
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2888 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद्भागवत तृतिय स्कंध

लेखक/लिपीकार

पृष्ठ 90 काळ — पुर्ण/ अपुर्ण

॥ अथ श्रीमद्भागवते तृतीयस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ नमोभगवतेवासुदेवाय अथतृतीयस्कंधव्याख्या तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनम् ॥ ईशेक्षयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः ॥ १ ॥ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेबंधून्हित्वागतायुषः ॥ निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते ॥ २॥ भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा ॥ प्राहभागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः ॥ ३ ॥ द्वेधाहिश्रीमद्भागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः एकतःसंक्षेपतःश्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतःशेषसनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेणतत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतोऽहमेवासमित्यादिचतुःश्लोक्याश्रीभागवतंनिरूपितम् तदेवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तम् तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्च

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुराप्रष्टोमैत्रेयोभगवान्किल॥ क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत्॥१॥ यद्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः॥ पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम्॥ २॥ राजोवाच कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंगमः॥ कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो॥ ३ ॥ नह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः॥ तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः॥ ४॥ सूतउवाच सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञापरीक्षिता॥ प्रत्याहतंसुबहुविस्रीतात्माश्रूयतामिति॥ ५॥

तुर्भिरध्यायैस्ततोऽष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपंचस्ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वराहावतारस्ततएकेनविसर्गसमाहारस्तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारस्ततोनवभिःकपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताऽध्यायैस्तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांते परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृण्वितिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमितिहासंप्रस्तौतिभगवान्शुकः एवमितिद्वाभ्याम् ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिः संपूर्णम् ॥ १ ॥ किंचातिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह यद्वैप्रसिद्धंगृहंवः पांडवानांमंत्रकृद्दूत्यकर्तासन्नयंश्रीकृष्णः बुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशः पौरवेंद्रोदुर्योधनस्तस्यगृहंहित्वाऽनाहूतएवप्रविवेश तत्रहेतुः आत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतम ॥ २ ॥ कुत्रसंगमआसबभूव ॥ ३ ॥ वरीयसिश्रेष्ठे अल्पस्यार्थस्योदयोयस्मात्तथाभूतोनभवति साधुवादेनसतामनुमोदनेनोपबृंहितःसंवर्धितः यद्वा साधोर्मैत्रेयस्यवादेनोत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ गतायुषोबंधून् २ वर्योथेतिक्वचित्पाठः ३ भावेल्कारः

त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहेतुत्वेनकौरवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ताअयादित्येकादशेक्रियासंबंधः यविष्ठस्यकनि ष्ठस्यपांडोः विबंधून्पितृहीनान् ॥ ६ ॥ कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याद्रौपद्याः आत्मनःस्नुषायाःस्वीयैरस्त्रैरश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणां वातद्भर्तृवधेनहरंत्याः ॥ ७ ॥ सत्यावलंबस्यसत्याश्रयस्यवनात्प्रत्यागतस्यसमयेनपूर्वकृतेनदायंयाचमानस्ययद्यदानादान्नददौ तमोमोहंजु षाणः (पुत्रंसेवमानः अविवेकंवा) ॥ ८ ॥ यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनान्यमृतस्रावीणिराजाधृतराष्ट्रोदुर्योधनोवाउरुबहु

श्रीशुकउवाच यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्य लाक्षाभवनेददाह ॥ ६ ॥ यदासभायांकुरुदेवदेव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् ॥ नवारयामासनृपःस्नुषा याःस्वास्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ॥ ७ ॥ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य ॥ नयाचतोऽदा त्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ॥ ८ ॥ यदाचपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः ॥ नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ॥ ९ ॥ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजे न ॥ अथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति ॥ १० ॥ अजातशत्रोःप्रतियच्छदायंतितिक्षतोदु र्विषहंतवागः ॥ सहानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ॥ ११ ॥

नमेने क्षतोनष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नसुखकीर्तिधर्मादिहेतुःकिंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुःपुण्यलेशएवासीत्तस्यापिनष्टत्वादनादृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयति यदेत्यादिषड्भिः यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्रायचोपहूतोंऽतर्गृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन्नथाऽनंतरंतदाह किम् मंत्रिणोऽद्यापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसिद्धंवदंति ॥ १० ॥ तदेवाऽऽह अजातशत्रोरितित्रिभिः तवआगोऽपराधंसहमानस्यदायंप्र तियच्छदेहि यत्रापराधेऽनुजैःसहवर्तमानोवृकोदररूपोऽहिःक्रोधेनश्वसन्वर्तते यद्यस्मात्त्वमलमत्यर्थंबिभेषि ॥ ११ ॥

---

१ यदात्वित्यादीनाम् २ राजाधृतराष्ट्रः ३ तंमंत्रकृतामित्यपिक्वचित्पु० पाठस्तत्र तंपूर्वजं यदित्यनुरोधात्तदित्यस्याध्याहारः

ननुममतादृशाः पुत्राबहवः संतीतिगर्वमाकृथाइत्याह पार्थास्तुमुकुंदआत्मीयत्वेनगृहीतवान् सचदेवस्तत्रापिभगवान्नतुप्राकृतः किंच सहक्षितिदेवैर्विप्रैर्देवैश्चेंद्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौतत्रैवविप्रादेवाश्चेत्यर्थः सचस्वपुर्यामेवसुखमास्तेनत्वन्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवः पूज्यः यतोऽसौतत्रैवयदुप्रवीराइत्यर्थः किंचनृदेवेषुमंडलेश्वरेषुदीव्यंतिप्रकाशंतइतिनृदेवदेवाराजानः विनिर्जिताअशेषान्नृदेवदेवायेन यतोऽसौतत्रैवसर्वेराजानः अतःपार्थानांदायंदेहीति ॥ १२ ॥ दुर्योधनस्तन्नमन्यतइतिचेदतआह सएषमूर्तोदोषएवगृहान्प्रविष्टआस्ते दोषत्वेहेतुः पुरुषद्विट् श्रीकृष्णद्वेष्टा कोऽसौ यंत्वमपत्यमत्यापुष्णासिनत्वपत्यमसौ नपतत्यस्मादितिह्यपत्यंप्राहुः गताश्रीर्यस्मात्सत्वमित्याक्रोशति अतएनमशैवम्

पार्थास्तुदेवोभगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः ॥ आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः ॥ १२ ॥ सएषदोषः पुरुषद्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयमपत्यमत्या ॥ पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय ॥ १३ ॥ इत्यूचिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ॥ असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्तासकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥ कएनमत्रोपजुहावजिह्मंदास्याः सुतंयद्बलिनैवपुष्टः ॥ तस्मिन्प्रतीपः परकृत्यआस्तेनिर्वास्यतामाशुपुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥ सइत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुःपुरोमर्मसुताडितोऽपि ॥ स्वयंधनुर्द्वारिनिधायमायांगतव्यथोऽयादुरुमानयानः ॥ १६ ॥

मंगलमाशुत्यज कथंपुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्यकौशलाय त्यजेदेकंकुलस्यार्थइतिहिन्यायः ॥ १३ ॥ इत्यूचिवानेवमुक्तवान् असौक्षत्ताविदुरः सतांस्पृहणीयंशीलंयस्यसकर्णदुःशासनशकुनिसहितेनदुर्योधनेनासत्कृतस्तिरस्कृतः ॥ १४ ॥ तिरस्कारमाह कइति दासीसुतोह्यत्राह्वानानर्हः जिह्मश्चकुटिलः जिह्मतामाह यस्यबलिनाऽन्नेनपुष्टस्तस्मिन्नेवप्रतीपः प्रतिकूलः परेषांकार्येवर्तते अतःपुरान्निर्वास्यताम् श्वसानः श्वसन्जीवमात्रशेषइत्यर्थः पाठांतरेश्मशानवदमंगलः ॥ १५ ॥ अत्युल्बणैः कर्णयोर्बाणवत्प्रविशद्भिः परुषवाक्यैर्मर्मसुताडितोऽपिगतव्यथः तत्रहेतुः मायामुरुबहुमानयन्नहोमायायामाहात्म्यमितितामेवतत्रहेतुंमन्यमानस्तन्निःसारणात्पूर्वंस्वयमेवायान्निर्जगाम किंकृत्वा एतेनूनंमरिष्यंतिकिंधनुषेतितस्यद्वारिधनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिः संगत्यास्माभिर्योत्स्यतीतिमाशंकीतिधनुर्निधानम् ॥ १६ ॥

---

१ यतोयस्मिन्पक्षे एवमग्रेपि २ शिवएवशैवोनशैवोऽशैवइति स्वार्थिकोऽण् ३ बुध्येतिकेषुचित्पु० पाठः ४ भ्रातुःपुरइत्यनेनाधिक्षेपस्योत्कर्षःसूचितः ५ पुराच्छ्मशानइत्येवंरूपे

ततोनिर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिः सगजाह्वयान्निर्गतःसंस्तीर्थपादौयस्यतस्यहरेःपदानिक्षेत्राणिपुण्यचिकीर्षयाऽन्वाक्रमत्स्य त्यपद्यत कौरवाणांपुण्येनलब्धइतितेषांभाग्यमेवतेनरूपेणगतमितिसूचितम् उर्व्यांसहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्तिःसंस्तीर्थपाद्यानियान्यधिष्ठा यस्थितः तानितानिजगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥ पुण्यानियान्युपवनादीनितेषु कुंजंलतादिगूढस्थानम् अपंकानितोयानियेषांतेषुसरित्सरस्सुच तीर्थेष्वायतनेषुक्षेत्रेषुच कीदृशेषु अनंतस्यलिंगैर्मूर्तिभिःसम्यगलंकृतेषु अनन्यएकाकी ॥ १८ ॥ किंच गांपर्यटन्व्रतानिचेरआचरत् मे ध्यापवित्राविविक्ताऽसंकीर्णावृत्तिर्जीविकायस्य सदाप्लुतःप्रतितीर्थंस्नातः अधःशयनंयस्य अवधूतोऽसंस्कृतदेहः अवधूतवेषोवल्कलादि

सनिर्गतःकौरवपुण्यलब्धोगजाह्वयात्तीर्थपदःपदानि॥ अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यांस्वधिष्ठितोयानिसह स्रमूर्तिः॥१७॥पुरेषुपुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरस्सु ॥ अनंतलिंगैःसमलंकृतेषुचचारतीर्थायत नेष्वनन्यः॥१८॥ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिःसदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः॥ अलक्षितःस्वैरवधूतवेषोव्रतानि चेरेहरितोषणानि॥ १९ ॥ इत्थंव्रजन्भारतमेववर्षंकालेनयावद्गतवान्प्रभासम्॥ तावच्छशासक्षितिमेकच क्रामेकातपत्रामजितेनपार्थः ॥ २० ॥ तत्राथशुश्रावसुहृद्विनष्टिंवनंयथावेणुजवह्निसंश्रयम्॥ संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्सरस्वतींप्रत्यगियायतूष्णीम्॥ २१ ॥ तस्यांत्रितस्योशनसोमनोश्चपृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः॥ तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यसआसिषेवे ॥ २२ ॥ अन्यानिचेहद्विजदेवदेवैःकृतानि नानायतनानिविष्णोः॥ प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणियद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति ॥ २३ ॥

धारीअतएवस्वैरलक्षितः ॥ १९ ॥ एकस्यैवचक्रंसैन्यंयस्याम् एकमेवराजचिह्नंश्वेतातपत्रंयस्यांताम् अजितेनश्रीकृष्णेनसहायेन ॥ २० ॥ तत्रप्रभासेपरस्परस्पर्धयानिमित्तभूतयासुहृदांकौरवाणांविनष्टिंविनाशमशृणोत् परस्परनाशेदृष्टांतः वेणुजंवह्निंसंश्रयतेयद्वनंतद्यथादग्धंभव तितथा प्रत्यगुद्गमाभिमुखम् ॥ २१ ॥ त्रितादीनामेकादशतीर्थानितत्तन्नाम्नाप्रसिद्धान्यासेवितवान् ॥ २२ ॥ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्चकृ तानि अंगमंगंप्रतिवर्ततइतिप्रत्यंगान्यायुधानितेषुमुख्यंचक्रंतेनांकितानिमूर्धन्यहेमकुंभेषुचिह्नितानिमंदिराणियेषुतानिनानाविधानिविष्णो रायतनानिक्षेत्राणितीर्थानिचाऽऽसिषेवे येषांचक्रांकितमंदिरवतांदर्शनाच्छ्रीकृष्णस्मरणंभवति ॥ २३ ॥

अतिव्रज्यातिक्रम्य यावदुद्धवःप्राप्तस्तावत्स्वयमपियमुनामुपेत्य ॥ २४ ॥ सविदुरः प्राक्तनयंपूर्वशिष्यंनीतिशास्त्रे पाठांतरेप्राप्तोनयोनीतिशास्त्रंयेनतम् प्रतीतंप्रख्यातम् स्वानांज्ञातीनांभद्रमपृच्छत् प्रश्नेहेतुः भगवतःप्रजानांपोष्याणाम् ॥ २५॥ प्रथमंतावद्रामकृष्णयोःकुशलंपृच्छति कच्चिदितिप्रश्ने स्वनाभौभवःस्वनाभ्यःपाद्मोब्रह्मातस्यानुवृत्त्याप्रार्थनयेहावतीर्णौकुशलमासातेवर्तेते कृतक्षणौदत्तावसरौसर्वेषांकृतोत्सवावितिवा तयोर्नित्यकुशलत्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टौशूरसेनस्यगृहेकच्चिदासातेइतिप्रश्नः ॥२६ ॥ यदूनांकुशलंपृच्छति नवभिः भामः

ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च॥ कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंददर्श ॥२४॥ सवासुदेवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेःप्राक्तनयंप्रतीतम्॥ आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥२५॥ कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येहकिलावतीर्णौ॥ आसातउर्व्याःकुशलंविधाय कृतक्षणौकुशलंशूरगेहे ॥ २६ ॥ कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः॥ योवैस्वसॄणांपितृवद्ददातिवरान्वदान्योवरतर्पणेन ॥ २७॥ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनांप्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः॥ यंरुक्मिणीभगवतोऽभिलेभेआराध्यविप्रान्स्मरमादिसर्गे॥ २८॥ कच्चित्सुखंसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपःसआस्ते ॥ यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोनृपासनाशांपरिहृत्यदूरात् ॥ २९ ॥ कच्चिद्धरेःसौम्यसुतःसदृक्षआस्तेऽग्रणीरथिनांसाधुसांबः॥ असूतयंजांबवतीव्रताढ्यादेवंगुहंयोंऽबिकयाधृतोऽग्रे॥ ३०॥

पूज्यः शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामोभगिनीभर्ता कुंतीवसुदेवस्यभगिन्यतोदेवकीपांडोर्भगिनीतिलोकव्यवहारः वरानर्थान् वदान्योऽत्युदारः वराणांतत्पतीनांतर्पणेनसंतर्पणेनसह ॥२७॥वरूथाधिपतिःसेनानीः आदिसर्गेपूर्वजन्मनिस्मरंकामंसंतमभिलेभेपुत्रंलब्धवती ॥२८॥ सात्वतादीनामधिपउग्रसेनः शतपत्रनेत्रःश्रीकृष्णः नृपासनाशांराज्याभिलाषंपरिहृत्यप्राणभयेनदूरात्स्थितमित्यर्थः ॥ २९ ॥ हेसौम्यहरेःसुतस्तेनसदृक्षःसदृशःसाधुसुखमास्ते गुहंस्वामिकार्तिकेयम् अग्रेपूर्वजन्मनियोभवान्यागर्भेधृतस्तम् ॥ ३० ॥

---

१ भारनिराकरणेनदत्तसुखसमयावित्यर्थः २ भगवत्तइतिप्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेंऽकितांध्रपु०पाठः ३ कंसोममप्राणान्हरिष्यतीति भीत्याराज्याशांपरित्यज्यदूरात्स्थितंयमुग्रसेनंकृष्णोऽभ्यषिंचदित्यन्वयः शापभयेनदूरात्स्थितत्वेत्यर्थइत्यपिपाठः अत्रश्रीकृष्णःस्वयंशापभयेनराज्याशांपरित्यज्यदूरात्स्थित्वायमभ्यषिंचदित्यन्वयः

युयुधानःसात्यकिःक्षेमंकुशलमास्ते फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धंधनुषोरहस्यंयेन तदीयामधोक्षजसंबंधिनीम् ॥ ३१ ॥ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् अतोभगवंतंप्रपन्नोऽनुरक्तः अतएवानमीवोनिष्पापः भक्तौलिंगम् योऽचेष्टतव्यलुठत् प्रेम्णाविभिन्नंविदीर्णंधैर्यंयस्यसः स्वस्तिक्षेममास्ते ॥ ३२ ॥ देवकनामायोभोजस्तस्यपुत्र्यादेवक्याः विष्णुःप्रजापुत्रोयस्यास्तस्याःदेवमातुरदितेरिव कच्चिच्छिवम् यज्ञवितानरूपमर्थं त्रयीयथाप्रकाशकतयाबिभर्तितथादधार ॥ ३३ ॥ सात्वतानामुपासकानांकामान्दोग्धिपूरयतीतिकामदुघः भगवत्त्वेहेतुः यंशब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंकारणमामनंतिवेदाः कुतः मनोमयंमनसःप्रवर्तकम् तत्कुतः सत्त्वस्यांतःकरणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्त्वंचतुर्थमधिदैवम् चित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकरणभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्यधिष्ठातारः मनसश्वशब्दयोनित्वंप्रसिद्धम् मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमिति तथाऽन्योंऽतरआत्मामनोमयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरः ऋग्दक्षिणःपक्षः सामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेः तथाचशिक्षायाम् आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि ॥ ३४ ॥ अपिस्वित्किंस्वित् अन्येचस्वस्तिचरंति निजस्यदेहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोदैवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्यैकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताअनुसृताः हृदीकश्वसत्यभामायाआत्मजश्वचारुदेष्णश्वगदश्वादिर्येषांतेपि ॥ ३५ ॥

क्षेमंसकच्चिद्युयुधानआस्तेयःफाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः॥ लेभेंऽजसाऽधोक्षजसेवयैवगतिंतदीयांयतिभिर्दुरापाम्॥ ३१॥ कच्चिद्बुधःस्वस्त्यनमीवआस्तेश्वफल्कपुत्रोभगवत्प्रपन्नः॥ यःकृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टतप्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२॥ कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः॥ यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीयथायज्ञवितानमर्थम्॥ ३३॥ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयःसात्वतांकामदुघोऽनिरुद्धः ॥ यमामनंतिस्महशब्दयोनिंमनोमयंसत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥ ३४ ॥ अपिस्विदन्येचनिजात्मदैवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रताये॥ हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य॥ ३५॥

इदानींकुरून्पृच्छतिषड्भिः अपिकिम् स्वदोर्भ्यांस्वबाहुवद्वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यांधर्ममार्गेणधर्मोयुधिष्ठिरःसेतुंधर्मम र्यादांपरिपाति यस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरयाऽर्जुनस्यसेवयेतिवा एवंभूतंयस्यैश्वर्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कृताघेषुकृतापराधेषुकु रुषुस्वकर्तृकमघंदीर्घतमंबहुकालानुचिंतितमहिवदत्यमर्षीभीमःकिंव्यमुंचन्नोवा गदायादिविचित्रंविविधंमार्गंचरतः ॥ ३७ ॥ रथयूथपा नांमध्येयशोधाःकीर्तिधारी यद्वा स्वीयानांतेषांकीर्तिप्रदः उपरताअरयोयस्मात् यस्यशरकूटेनबाणसमूहेनगूढआच्छन्नः ॥ ३८ ॥ उत स्वित्किंस्वित् यमौनकुलसहदेवौरेमातेक्रीडातेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपिपृथायास्तनयौपृथायाःपुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाते किंकृत्वा परात्

अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मःपरिपातिसेतुम् ॥ दुर्योधनोऽतप्यतयत्सभायांसाम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥३६॥ किंवाकृताघेष्वघमत्यमर्षीभीमोऽहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत् ॥ यस्यांघ्रिपातंरणभूर्नसेहे मार्गंगदायाश्चरतोविचित्रम् ॥ ३७ ॥ कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगांडीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितोय च्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ॥ ३८ ॥ यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमातउद्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रात् ॥ ३९ ॥ अहोपृथाऽपिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येण विनाऽपितेन ॥ यस्त्वेकवीरोऽधिरथोविजिग्येधनुर्द्वितीयःककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥ सौम्यानुशोचेतमधःपतंतं भ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः ॥ निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥

दुर्योधनात्स्वरिक्थंस्वीयंराज्यमुद्दायऽऽच्छिद्यवज्रिवक्त्रादिंद्रस्यमुखात्स्वरिक्थममृतंगरुडइवेति यद्वा सुपर्णाविवेति यदिद्वौगरुडावमृतमानये तांतर्हितद्वत् अक्षिणीवेतिमणीवादिगणत्वात्संधिः ॥ ३९ ॥ पृथायाःकिंनुकुशलंपृच्छेयम् यतस्तस्याःपांडुनाविनाप्राणधारणमेवाश्चर्य मित्याह अहोइति ध्रियतेजीवति नचात्याश्चर्यम् यतोऽर्भकार्थेध्रियतेनभोगार्थम् तथापित्वाश्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनविना तदेवाह यस्त्विति धनुरेवद्वितीयसहायोयस्य ॥ ४० ॥ पृथाअर्भकार्थेजीवतीतियुक्तमेवेत्याह हेसौम्यतंधृतराष्ट्रंजीवंतमनुशोचामि तत्किम् अधः पततम् तत्रहेतुः परेतायमृतायभ्रात्रेपांडवेतत्पुत्रद्रोहेणयोविदुद्रुहेद्रोहंकृतवान् किंच जीवतोपिभ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येनसुहृद्भ्राताऽहं स्वपुर्याःसकाशान्निर्यापितोविवासितः ॥ ४१ ॥

---

१ इतरराजकर्तृकयेत्यर्थः २ अघंरोषम् ३ बाल्यमारभ्यप्रतिपालनादित्यर्थः अंकितांध्रपुस्तकेतुमूलेउतस्वित्स्तनपाविविपाठस्तदनुकूलाटीकाचदृश्यतेपरंत्वयंपाठः प्राचीनेषुबहुषुपुस्तकेषुनोपलभ्यते ४ रथमधिरूढोऽधिरथः ५ प्राचीनतरपुस्तकेकुपुत्रानितिपाठः

अहोखलुविस्मयोजानतोऽपितस्यैवंदुश्चेष्टितंयतस्त्वंसाधुरपिदुःखंप्रापितोऽसीत्यतआह सोऽहंहरेःप्रसादात्तस्यपदवींमाहात्म्यंपश्यन्गतविस्मयोऽत्रभूतलेनान्योपलक्ष्योगूढःसन्सुखंविचरामि कथंभूतस्य मर्त्यविडंबनेनैश्वर्याच्छादकेनमानुष्यानुकरणेननृणांदृशश्चित्तवृत्तीश्चालयतोभ्रामयतः ॥ ४२ ॥ ननुहरेःकिमेवंलीलयायेनस्वभक्तानांवनवासादिक्लेशाभवंतिस्वस्यचदूत्येबंधनोद्यमादिपराभवस्तद्वरंतेषामपराधानंतरमेवहननंनापराधोपेक्षेत्यतआह नूनंनिश्चितंत्रिभिर्मदैरुत्पथानामुद्वृत्तानांवधाद्धेतोःप्रपन्नानामार्तिंजिहीर्षयेशोऽघसमयएवहंतुंसमर्थोऽपिकुरूणामघमुपैक्षत तदानीमेवतेषांवधेसर्वदुष्टराजवधोनस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदामदांधानांत

सोऽहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥ नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमूभिः ॥ वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपैक्षताघंभगवान्कुरूणाम् ॥ ४३ ॥ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसाम् ॥ नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतकर्मतंत्रम् ॥ ४४ ॥ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे ॥ अर्थायजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्तयतीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवहिसतांदमाइतित्रयोमदाः ॥ ४३ ॥ सर्वदुर्वृत्तवधाद्यर्थमेवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेनाऽऽह अजस्यापिजन्म अकर्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणायकर्मसुप्रवृत्तये अन्यथा[1]नचेदेवंतर्हिभगवतोजन्मादिकथातावदास्ताम् कोवाऽन्योपिगुणानांपरोगुणा[2]तीतोदेहयोगंकर्मविस्तारंवाऽर्हतीति ॥ ४४ ॥ तस्मादेवंभूता[3]चिंत्यमायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखिललोकपालास्तेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाययदुषुजातस्य तीर्थंसंसारतारिणीकीर्तिर्यस्येति ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ गुणरनामपीतिक्वचित्पाठः २ मूलेनन्वित्यत्रननुइतिच्छेदः नेत्यस्यान्यथेत्यनेनसंबंधः वितर्कार्थंनुइत्यस्यार्थश्चेदेवंतर्हीति ३ ब्रह्मनिष्ठः

द्वितीयेकृष्णविश्लेषादनुशोचन्नथोद्धवः ॥ क्षत्रेबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयच्छ्वसन् ॥ १ ॥ तदेवंप्रियवार्तांपृष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णविरहौ
त्कंठ्यावेशेनप्रतिवचनासामर्थ्यमाहषड्भिः इतीति स्मारितईश्वरोयस्य ॥ १ ॥ एतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयति यइतिद्वाभ्याम् यःपंचवर्षोऽपि
बाललीलयेति कृष्णंकंचित्परिकल्प्यकल्पितैरेवसाधनैःपरिचर्यांकुर्वन्प्रातर्भोजनार्थंमात्राप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत् ॥ २ ॥ जरसंवद्धत्वंगतः
प्राप्तः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतः तस्यामेवतीव्रेणविवशत्वापादकेनभक्तियोगेनभृशंनिमग्नश्च ॥ ४ ॥ पुलकैरुद्भिन्नान्युज्जृंभिता

श्रीशुकउवाच इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् ॥ प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥ १ ॥
यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः ॥ तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया ॥ २ ॥ सकथंसेवयातस्य
कालेनजरसंगतः ॥ पृष्टोवार्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ॥ ३ ॥ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् ॥
तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनिर्वृतः ॥ ४ ॥ पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः ॥ पूर्णार्थोलक्षितस्तेन
स्नेहप्रसरसंप्लुतः ॥ ५ ॥ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः ॥ विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ॥ ६ ॥ उ
द्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह ॥ किंनुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहम् ॥ ७ ॥ दुर्भगोव
तलोकोऽयंयदवोनितरामपि ॥ येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम् ॥ ८ ॥

निसर्वाण्यंगानियस्य मीलंत्याद्दृशाशुचोऽश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थःकृतार्थोलक्षितः यतोभगवतियःस्नेहस्तस्यप्रसरःपूरस्तस्मिन्संप्लुतो
निमग्नः ॥ ५ ॥ भगवानेवलोकस्तस्मात् नृलोकंदेहानुसंधानम् उत्स्मयन्यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्यस्मरणेनविस्मयंप्राप्नुवन् ॥ ६ ॥ श्रीकृष्ण
विरहेणसंतप्यमानःप्रत्याह श्रीकृष्णएवद्युमणिःसूर्यस्तस्यनिम्लोचेऽस्तमयेसत्यजगरेणकालमहासर्पेणगीर्णेषुनिगिलितेषुनोगृहेषुत्वत्पृष्टानां
बंधूनांकिंनुकुशलंब्रूयाम् ॥ ७ ॥ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनः येसहसंवसंतोऽपिश्रीहरिरयमितिनविदुः यथाक्षीरसमुद्रेजातमुडुपंचंद्रंत
दातत्रत्यामीनाःकेवलंकमनीयःकश्चिज्जलचरइत्येवंविदुर्नत्वमृतमयइतितद्वत् यद्वाजलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति ॥ ८ ॥

---

१ यउद्धवः २ प्रभोरित्यपिपाठःक० ३ यथामीनास्तिमिंगिलादयोहरिंमत्स्यरूपिणमुडुपंसंसारतारकंनविदुस्तथेतिकेचित् समुद्रमथनात्पूर्वंमीनाःसहसंवसंतोप्युडुपंह
रिंतापहारिणंनविदुस्तथेत्यन्ये

भाग्यहीनत्वादेवनविदुर्नतुज्ञानसामग्र्यभावादित्याह इंगितंचित्तस्थंजानंतीतितथा पुरुअतिशयेनप्रौढानिपुणाः एकस्मिन्नेवस्थानेआरमंती तितथा एवंभूताअपिभूतानामावासमीश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यंत ॥ ९॥ [1]येयादववादेवस्यमाययास्पृष्टाव्यामायादवोऽयमस्मद्बंधुरितिवदंति येचशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रितानिंदंति तेषांवाक्यैरात्मनिहरावुप्तात्मनोनिक्षिप्तचित्तस्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यतेमोहंनप्राप्यतेअन्येतुमूढाएवेत्यर्थः॥ १०॥ कोसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति नतप्तंतपोयैरतोऽवितृप्तादृशोयेषांतेषांस्वबिंबंश्रीमूर्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोंऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादायाऽऽच्छिद्य तादृशस्यान्यस्यविलोकनीयस्याभावात् ॥ ११॥तदेवबिंबंवर्णयति त्रिभिः यन्म

इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः॥ सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत॥ ९॥देवस्यमाययास्पृष्टाये चान्यदसदाश्रिताः॥भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ ॥ १०॥प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणाम्॥ आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम्॥ ११ ॥ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतम्॥ विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेःपरंपदंभूषणभूषणांगम्॥ १२॥ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः॥ कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलाऽवलोकप्रतिलब्धमानाः॥ व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः॥ १४॥

र्त्यलीलास्वौपयिकंयोग्यम् स्वस्यापिविस्मयजनकम् यतः सौभगर्द्धेःसौभाग्यातिशयस्यपरंपदंपराकाष्ठा भूषणानांभूषणान्यंगानियस्मिन् ॥ १२ ॥ दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरम् त्रिभुवनस्थोलोकःप्राणिमात्रम् अद्येदानीमिहाबिंबे अर्वाक्सृतावर्वाचीनसंसारनिर्माणेमनुष्यनिर्माणेवायत्कौशलंनैपुणंतत्कार्त्स्न्येनगतमुपक्षीणंनातःपरंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेने [2] तन्मूर्तेर्विधातुःसृज्यत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता ॥ १३ ॥ अनुरागेणप्लुतोव्याप्तोहासोरासोविनोदश्चलीलावलोकश्चतैःस्वकृतहासाद्यनंतरंप्रतिलब्धोमानोयाभिस्ताः दृग्भिःसहअनुप्रवृत्तागच्छंतंतमेवानुगताधियोयासांताः कृत्येशेषोयासांताः असमापितकृत्याएवतस्थुः [3] ॥ १४ ॥

---

१ केचिद्भाग्यवशादिंगितादिनेश्वरतयाविदंतोप्यतद्विदांप्रवृत्त्यामुह्येयुरितिचेत्तत्राह देवस्येतीत्यधिकमेकस्मिन्पु० २ यद्बिंबम् ३ अप्राप्तसंभोगमनोरथाइत्यर्थः

एवंभूतबिंबदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येवशांतान्यशांतानिचरूपाणि तत्रशांतरूपेषुइतरैः पीड्यमानेष्वनुकंपितः कृतानुकंपआत्मायस्य अजोऽपिजातआविर्भूतः महाभूतरूपेणनित्यसिद्धएवाग्निर्यथाकाष्ठेष्वाविर्भवतितद्वत् अजस्यजन्मनिहेतुः महान्महत्तत्त्वमंशःकार्यलेशोयस्याव्यक्तस्यतन्महदंशंतद्युक्तइति॥ १५॥ ननुकुतोऽसौपरावराणामीशःपारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राऽऽह द्वाभ्याम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यंदुर्घटंचखेदयति तदेवाऽऽह वसुदेवगेहेबंधनागारेयज्जन्मनोविडंबनमनुकरणंनतुनृसिंहवदकस्मादाविर्भावः कंसभयादिवनिलीयव्रजेवासश्च कालयवनादिरिपुभयादिवपुरान्मथुरायाव्यवात्सीदपलायत ॥ १६ ॥ एतच्चहरेश्चरितंस्मरतोममचेतःकर्मभूतंदुनोतिव्यथयति तदेवदर्शयति यद्दाहेति हेता

स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा ॥ परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोऽपिजातोभगवान्यथाऽग्निः ॥ १५ ॥ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे ॥ व्रजेचवासोऽरिभयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः ॥ १६ ॥ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः ॥ तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७ ॥ कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् ॥ योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेनतिरश्चकार ॥ १८ ॥ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विषतोऽपिसिद्धिः ॥ यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यग्योगेनकस्तद्विरहंसहेत ॥ १९ ॥ तथैवचान्येनरलोकवीरायआहवेकृष्णमुखारविंदम् ॥ नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामंपार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य ॥ २० ॥

तहेअंबयुवांप्रसीदतंप्रसादंकुरुतम् नकृतानिष्कृतिःशुश्रूषणंयैस्तेषाम् नोऽस्माकमितिबद्धवचनंतुरामाद्यभिप्रायम् ॥ १७ ॥ ननुतर्ह्यनीश्वरएवकिंनस्यात् तवतुश्रद्धामात्रमेतत्तत्राऽऽह त्रिभिः कोवाअंघ्रिसरोजयोर्योरेणुस्तमपिविजिघ्रन्सेवमानःपुमान्विस्मर्तुमीशीतशक्नुयात् विस्फुरन्भ्रूविटपोभ्रूलतासएवकृतांतस्तेन ॥ १८ ॥ नचतस्येश्वरत्वंसाधनीयंभवद्भिरपिदृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यांसिद्धिंसम्यग्योगेनप्राप्तुमिच्छंति ॥ १९ ॥ आहवेयुद्धे पार्थस्यास्त्रैःपूतानिष्पापाःसंतः ॥ २० ॥

---

१ अशांतरूपैर्दैत्यादिभिः

तदेवंपरमैश्वर्येसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तित्वंतत्पुनरस्मानत्यंतंव्यथयतीत्याह स्वयंतुयएवंभूतस्तस्यतत्कैंकर्यंनोऽस्मान्विग्लापयतीत्युत्तरेणान्वय नसाम्यातिशयौयस्य यमपेक्ष्यान्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तीत्यर्थः तत्रहेतवः त्र्यधीशस्त्रयाणांपुरुषाणाम् (लोकानांगुणानांवा) ईशः स्वा राज्यलक्ष्म्यापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैवप्राप्तसमस्तभोगः बलिंकरमर्हणंवाहरद्भिःसमर्पयद्भिश्चिरकालीनैर्लोकपालैःकिरीटाग्रेणेडितंस्तुतंपाद पीठंयस्य प्रणमतांकिरीटसंघट्टनध्वनिरेवस्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ २१ ॥ अंगविदुर भृतान्भृत्यान् उग्रसेनेयत्किंकरत्वंतद्देवाऽऽह परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासनेनिषण्णमासीनंस्वयंतिष्ठन्हेदेवनिधारयावधारयेतिन्यबोधयद्विज्ञापितवान् ॥ २२ ॥ एवमनुवृत्तिःकृपयैवेतिसूचयन्नपकारिष्व पितस्यकृपालुतांदर्शयन्नाह अहोआश्चर्यंकृपालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपिस्तनयोःसंभृतंकालकूटंविषंयमपाययत् बकीपूतनाऽसाध्वीदुष्टाऽ

स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः ॥ बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीटकोट्येडि तपादपीठः॥ २१ ॥ तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् ॥ तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्य बोधयद्देवनिधारयेति ॥ २२॥ अहोबकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ॥ लेभेगतिंधात्र्युचि तांततोऽन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम ॥ २३ ॥ मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥ येसंयुगेऽचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतम् ॥ २४ ॥ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने ॥ चिकी र्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः ॥ २५ ॥

पि धात्र्यायशोदायाउचितांगतिंलेभे भक्तवेषमात्रेणयःसद्गतिंदत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यंकंवाभजेम ॥ २३ ॥ ननुभागवतानेवभगवाननुगृह्णा तीतिप्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्यहंभागवतानेवमन्ये यतोभागवताइवतेपिभगवद्ध्यानाभिनिवेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याह संरंभःक्रोधा वेशस्तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवयेसंग्रामेतार्क्ष्यःकश्यपस्तस्यपुत्रंगरुडमंसेस्कंधेसुनाभायुधश्चक्रायुधोरिर्यस्यतमचक्षताप श्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वक्ष्यतिच तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति ॥ २४ ॥ इदानींतस्यांतर्धानप्रकारंवक्तुमादि तआरभ्यतच्चरितंसंक्षेपतःकथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातः भोजेंद्रःकंसस्तस्यबंधनागारे अस्याःपृथिव्याःशंसुखंस्वयंचिकीर्षुः अजेनब्रह्म णाचयाचितःसन् ॥ २५ ॥

---

१ संभृतंपूरितंनतुछिन्नम्. २ नोभृतानित्यस्यविग्लापयतीत्यत्रनिधारयेत्यत्रचसंबंधः ३ अमूर्धमस्तकादितिसमम्यलुक्.

पित्राहेतुभूतेननंदव्रजमितोगतः समाःसंवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः ॥ २६ ॥ व्यहरदक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैःपक्षिभिःसंकुलिताव्याप्ताअं
घ्रिपायस्मिन् ॥ २७ ॥ रुदन्निवेतीवशब्दस्ययथायोगंसर्वत्राप्यन्वयः मुग्धोबालश्चयःसिंहस्तद्वदवलोकनंयस्यसः ॥ २८ ॥ सएवाधिकं
वयःप्राप्तःसन्गोधनंचारयन् कथंभूतंगोधनम् लक्ष्म्याःशोभादिसंपदोनिकेतनम् सितागोवृषायस्मिन्नानावर्णेगोसंघे रणन्शब्दंकुर्वन्वेणुर्य
स्य अरीरमद्रमयामास ॥ २९ ॥ व्यनुदज्जघान क्रीडनकान्तृणादिनिर्मितान्सिंहादीन्यथा ॥ ३० ॥ विपन्नान्मृतान्गोपान्गावइतिगा

ततोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता॥ एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोऽवसत् ॥ २६ ॥ परीतोवत्सपैर्व
त्सांश्चारयन्व्यहरद्विभुः॥ यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे ॥ २७ ॥ कौमारींदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौ
कसाम्॥ रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः॥ २८॥सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषम्॥चारयन्न
नुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत्॥ २९॥प्रयुक्तान्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः ॥ लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बा
लःक्रीडनकानिव॥ ३०॥विपन्नान्विषपानेननिगृह्यभुजगाधिपम्॥उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थि
तम् ॥ ३१॥ अयाजयद्गोसवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः॥वित्तस्यचोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः॥ ३२॥वर्षतीं
द्रेव्रजःकोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः॥गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानुगृह्णता॥ ३३॥ शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानय
न्रजनीमुखम्॥गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः॥ ३४॥ ॥इ० भा० तृ० द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ७॥

श्चोत्थाप्यतद्देवतोयं प्रकृतिस्थितंनिर्विषम् ॥ ३१ ॥ इंद्रपूजाभंगेनकृतागवांपूजैवगोसवस्तेन गोपराजंनंदम् वित्तस्यचेतिचकारादिंद्रस्यमान
भंगंकुर्वन् उरुभारस्याऽतिसमृद्धस्य ॥ ३२ ॥ कोपाद्वर्षति गोत्रःपर्वतएवलीलातपत्रंतेन हेभद्र ॥ ३३ ॥ मृष्टमुज्ज्वलम् स्त्रीणांमंडलंमंडयती
तितथा ॥ ३४ ॥ ॥ इतितृतीयेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ क० मू० टी० चव्याहरदितिपाठः २ चिकीर्षुःसद्व्ययमितिकचित्पाठः

तृतीयेमथुरामेत्यत्र जातकंसवधादिकम् ॥ यत्कृतंद्वारकायांचकृष्णेनतदवर्णयत् ॥ १ ॥ शमित्यव्ययम् पित्रोःसुखस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगाद्रा जमंचात् रिपुयूथानांनाथंकंसम् व्यसोरपिविकर्षणंपित्रोःसुखार्थम् ॥ १ ॥ ब्रह्मवेदम् सविस्तरंषडंगादिसहितम् पंचजनोदरविदारणद्वारा पुत्रमानीयेत्यर्थः ॥ २ ॥ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानःसमाहूताः इत्यत्वमार्षम् समाह्वताइतिपाठेआकृष्टाइत्यर्थः केनसाधनेन श्रि योलक्ष्म्याःसवर्णेनसमानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतोनसर्वेतथापितस्यालावण्यंतेपामागमनेहेतुरितितयैवाहूताइत्युच्यते ए षांमित्रतांपश्यतांमूर्ध्निपदंदधत् तयासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपयाबुभूषयाभवितुमिच्छयाजहार कथंभूताम् स्वभागंलक्ष्म्यंशत्वात् त

उद्धवउवाच ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशंबलदेवसंयुतः॥ निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम्॥ १ ॥ सांदीपनेःसकृत्प्रोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम्॥ तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात्[१]॥ ॥ २ ॥ समाहुताभीष्मककन्ययायेश्रियःसवर्णेनबुभूषयैषाम्॥ गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निद धत्सुपर्णः॥ ३ ॥ ककुद्मतोविद्धनसोदमित्वास्वयंवरेनाग्नजितीमुवाह॥ तद्भग्नमानानपिगृध्यतोऽज्ञान्जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ॥ ४ ॥ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रियायाविधित्सुरार्छद्द्युतरुंयदर्थे ॥ वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषांऽधःक्रीडामृगोनूनमयंवधूनाम्॥ ५ ॥

यास्वात्मनोऽर्पितत्वाच्च सुपर्णःसुपतनः यद्वा सुपर्णइवस्वभागंसुधामित्यर्थः यद्वा श्रियोरुक्मिण्याःसमानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसश्रियःसवर्णो रुक्मीतेनसमाहूताःशिशुपालादयः किमर्थम् भीष्मककन्ययासहतेषांबुभूषयाभूतिर्भवत्वित्येतदर्थम् तत्रशिशुपालस्याह्वानंवरत्वेनबुभूष याजरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेन शेषंपूर्ववत् ॥ ३ ॥ ककुद्मतोवृषभानविद्धनासिकान् विद्धनासिकान्कृत्वेतिवा तैर्वृषभैस्तद्दमनेनचभग्नो मानोयेषांतथापितान्गृध्यतःकामयमानानतएवाज्ञान्शस्त्रभृतोराज्ञस्तच्छस्त्रैरक्षतएवजघान ॥ ४ ॥ यदाऽदित्याःकुंडलेदातुंस्वर्गंगतस्तदा प्रभुःस्वतंत्रोपिग्राम्यःस्त्रीपरतंत्रइवप्रियायाःसत्यभामायाःप्रियंविधातुमिच्छुर्द्युतरुंपारिजातमानीतवान् यदर्थेयन्निमित्तंतंकृष्णंवज्रीस्त्रीप्रेरि तोयोद्धुमन्वधावत् स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवेत्याह क्रीडामृगइति अयंवज्री ॥ ५ ॥

---

१ आनीयेत्यध्याहारः पंचजनोदरंविदार्य ल्यब्लोपेपंचमी २ केषुचित्पुस्तकेषुगृध्नतइतिपाठोमूलेटीकायांच

सुनाभेनचक्रेणोऽन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वातस्यमात्राधरिण्याभूम्याआमंत्रितःप्रार्थितःसंस्तस्यतनयायभगदत्तायल्तशेषंराज्यंदत्त्वा ॥ ६ ॥ तत्रांतःपुरेकुजेनभौमेनयाआल्हतास्ताःप्रहर्षश्चव्रीडाचानुरागश्चतैःप्रहिताःप्रेरितायेऽवलोकास्तैर्जगृहुःस्वीकृतवत्यः ॥ ७ ॥ आसांयोषितां पाणींस्तत्तदनुरूपःसन्सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति ॥८ ॥ सर्वतःसर्वैर्गुणैःस्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायायाविविधंभवनंविस्तारस्तदि च्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधंभवितुमिच्छया ॥९॥ कालःकालयवनः रुंधतआवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निमित्तमात्रैःस्वयमेवाजीघन

सुतंमृधेखंवपुषाग्रसंतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरिण्या॥ आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्त्वातदंतःपुरमाविवेश॥ ॥६॥ तत्राल्हतास्तानरदेवकन्याःकुजेनदृष्ट्वाहरिमार्तबंधुम्॥ उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः॥ ७॥ आसांमुहूर्तएकस्मिन्नानागारेषुयोषिताम्॥ सविधंजगृहेपाणीननुरूपःस्वमायया॥ ८॥ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानिसर्वतः॥ एकैकस्यांदशदशप्रकृतेर्विबुभूषया॥९॥ कालमागधशाल्वादीननीकैरुंधतःपुरम्॥ अजीघनत्स्वयंदिव्यंस्वपुंसांतेजआदिशत्॥ १०॥ शंबरंद्विविदंबाणंमुरंबल्वलमेवच॥ अन्यांश्चदंतवक्रादीनवधीत्कांश्चघातयत्॥ ११॥ अथतेभ्रातृपुत्राणांपक्षयोःपतितान्नृपान्॥ चचालभूःकुरुक्षेत्रंयेषामापततांबलैः॥ १२॥ सकर्णदुःशासनसौबलानांकुमंत्रपाकेनहतश्रियायुषम्॥ सुयोधनंसानुचरंशयानंभग्नोरुमुर्व्यांननंदपश्यन्॥ १३॥ कियान्भुवोऽयंक्षपितोरुभारोयद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः॥ अष्टादशाक्षौहिणिकोमदंशैरास्तेबलंदुर्विषहंयदूनाम्॥ १४॥

द्घातितवान् तेनचस्वपुंसांतेजःप्रभावंकीर्तिवादत्तवान् ॥ १० ॥ शंबरद्विविदबल्वलानन्यानपिकांश्चित्प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयदघातयत् घातयन्निितिवापाठः दंतवक्रादीन्स्वयमवधीत् ॥ ११ ॥ नृपान्घातयदित्यनुषंगः कथंभूतान् कुरुक्षेत्रमापततांगच्छतांयेषांबलैःसैन्यैर्भूःस र्वापिचचालचकंपे ॥ १२ ॥ सकृष्णः हताश्रीरायुश्चयस्य भग्नावूरूयस्यतमुर्व्यांशयानंपश्यन्नपिनननंदसंतोषंनप्राप ॥ १३ ॥ अनभिनंदनप्रकारमेवाऽऽह कियानिति द्रोणादिभिर्मूलैःकारणभूतैः यदितियःअष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः इयत्त्वमार्षम् क्षपितोयउरुर्भारोभुवः अयंकियान् अत्यल्पइत्यर्थः यस्मान्मदंशैःप्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैर्दुर्विषहंबलमास्ते ॥ १४ ॥

---

१ पाणीन्पुरुरूपइतिमूलेटीकायांचपाठःक्वचित्

नचात्रान्यउपायःप्रभवतिकिंनुमधुनायआमदःसर्वतोमदस्तेनाताम्रविलोचनानामेषांविवादोयदाभविष्यतितदेयानेवैषांवधोपायोऽतोऽन्यो नास्ति एकात्मानोऽपिमय्युद्यतेसतिस्वयमेवविवादेनांतर्दधीरन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवंश्लोकद्वयेनोक्तंक्रमेणसंचिंत्य स्वराज्येस्थापयित्वा ॥ १६ ॥ धृतोरक्षितः ॥ १७ ॥ अनुजैःसह ॥ १८ ॥ सांख्यंप्रकृतिपुरुषविवेकम् ॥ १९ ॥ स्निग्धोयःस्मितसहितोऽवलोकस्तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पांठांतरेसुधाप्रवाहरूपया आत्मनादेहेन ॥ २० ॥ क्षणदयाराज्यादत्तःक्षणोऽवसरउत्सवोवायासांस्त्रीणांतासुक्षणंसौहृदंयस्य

मिथोयदैषांभविताविवादोमध्वामदाताम्रविलोचनानाम् ॥ नैषांवधोपायइयानतोऽन्योमय्युद्यतेंऽतर्दधते स्वयंस्म ॥ १५ ॥ एवंसंचिंत्यभगवान्स्वराज्येस्थाप्यधर्मजम् ॥ नंदयामाससुहृदःसाधूनांवर्त्मदर्शयन् ॥ १६ ॥ उत्तरायांधृतःपूरोर्वंशःसाध्वभिमन्युना ॥ सवैद्रौण्यस्त्रसंछिन्नःपुनर्भगवताधृतः ॥ १७ ॥ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः ॥ १८ ॥ भगवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः ॥ कामान्सिषेवेद्वार्वत्यामसक्तःसांख्यमास्थितः ॥ १९ ॥ स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येनश्रीनिकेतेनचात्मना ॥ २० ॥ इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् ॥ रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहून् ॥ गृहमेधेषुयोगेषुविरागःसमजायत ॥ २२ ॥ दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान् ॥ कोविस्रंभेतयोगेनयोगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥ पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपितामुनयःशेपुर्भगवन्मतकोविदाः ॥ २४ ॥ ततःकतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ॥ ययुःप्रभासंसंहृष्टारथैर्दैवविमोहिताः ॥ २५ ॥

सः ॥ २१ ॥ गृहमेधेषुगृहधर्मेषु योगेषुकामभोगोपायेषु विरागऔदासीन्यंजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यदास्वाधीनेष्वपिभगवतोविरागस्तदा दैवाधीनेषुकोविस्रंभेतविश्वासंप्रीतिंवाकुर्यात् योगेनचेद्योगेश्वरंश्रीकृष्णमनुव्रतः ॥ २३ ॥ शेपुःशापंददुः भगवतोमतेऽभिप्रायेकोविदा अभिज्ञाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

१ पीयूषकुल्ययेत्येवंरूपे

वयःशीलादिबहुगुणोपेतायागावस्ताः ॥ २६ ॥ कन्याश्वः वृत्तिकरींजीविकापर्याप्ताम् ॥ २७ ॥ भगवदर्पणंयथाभवति गोविप्रार्थाअसवो येषाम् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ध्व॥ ॥ चतुर्थेबंधुनिधनंश्रुत्वाऽऽत्मज्ञानलब्धये ॥ उद्धवस्योपदेशेनक्षत्तामैत्रेयमागमत् ॥ १ ॥ तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताः वारुणींपैष्टींमदिराम् ॥ १ ॥ वारुण्येवमैरेयंतस्यदोषेण रवौनिम्लोचत्यस्तंगच्छतिसति मर्दनंकदनम् ॥ २ ॥ उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ॥ ३ ॥ अहंचोक्तःपूर्वमेवद्वारकायाम् ॥ ४ ॥ तदभिप्रेतंकुलसंहारा

तत्रस्नात्वापितृन्देवानृषींश्चैवतदंभसा ॥ तर्पयित्वाऽथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः ॥ २६ ॥ हिरण्यंरजतंशय्यांवासांस्यजिनकंबलान् ॥ यानंरथानिभान्कन्याधरांवृत्तिकरीमपि ॥ २७ ॥ अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्त्वाभगवदर्पणम् ॥ गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्धभिः ॥ २८ ॥ इ० भा० तृ० विदुरोद्धवसंवादेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ध्व ॥ उद्धवउवाच अथतेतदनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीम् ॥ तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः ॥ १ ॥ तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम् ॥ निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् ॥ २ ॥ भगवान्स्वात्ममायायागतिंतामवलोक्यसः ॥ सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्षमूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥ अहंचोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह ॥ बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ॥ ४ ॥ अथापितदभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम ॥ पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५ ॥ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिम् ॥ श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ॥ ६ ॥ श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् ॥ दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ॥ ॥ ७ ॥ वामऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहम् ॥ अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥

दिकम् ॥ ५ ॥ कृतकेतंकृतावासम् अकेतनमनाश्रयम् ॥ ६ ॥ विरजविरजसंशुद्धसत्त्वमयम् विदितंलक्षितम् कौशंकौशेयम् ॥ ७ ॥ अधिश्रित्योपरिस्थापयित्वा अपाश्रितःपृष्ठतोऽवष्टब्धोऽर्भकोबालःकोमलोऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेनतम् तथाप्यकृशमानंदपूर्णम् ॥ ८ ॥

---

१ क्वचिद्वयानूरथानिभानितिपाठः २ समम्यर्थेद्वितीया ३ जानन्नहमतंद्रितइत्यंकितांभपुस्तकेपाठः

द्वैपायनःसुहृत्सखाचयस्यसः स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्योमैत्रेयइत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रमोदेनभावेनचानताकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्यभा रेण अनुरागेणसहहासोयस्यांतयासमीक्षयाविश्रमयन्विगतश्रमंकुर्वन् ॥ १० ॥ हेउद्धवतेमनसीप्सितमहमंतःस्थितोवेदवेद्मि दानेहेतुः विश्वसृजांवसूनांचमिलितानांसत्रे हेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनित्वंवसुरभूस्तदामत्प्राप्तिकामेनत्वयाऽहमिष्टोऽतस्तत्साधनंददामिदास्यामि अन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापम् ॥ ११ ॥ तस्यभाग्यमभिनंदति सएषभवोजन्मतेभवानांमध्येचरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहआसादितोलब्धः यत्पुनर्मांरह एकांतेविशदानुवृत्त्याएकांतभक्त्याददृश्वान्दृष्टवानसि एतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान्नृशब्देनजीवास्तेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठंगच्छं

तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखा ॥ लोकाननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ॥ ९ ॥ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभावानतकंधरस्य ॥ आशृण्वतोमामनुरागहाससमीक्षयाविश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः ॥ सत्रेपुराविश्वसृजांवसूनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ॥ ११ ॥ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत् ॥ यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ॥ ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति ॥ १३ ॥ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ॥ स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे ॥ १४ ॥ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोऽर्थेषुचतुर्ष्वपीह ॥ तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥

तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन्पाद्मेकल्पे आदिसर्गेसर्गोपक्रमे ममममहिमालीलाऽवभास्यतेयेनतत् ॥ १३ ॥ इत्येवमादृतश्वासावुक्तश्चाहम् प्रतीक्षणंकृपावलोकएवानुग्रहस्तस्यभाजनःपात्रभूतः पाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमिति शुचोऽश्रूणिमुंचन्नाबभाषेउक्तवानस्मि ॥ १४ ॥ नहिस्वाज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोऽहंकिंतुत्वन्निषेवणोत्सुकस्त्वयिचाघटमानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवत्यतस्त्वंतत्त्वज्ञानंदेहीतिप्रार्थयितुमाह कोन्विति चतुर्षुधर्मादिषु तथापि (हेभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोऽहम्) तान्नप्रवृणोमि ॥ १५ ॥

---

१ यद्यपिसुहृत्सखइतिपाठोबहुषुपुस्तकेषुदृश्यतेतथापिबहुव्रीहौटचोऽभावात्सोऽयुक्तइतिभातिद्वश्चसखाइतिपाठःप्राचीनतमेपुस्तकेऽङ्कितांध्रपुस्तकेच २ अयमेवपाठः प्राचीनेषुबहुषुपुस्तकेषु अत्रभवानांमध्येचरमइत्युक्त्यासएषभवइतिव्याख्यानम् क्वचित्पुस्तकेसएषभावश्चरमइतिपाठस्तत्रभावोजन्म भावःसत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्वित्यमरात् ३ ममेत्यस्यनाभ्येपद्मेइत्यनेनान्वयः प्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेयदादिसर्गेइतिपाठः ४ पुंस्त्वमार्षम् ५ हेइत्यारभ्योत्सुकइत्यंतोग्रंथोलिखितेषुप्राचीनपुस्तकेषुनास्ति

अघटमानाचरणंदर्शयति कर्माण्यनीहस्यनिःस्पृहस्यनिष्क्रियस्यवा अभवस्याजन्मनोभवोजन्म कालात्मनस्तवारिभयाद्दुर्गाश्रयःपलाय
नंच स्वात्मनिरतिर्यस्यनस्यवह्वीभिःस्त्रीभिर्गृहस्थाश्रमः इतियदिहास्मिन्विषयेविदुषामपिधीःसंशयेनखिद्यति ॥ १६ ॥ किंच मंत्रेषुचप्रस्तु
तेषुसत्सुमामाहूयवैअहोपृच्छेरपृच्छः अकुंठितःकालादिनाऽखंडःसंततःसदात्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्य मुग्धवदज्ञवत् अ
प्रमत्तोऽवहितःसन् ॥ १७ ॥ स्वात्मनस्तवरहोरहस्यंतत्त्वंतस्यप्रकाशकम् कस्मैब्रह्मणे सर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणायायापिक्षमंय

**कर्माण्यनीहस्यभवोऽभवस्यतेदुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम्॥ कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयःस्वात्मन्र
तेःखिद्यतिधीर्विदामिह॥१६॥ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः॥ पृच्छःप्रभोमुग्धइवाप्र
मत्तस्तन्नोमनोमोहयतीवदेव ॥ १७॥ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् ॥ अपि
क्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदाऽञ्जसायद्वृजिनंतरेम ॥ १८ ॥ इत्यावेदितहार्दायमह्यंसभगवान्परः॥ आदिदे
शारविंदाक्षआत्मनःपरमांस्थितिम् ॥ १९ ॥ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥ प्र
णम्यपादौपरिवृत्यदेवमिहागतोऽहंविरहातुरात्मा ॥ २० ॥ सोहंतद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतःप्रभो ॥ गमि
ष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम्॥ २१ ॥ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः॥ मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलो
कभावनौ॥ २२ ॥ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमु
त्पतितंबुधः॥ २३ ॥ संतंमहाभागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः॥ विश्रंभादभ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरिग्रहे॥ २४॥**

दियोग्यंतर्हिवद भर्तःस्वामिन् यद्यतोवृजिनंसंसारदुःखमंजसाऽनायासेनतरिष्यामः ॥ १८ ॥ आवेदितोहार्दोहृदिस्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै
॥ १९ ॥ आराधितपादोभगवान्सएवतीर्थंगुरुस्तस्मादधीतोऽधिगतस्तत्त्वात्मविबोधस्यपरमार्थात्मज्ञानस्यमार्गोयेनसोऽहंदेवंपरिवृत्यप्रदक्षि
णीकृत्य ॥ २० ॥ तस्यदर्शनेनाह्लादोवियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतोबदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि ॥ २१ ॥ मृदुपरोपद्रवशून्यम् तीव्रंदुश्चरम् दीर्घ
माकल्पांतम् तेपातेतपश्चरतइत्यर्थः लोकभावनौलोकानुग्रहकारकौ ॥ २२ ॥ ज्ञानेनविवेकेन ॥ २३ ॥ विश्रंभाद्विश्वासात् ॥ २४ ॥

---

१ तमुद्धवम् २ विदुरः निर्विसर्गपाठेपरीक्षित्संबुद्धिः ३ कृष्णपरिजनेमुख्यम्

यद्यस्माद्विष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यप्रयोजनसाधकाःसंतश्चरंति नहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्त्वायसंराध्यइति अयंभावः भगवते वस्मरणमात्रेणतवार्पितत्त्वमुपदिष्टप्रायम् अथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यःसचतवाराध्योमैत्रेयोनत्वहम् ममांतिकएव त्वदुपदेशेतस्यादिष्टत्वादिति ॥ २६ ॥ प्लावितोऽपनीतउरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाःपुलिनेतीरेतांनिशांक्षणमिवसमुषितः औपगविरुद्धवः ॥ २७ ॥ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषुयद्यस्मात्त्रयाणांब्रह्मादीनामीशोहरिरप्याकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् ॥ २८ ॥ ब्रह्मशापोऽपदेशो

विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते ॥ वक्तुंभवान्नोऽर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति ॥ २५ ॥ उद्धवउवाच न[1]नुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंऽतिमे[2] ॥ साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता ॥ २६ ॥ श्रीशुकउवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासु[3]धयाप्लावितोरुतापः ॥ क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशांततोऽगात् ॥ २७ ॥ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः[4] ॥ सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः ॥ २८ ॥ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः ॥ संहृत्यस्वकुलंनूनं[5]त्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् ॥ २९ ॥ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् ॥ अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ॥ ३० ॥ नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः ॥ अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ॥ ३१ ॥ एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना ॥ बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ॥ ३२ ॥

मिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण अमोघंवांछितंयस्य नह्यत्रशापःप्रभुःकिंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ मय्युपरतेसति ज्ञानमर्हतिज्ञानयोग्योभवति ॥ ३० ॥ मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवति यद्यस्माद्गुणैर्विषयैर्नक्षोभितः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योपदिशन् ॥ ३१ ॥ एवमनेनाभिप्रायेण शब्दयोनिनावेदकर्त्रा ईजेपूजयामास ॥ ३२ ॥

---

१ कौषारवोमैत्रेयऋषिस्तेत्वयातत्त्वसंराध्यइत्यन्वयः २ मेममअंतिसमीपेआदिष्टइत्यन्वयः ३ अत्रपाठेवृत्तभंगआर्षः पुस्तकत्रयेसुधयाप्लुतोरुतापइतिमूलेपाठष्टीकायांचप्लुतःप्लावितोपनीतइतिपाठोदृश्यतेनतदावृत्तभंगः ४ मुख्योहरिरित्यन्वयः ५ अयमेवबहुषुपुस्तकेषुपाठः पुस्तकद्वयेतुस्फीतमितिपाठः तत्रस्फीतंप्रवृद्धमित्यर्थः

॥ ३३ ॥ अन्येषांपशुतुल्यानाम् विक्लवात्मनामधीरचित्तानाम् ॥ ३४ ॥ मनसेक्षितंचिंतितम् ॥ ३५ ॥ कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरःकतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापद्यतप्राप्तः ॥ ३६ ॥ ॥ इतितृतीयेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पंचमेभगवल्लीलांक्षत्रापृष्टोमहामुनिः ॥ प्रोवाचमहदादीनांसर्गंतैश्चहरेःस्तुतिम् ॥ १ ॥ उक्तश्चतुर्भिरध्यायैःक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमः ॥ संवादस्तुतयोःस्कंधद्वयेनाथनिगद्यते ॥ २ ॥ द्युनद्यागंगायाद्वारिहरिद्वारेआसीनंनतुकर्मव्यग्रम् तत्रहेतुः अगाधोऽपरिच्छिन्नोबोधोयस्येति मैत्रेयस्यसौशील्यमार्जवादि

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः॥ क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच॥३३॥ देहन्यासंच तस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनम्॥अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम्॥३४॥ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम्॥ ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ॥ ३५॥ कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः॥ प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृ०विदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥७॥ श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥ क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः॥ १ ॥ विदुरउवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा॥ विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः॥ २॥ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य॥ अनुग्रहायेहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य॥ ३॥

गुणाश्चकरुणादयस्तैरभितृप्तः पाठांतरेक्षत्तुःसौशील्यादिभिरभितृप्तंसंतुष्टंमैत्रेयम् ॥१॥ प्रश्नानेवाऽऽह सुखायेतिपंचदशभिः तैःकर्मभिः सुखंवाऽन्यस्यदुःखस्योपशमंवेत्यर्थः अथवाऽन्यद्वानविंदेत किंतदित्यपेक्षायांतस्यैवनिर्देशः उपारमंवेति ततस्तैःकर्मभिर्भूयःपुनःपुनर्दुःखमेवविंदेतअत्रैवंविधेसंसारेनोऽस्माकंयद्युक्तंकर्तुंयोग्यंतत्सर्वज्ञोभगवान्वदेन्निरूपयतु ॥ २ ॥ दैवात्प्राचीनकर्मणोनिमित्तभूतात्कृष्णाद्विमुखस्यातोऽधर्मशीलस्यातःसुदुःखितस्यजनस्यानुग्रहायभव्यानिमंगलानिभूतानिचरंतिभवंतःपरोपकारस्वभावाएवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ उद्धवे २ कृतकृत्यः ३ एकस्मिन्पुस्तकेमूलेटीकायांचद्युसरितमितिपाठः ४ अहंनवदामीतित्वयानवाच्यंभवादृशांपरोपकारस्वभावत्वादित्याह जनस्येति ५ द्वितीयांतपाठइत्यर्थः ६ मूलेअन्यदित्यव्ययमन्यार्थकम् ७ जनार्दनस्यभूतानीतिसामान्यतोभगवद्भक्तनिर्देशः

तत्तस्मात्हेसाधुवर्यशंसुखरूपंवर्त्मनःआदिशकथय येनवर्त्मनासंराधितोहृदिस्थितःसन् सतत्त्वाधिगमआत्मापारोक्ष्यंतत्सहितम् पुराणमनादिवेदप्रमाणकम्॥४॥करोतिकर्माणीत्यादीनांवर्णयेतिपंचमश्लोकेक्रियासंबंधः यथायेनप्रकारेणपुरुषरूपेणकृतावतारःसंश्च्यधीशस्त्रिगुणमायानियंताऽतःस्वतंत्रएवयानिकर्माणिकरोति कर्माण्येवविशेषतःपृच्छति यथेत्यादिना निरीहोनिष्क्रियोनिःस्पृहोवा संस्थाप्यसुस्थितंकृत्वा वृत्तिंजीविकाम् ॥ ५ ॥ स्वेस्वीयेखेहृदयाकाशेनिवेश्यस्थापयित्वा निवृत्तावृत्तयोयस्य गुहायांयोगमायायाम् बहुधाब्रह्मादिरूपेण

तत्साधुवर्यादिशवर्त्मशंनःसंराधितोभगवान्येनपुंसाम् ॥ हृदिस्थितोयच्छतिभक्तिपूतेज्ञानंसतत्त्वाधिगमंपुराणम् ॥ ४ ॥ करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्यधीशः ॥ यथाससर्जाग्रइदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते ॥ ५ ॥ यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेतेगुहायांसनिवृत्तवृत्तिः ॥ योगेश्वराधीश्वरएकएतदनुप्रविष्टोबहुधायथाऽऽसीत्॥६॥क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः॥मनोनतृप्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ ७॥ यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान्॥ अचीकॢपद्यत्रहिसर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतःप्रतीतः॥ ८ ॥ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानांचभिदांव्यधत्त॥नारायणोविश्वसृडात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य॥ ९ ॥

॥ ६ ॥ मत्स्याद्यवतारभेदैःक्रीडन्यानियथाकर्माणिविधत्ते पुनर्विशेषंप्रष्टुमौत्सुक्यमाविष्करोति मनइति सुश्लोकाःपुण्यकीर्तयस्तेषांमौलिरिवाधिक्येनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ अधिलोकनाथोलोकनाथाधिपतिः अलोकान्लोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अचीकॢपत्कल्पयामास यत्रयेषुसर्वाणियानिसत्त्वानितेषांनिकायास्तेषांभेदोऽधिकृतस्तत्तत्कर्माधिकारीआश्रितइतिवा ॥८॥ उताऽपिचयेनप्रकारेणजीवानामात्मास्वभावस्तत्कृतंकर्मतत्कृतंरूपंतत्कृताअभिधास्तासांभेदंकृतवान् विश्वसृटास्वयमात्मयोनिःस्वतःसिद्धः ॥ ९ ॥

---

१ यथापुमानितिक्वचित्पाठः २ विश्वसृगात्मयोनिरितिपाठोबहुषुपुस्तकेषुयद्यप्यस्तितथाप्ययुक्तःसइतिभाति सृजिदृशोरिसूत्रस्थरज्जुसृड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगाद्विश्वसृजःपदांतेकुत्वाभावात् आर्षत्वाकुत्वंकल्प्यम् ३ प्रतीतःप्रतीतिविषयइतियोजनीयम्

ननुमहाभारतेत्वयासर्वंश्रुतमेवकिंपुनःप्रश्नैस्तत्राऽऽह परेत्रैवर्णिकाअवरेशूद्रादयस्तेषांव्रतानिधर्माः मेमया अभीक्ष्णंपुनःपुनः तेषांश्रवणेनातृ मुमतृमाःस्म तेषांतुच्छसुखावहत्वात् यस्तुतत्रकृष्णकथामृतौघःसूचितस्तस्मादृते तत्रत्वलंबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ तत्रहेतुः कइति तीर्थप दःकृष्णस्य अभिधानात्कथाऽमृतौघात् सत्रेषुसमाजेषु सूरिभिर्नारदादिभिः ॥ ११ ॥ महाभारतस्याप्यत्रैवतात्पर्यमित्याह मुनिःकृष्णोवेद व्यासोभगवद्गुणान्मोक्षधर्मातेनारायणीयाख्यानेवक्तुमिच्छुःसन् अर्थकामादिवर्णनंतुहरिकथायांमतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणांम तिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्द्वारभूतैर्नुनिश्चितंहरेःकथायांगृहीतानीता तदुक्तमितिहाससमुच्चये कामिनोवर्णयन्कामाँल्लोभंलुब्धस्यवर्णयन् नरःकिं फलमाप्नोतिकूपेंऽधमिवपातयन् लोकचित्तावताराथंवर्णयित्वाऽचेतनतौ इतिहासैःपवित्रार्थैःपुनरत्रैवनिंदितौ अन्यथाघोरसंसारबंधहेतूज

परावरेषांभगवन्व्रतानिश्रुतानिमेव्यासमुखादभीक्ष्णम् ॥ अतृप्नुमक्षुल्लसुखावहानांतेषामृतेकृष्णकथामृ तौघात् ॥ १० ॥ कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभिरीड्यमानात् ॥ यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभ वप्रदांगेहरतिंछिनत्ति ॥ ११ ॥ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखाऽपितेभारतमाहकृष्णः ॥ यस्मिन्नृणांग्राम्य सुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानुहरेःकथायाम् ॥ १२ ॥ साश्रद्दधानस्यविवर्धमानाविरक्तिमन्यत्रकरोतिपुंसः ॥ ह रेःपदानुस्मृतिनिर्वृतस्यसमस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते ॥ १३ ॥ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांवि मुखानघेन ॥ क्षिणोतिदेवोनिमिषस्तुयेषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥ तदस्यकौषारवशर्मदातु र्हरेःकथामेवकथासुसारम् ॥ उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्तबंधोशिवायनःकीर्तयतीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥

नस्यतौ वर्णयेत्सकथंविद्वान्महाकारुणिकोमुनिरिति ॥ १२ ॥ श्रीहरिकथायांमतिप्रवेशस्यफलमाह साकथामतिर्वा अन्यत्रग्राम्यसुखे तत किमतआह हरेरिति ॥ १३ ॥ एवंभूतायांकथायांयेनरमंतेतान्शोचति शोच्यायेतेषामपिशोच्यांश्च तत्राविदोभारततात्पर्यानभिज्ञान्शो च्यान् येतुज्ञात्वाऽपिहरेःकथायांविमुखास्तांस्तेषामपिशोच्यानितियोज्यम् अनिमिषःकालोयेषामायुःक्षिपति अत्रैवहेतुः वृथैववादगतिस्मृ तयोवाग्देहमनोव्यापारायेषाम् ॥ १४ ॥ तत्तस्माद्धेकौषारवास्यविश्वस्यशिवायकथासुसारभूतांहरेःकथामेवोद्धृत्यनःकीर्तय यथापुष्पे भ्योमधुमधुपउद्धरतितद्वदुद्धृत्य ॥ १५ ॥

---

१ अभिधीयमानात्कथामृतौघादित्यर्थः २ यःकथामृतौघः ३ यस्मिन्भारते

विशेषतः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाऽऽह सइति योविश्वसर्गाद्यर्थंपूर्वंगृहीतशक्तिः सएवपुरुषेषुकृतावतारः सन्पुरुषानतिक्रम्यवर्तमाना
नियानिचकारतानिविस्तराद्वद ॥ १६॥ पुंसांनिःश्रेयसमेवार्थःप्रयोजनंतेनहेतुनापृष्टः ॥ १७॥ बहुमानमेवाऽऽह साध्वितिपंचभिः अधोऽक्षजे
एवात्मामनोयस्यतस्यात्मनःस्वस्यकीर्तिचप्रसंगाद्वितन्वता ॥ १८ ॥ हरिर्यद्गृहीतएतच्चित्रंनभवति कुतः बादरायणवीर्यजे ननुंबादरायणवीर्य
जोधृतराष्ट्रोपिभवति सत्यम् परंतुत्वयितितोविशेषइत्याह गृहीतइति॥ १९॥ननुतर्हिकथंशूद्रत्वंकथंचलोकानुग्राहकत्वंतत्राऽऽह मांडव्यशापा
दिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यक्षेत्रेक्षेत्रत्वेनस्वीकृतायांभुजिष्यायांदास्यांयमएवत्वंजातोऽसि ॥ २० ॥ किंच भवानिति कुतः यस्यतवज्ञानोप

सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारःप्रगृहीतशक्तिः॥ चकारकर्माण्यतिपूरुषाणियानीश्वरःकीर्तयतानि मत्यम्॥ १६॥ श्रीशुकउवाच सएवंभगवान्पृष्टःक्षत्त्राकौषारविर्मुनिः॥ पुंसांनिःश्रेयसार्थेनतमाहबहुमा नयन्॥ १७॥ मैत्रेयउवाच साधुपृष्टंत्वयासाधोलोकान्साध्वनुगृह्णता॥ कीर्तिंवितन्वतालोकेआत्मनोऽ धोक्षजात्मनः॥ १८॥ नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्यजे॥ गृहीतोऽनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वरः॥ १९॥ मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनोयमः॥ भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात्॥ २०॥ भवान्भग वतोनित्यंसंमतःसानुगस्यच॥ यस्यज्ञानोपदेशायमादिशद्भगवान्व्रजन्॥ २१॥ अथतेभगवल्लीलायोग मायोपबृंहिताः॥ विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः॥ २२॥ भगवानेकआसेदमग्रआत्माऽऽत्मनांवि भुः॥ आत्मेच्छानुगतावात्मानानामत्युपलक्षणः॥ २३॥

देशायमामादिष्टवान्चकारात्स्वयमपिस्मृत्यैवोपदिष्टवानिति ॥ २१ ॥ विश्वस्थित्यादयोऽर्थाविषयायासांताः ॥ २२ ॥ तत्रसृष्टिलीलांवर्ण
यितुंततःपूर्वावस्थामाह इदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंपरमात्माभगवानेकएवाऽऽसआसीत् आत्मनांजीवानामात्मास्वरूपंविभुःस्वामीच नान्यद्द्रष्टृद
श्यात्मकंकिंचिदासीत् कारणात्मनासत्त्वेपिपृथक्प्रतीत्यभावादित्याह अनानामत्युपलक्षणोनानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यतइतितथा य
द्वा अकारप्रश्लेषंविनैवायमर्थः यःसृष्टौनानामतिभिरुपलक्ष्यतेसतदैकएवासीदिति कुतः आत्मेच्छामायातस्याअनुगतौलयेसति यद्वा
आत्मनएकाकित्वेनावस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः ॥ २३॥

१ अयमधिकोग्रंथःप्राचीनतरएकस्मिन्पुस्तके

तत्रप्रथमंमायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्याम् सवैएषद्रष्टासन्दृश्यंनापश्यत् यतएकराट्एकएवतदाप्रकाशते आत्मानमसंतमिवमेने दृश्याभावेद्र
ष्टृत्वाभावात् तदाह सुप्तामायाद्याःशक्तयोयस्यसः नत्वसंतमेवमेने यतोऽसुप्तादृक्चिच्छक्तिर्यस्येति ॥२४॥ सावैद्रष्टृदृश्यानुसंधानरूपासद
सदात्मिकाकार्यकारणरूपा यद्वा सदृश्यमसदृदृश्यमात्मस्वरूपंचतयोरात्मायस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात् ॥ २५ ॥ कालवृत्त्याकालश
क्त्या गुणमय्यांक्षुभितगुणायाम् अधोऽक्षजःपरमात्मा आत्मांशभूतेनपुरुषेणप्रकृत्यधिष्ठातृरूपेणवीर्यंचिदाभासमाधत्त वीर्यवांश्चिच्छक्ति
युक्तः ॥ २६ ॥ कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वपदंपरित्यज्यमहतोलक्षणमतःपुल्लिंगनिर्देशोविज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थंविश्व

सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्दृश्यमेकराट्॥ मेनेऽसंतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक्॥ २४॥सावाएतस्यसंद्रष्टुःश
क्तिःसदसदात्मिका॥ मायानाममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः॥ २५॥ कालवृत्त्यातुमायायांगुणमय्यामधो
क्षजः॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान्॥ २६॥ ततोऽभवन्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात्॥ विज्ञाना
त्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमोनुदः॥ २७॥ सोऽप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः॥ आत्मानंव्यकरोदा
त्माविश्वस्यास्यसिसृक्षया॥ २८॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वंव्यजायत॥ कार्यकारणकर्त्रात्माभूतेंद्रिय
मनोमयः॥ २९॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा॥ अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत्॥
वैकारिकाश्चयेदेवाअर्थाभिव्यंजनंयतः॥ ३०॥

मुच्छूनबीजगतमंकुरादिरूपंवृक्षमिवव्यंजन्व्यंजयन्प्रकाशयन् यतोऽसौतमोनुदतीतितमोनुदः तदुक्तंसात्वततंत्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषा
ख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति॥२७॥अहंकारोत्पत्तिमाहसार्धाभ्याम् सो
ऽपीति अंशश्चिदाभासोनिमित्तंगुणाउपादानंकालःक्षोभकस्तदात्मातदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टिगोचरःसन्स्वयमात्मानंव्यकरोद्रूपांत
रमनयत् ॥२८॥ अहंकारस्यलक्षणमाह कार्यमधिभूतम् कारणमध्यात्मम् कर्तृअधिदैवम् तेषामात्माआश्रयः अत्रहेतुः भूतेंद्रियमनोमय
स्तद्विकारवान् मनइतिदेवानामप्युपलक्षणम् ॥२९॥ एतदेवविभागतःप्रपंचयति वैकारिकइत्यादिना वैकारिकःसात्त्विकस्तैजसोराजसः दे
वाश्चवैकारिकाः सात्त्विकाहंकारकार्यभूताइत्यर्थः यतोयेभ्यइंद्रियाधिष्ठातृभ्योदेवेभ्योहेतुभ्योऽर्थाभिव्यंजनंशब्दादिप्रकाशोभवति॥३०॥

१ पुस्तकद्वयेसदृष्टुरितिपाठस्तदासतोदृश्यस्यद्रष्टुरित्यर्थः २ विज्ञानात्मा

तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानमयानांसात्त्विकत्वशंकामाभूदित्येवकारः तामसोभूतसूक्ष्मस्यशब्दस्यादिःकारणम् यतःशब्दात्खमाकाशोभवति आत्मानोलिंगंस्वगुणशब्दरूपेणप्रकाशकंत्वदृयाकाशतयावा यद्वा लिंगशरीरम् आकाशशरीरंब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ ३१ ॥ नभसःस्वस्मादनुसृतमुद्भूतंस्पर्शंविकुर्वद्रूपांतरंनयदनिलंवायुम् एवंसर्वत्रतन्मात्रद्वाराभूतोत्पत्तिरितिज्ञातव्यम् ॥ ३२ ॥ नभसासहितः स्वयंचोरुबलान्वितः ततोज्योतिस्तेजः लोचनंप्रकाशकम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ हेभव्यविदुर पाठांतरेभाव्यंकार्यम् यद्यदवरमवरंकार्यम् तेषांकार्याणांपरैःकारणैरनुसं

तैजसानींद्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच ॥ तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखंलिंगमात्मनः ॥ ३१ ॥ कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः ॥ नभसोऽनुसृतंस्पर्शंविकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥ ३२ ॥ अनिलोऽपिविकुर्वाणोनभसोरुबलान्वितः ॥ ससर्जरूपतन्मात्रंज्योतिर्लोकस्यलोचनम् ॥ ३३ ॥ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ आधत्ताम्भोरसमयंकालमायांशयोगतः ॥ ३४ ॥ ज्योतिषांभोनुसंसृष्टंविकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् ॥ महींगंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥ ३५ ॥ भूतानांनभआदीनांयद्यद्भव्यावरावरम् ॥ तेषांपरानुसंसर्गाद्यथासंख्यंगुणान्विदुः ॥ ३६ ॥ एतेदेवाःकलाविष्णोःकालमायांशलिंगिनः ॥ नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाःप्रोचुःप्रांजलयोविभुम् ॥ ३७ ॥

र्गाद्यथासंख्यंयथाक्रममुत्तरोत्तरमधिकान्गुणान्विदुः तथाहि नभसःशब्दएवगुणोऽन्यान्वयाभावात् वायोस्तुस्पर्शआकाशान्वयाच्छब्दश्च एवंतेजसस्त्रीचरूपंच अंभसस्तानिरसश्च मह्याःसर्वे ॥ ३६ ॥ देवामहदाद्यभिमानिनः विष्णोःकलाअंशाः काललिंगंविकृतिः माया लिंगंविक्षेपः अंशालिंगंचेतना तानिविद्यंतेयेषु अतःसमत्वेननानात्वात्परस्परासंबंधात्स्वक्रियायांब्रह्मांडरचनायामनीशाअशक्ताःसंतोविभुंपरमेश्वरंप्रोचुः ॥ ३७ ॥

---

१ ज्ञानेंद्रियाणाम् २ भाव्यावरावरमित्येवंरूपे भव्येतिपाठेऽवरमवरमित्यस्यार्थःकार्यमिति द्वितीयपाठेभाव्यंकार्यंचतदवरावरंचेतिकर्मधारयः ३ परेणपरमेश्वरेणवीक्षितम्

मिथःस्पर्धिष्णवोदेवानमिलंतःपरस्परम् विश्वकर्मण्यनीशानानिर्विण्णाहरिमीडिरे नमामेति प्रपन्नानांतापोपशमेआतपत्रंछत्रम् तत्रहेतुः यस्यपादारविंदस्यमूलंतलंकेतआश्रयोयेषांते संसारदुःखंबहिर्दूरतउत्क्षिपंतिपरित्यजंति पांथाःस्वगृहंप्राप्यमार्गश्रममिव ॥ ३८ ॥ श्रमंवि निवेदयंतआहुः हेधातःपितर्यद्यस्माद्भवेसंसारे आत्मन्नात्मनि संबोधनंवा शर्मसुखम् कैतेयदितिपाठेयत्पादभजनंविनाशर्मनलभंते ननुज्ञा नादज्ञानकृतस्तापोनिवर्ततेकिंमदंघ्रिच्छायाश्रयणेनतत्राऽऽहुः सविद्यांतदाश्रयणमेवविद्याप्रापकमित्यर्थः ॥३९॥ अज्ञातस्याश्रयणायोगात्त ज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंत्यन्वेषयंतियत्तत्तीर्थपदस्तवपदंवयंप्रपन्नाः कैर्मार्गंति छंदःसुपर्णैर्वेदपक्षिभिः तवैवमुखपद्मंनीडंयेषाम् यथापक्षि णोनीडादुद्गतास्ततस्ततःपरिभ्रम्यपुनस्तत्रैवविशंतितथावेदाअपित्वत्तउद्गतास्त्वय्येवपर्यवस्यंति अतोवेदानाश्रित्यत्वत्पदंमृगयंतइति विविक्ते

देवाऊचुः नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ॥ यन्मूलकेतायतयोऽजसोरुसंसारदुःखंबहि रुत्क्षिपंति ॥ ३८ ॥ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म ॥ आत्मँल्लभंतेभगवंस्तवांघ्रिच्छा यांसविद्यामतआश्रयेम ॥ ३९ ॥ मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैश्छंदःसुपर्णैर्ऋषयोविविक्ते ॥ यस्यांघमर्षोदस रिद्वरायाःपदंपदंतीर्थपदःप्रपन्नाः ॥ ४० ॥ यच्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेऽवधाय ॥ ज्ञाने नवैराग्यबलेनधीराव्रजेमतत्तेऽघ्रिसरोजपीठम् ॥ ४१ ॥ विश्वस्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबु जंते ॥ व्रजेमसर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्यभयंस्वपुंसाम् ॥ ४२ ॥ यत्सानुबंधेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यूढ दुराग्रहाणाम् ॥ पुंसांसुदूरंवसतोऽपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ॥ ४३ ॥

असंगेमनसि किंचाघमर्षमघनाशकमुदमुदकंयासांसरितांतासुवरायागंगायाःपदमुद्गमस्थानम् अतोगंगामनुसेवमानाअपितदुद्गमस्थानंत्व त्पदंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥४०॥ ननुविषयाकृष्टचित्तानांकुतस्तदन्वेषणंतत्राऽऽहुः यद्धृदयेऽवधायध्यात्वा वैराग्यंबलंयस्यतेनज्ञानेनधीराभवंति सरागेचित्तेध्यानमेवकुतस्तत्राऽऽहुः श्रद्धयाश्रवणपूर्विकयाभक्त्याचसंमृज्यमानेसंशोध्यमाने ॥ ४१ ॥ भक्तानुग्रहंस्मरंतआहुः विश्वस्येति ॥ ४२ ॥ अंतर्यामितयानित्यंसन्निहितेऽनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याऽऽहुः यदिति सानुबंधेसोपकरणे असतितुच्छे पुर्यांस्वदेहेएववसतोऽपि य त्सुदूरंदुष्प्रापम् ॥ ४३ ॥

---

१ धातर्यदित्यत्र २ तापत्रयेणाभिहताइतिपाठःक० ३ यद्यप्ययमेवपाठेबहुत्रोपलभ्यतेतथाप्यन्वयक्लेशाट्टीकानुरोधाच्चयच्चाघमर्षेतिपाठोयुक्तोभाति दृष्टश्चायमं कितांप्रपु० ४ क्वचिदवधार्येतिपाठः ५ अंघ्रिसरोजम्

ननुयदित्वद्दिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंतर्ह्यन्येषामपितथैवस्यादविशेषादित्याशंक्याऽऽहुः तानिति असद्वृत्तिभिर्बहिर्मुखैरक्षिभिरिंद्रियैः पराहृतंदूरमपहृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोअतएवतेनूनंतान्नपश्यंति वैप्रसिद्धम् कुतःपुनस्तेषांतत्संगःस्यात् कान् तेतवपदन्यासोगमनंतस्य विलासोविभ्रमस्तस्यलक्ष्मीःशोभातस्यांयेत्वल्लीलाकथादिभिःशोभमानांस्त्वद्भक्तानित्यर्थः पथइतिलक्ष्यानितिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासो लक्ष्योयेषांतान् पथस्त्वन्मार्गभूतान्सतोमार्गान्वाश्रवणादीन्नपश्यंतीत्यर्थः यद्वा येएवंभूताभागवतास्तेतानुन्मत्तान्नूनंनैवपश्यंतीत्यन्वयः सत्सं गाभावेनहरिकथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपितेषांसुदूरमितिभावः ॥ ४४ ॥ एतदेवस्फुटयंति पानेनेतिद्वाभ्याम् वैराग्यंसारोबलंयस्यबोध

तान्वाअसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश ॥ अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलासल क्ष्म्याः॥ ४४ ॥ पानेनतेदेवकथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्याविशदाशयाये॥ वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांऽज साऽन्वीयुरकुंठधिष्ण्यम्॥४५॥ तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठाम्॥ त्वामेवधीराःपु रुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते॥ ४६ ॥ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाऽद्यत्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म॥ सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवेते॥ ४७॥

स्यतंलब्ध्वा अन्वीयुःप्रापुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलोकम् ॥ ४५ ॥ आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्यंसएवयोगउपायस्तस्यबलेन ज्ञानयोगतःश्रमे णमोक्षःसत्संगतस्त्वत्कथाश्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताविष्टानांतुनकथंचिदितिभावः ॥४६॥ तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयंते चतुर्भिः तत्तस्मात् हेआद्य तेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयात्वयाऽनुसृष्टाःक्रमेणोत्पादिताः त्रिभिरात्मभिःसत्त्वादिस्वभावैरतएवविरुद्धस्वभावत्वाद्वि युक्ताःसंतोयदर्थंसृष्टास्तत्स्वविहारतंत्रंत्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंतेतुभ्यंप्रतिहर्तवेप्रतिहर्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमोऽतस्त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहीतित्रयाणां श्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ॥ ४७ ॥

---

१ संबंधिनोयेइत्यर्थः २ अथोइत्यत्रपथइतिलक्ष्म्याइत्यत्रलक्ष्यानिति ३ हरिपदाब्जमित्यादिः येतुसत्संगंहरिकथाश्रवणंचकुर्वतितेषांसुदूरंनेत्यर्थतःसिद्धम् ४ यथा यथावत् ५ सेवासत्संगरूपात्वत्कथाश्रवणादिरूपाच

असामर्थ्यमेवप्रपंचयितुंकार्यस्यातिवैचित्र्यमाहुः भोअज कालेतत्तदवसरेबलिंभोगंयावत्साकल्येनतेतुभ्यंहरामसमर्पयाम यथायेनप्रकारे णान्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्नमात्रंचास्माकमैश्वर्येणतुभोगस्तवैवेत्युक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रस्थित्वाइमेजीवाअनुहाअप्रत्यूहानि र्विघ्नाः यद्वा अनूहाअवितर्कानिःसंशयाइत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेति ॥ ४८ ॥ अ वश्यंचत्वयाऽस्माकमेषांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिःपरिकल्पनीयाजनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानांसकार्याणाम् यद्वा अन्वेतीत्य न्वयःकारणंतत्सहितानांत्वमेवाद्यःकारणम् अत्रहेतवः कूटस्थोऽविक्रियः पुरुषोऽधिष्ठाता पुराणःपुरातनः एतदुपपादयंति त्वमिति हेदेव अ जएवत्वंगुणानांसत्त्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनौकारणभूतायांशक्त्यांमायायांप्रथमंरेतआदधेनिहितवानसीत्यर्थः कीदृशम् कविंसर्वज्ञं

यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र ॥ यथोभयेषांतइमेहिलोकाबलिंहरंतोऽन्नमदंत्यनूहाः ॥ ४८ ॥ त्वंनःसुराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः ॥ त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः ॥ ४९ ॥ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मन्करवामकिंते ॥ त्वंनःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्या देवक्रियार्थेयदनुग्रहाणाम् ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीभा० महापुराणेतृतीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः ॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशाम्यगतिमीश्वरः ॥ १ ॥

महत्तत्त्वरूपम् ॥ ४९ ॥ तथाहेआत्मन्देवसत्प्रमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविम तत्किंतेकार्यंकरवाम सृष्टिमितिचेत्तत्राऽऽहुः तर्हिनोऽस्माकं त्वंस्वचक्षुःस्वीयंज्ञानंशक्त्यासहपरिदेहिप्रयच्छ यस्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतेयदनुग्रहास्तेषामस्माकम् क्रियाऽर्थेइयानेवैतावाननुग्रहोयेषा मित्येकंवापदम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौक्षमानान्यथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्या यः ॥ ५ ॥ ॥छ॥ ॥ षष्ठेतैरीश्वराविष्टैःसृष्टिमाहविराट्तनोः ॥ अधिदैवादिभेदंचतत्रैवभगवत्कृतम् ॥ १ ॥ स्वशक्तीनांमहदादी नामसमेत्यामिलित्वासतीनांस्थितानाम् प्रसुप्तंलोकतंत्रंविश्वरचनायासाम् यद्वा प्रसुप्तजीवोपकरणानांगतिंस्थितिंदृष्ट्वाआविशदित्युत्तरेणा न्वयः ॥ १ ॥

१ सर्जनक्रियारूपार्थनिमित्तम्

कालेनसंज्ञाउद्बोधोयस्याःकालयतिक्षोभयतिस्वकार्याणीतिवाकालसंज्ञाप्रकृतिस्तांशक्तिम् प्रकृत्यासहप्रवेशात्त्रयोविंशतितत्त्वानामित्यु क्तम् अंतर्यामितयाप्राविशत्॥२॥चेष्टारूपेणक्रियाशक्त्या कर्मतेषांक्रियांजीवानामदृष्टंवा ॥ ३ ॥ प्रबुद्धंकर्मक्रियाशक्तिर्यस्यसत्रयोविंशते र्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिरंशैः अधिपूरुषंविराड्देहम् ॥४ ॥ जननमेवाऽऽह परेणेश्वरेण विश्वसृजांतत्त्वानांगणः मात्रयाचुक्षोभपरि णतोनसर्वात्मना यस्मिँल्लोकाःस्थिताः ॥ ५ ॥ सपुरुषोऽधिपुरुषइत्युक्तः आंडकोशेब्रह्मांडमध्ये सर्वैःसत्त्वैरनुशायिभिर्जीवैःसहितः ॥ ६ ॥ गर्भःकार्यरूपोविराट् देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिस्तयैकधाहृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेण कर्मशक्तिःक्रियाशक्तिस्तयादशधाप्राणरूपेण प्राणादयः

कालसंज्ञांतदादेवींबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानांगणंयुगपदाविशत् ॥ २ ॥ सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेणतंगणम् ॥ भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ॥ ३ ॥ प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशति कोगणः ॥ प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४ ॥ परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृड्गणः ॥ चु क्षोभान्योऽन्यमासाद्ययस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ ॥ हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् ॥ आंडकोशउवा साप्सुसर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ६ ॥ सवैविश्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधात्रिधा ॥ ७ ॥ एषह्यशेषसत्त्वानामात्मांशःपरमात्मनः ॥ आद्योऽवतारोयत्रासौभूतग्रामोविभाव्यते ॥ ८ ॥ साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा ॥ विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ॥ ९ ॥ स्मरन्वि श्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये ॥ १० ॥

पंच नागःकूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयइत्येतेपंचैवंवृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तयाऽध्यात्मादिभेदेनत्रिधाऽऽत्मानं विभक्तंकृतवान्॥७॥एवंविभागसामर्थ्यायतस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्त्वानांप्राणिनामात्मा व्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशोजीवः अवतार त्वोक्तिस्तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ॥८॥ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानींद्रियाणितत्सहितः विराडितिसर्वत्र ॥ ९ ॥ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितंयावद्बलिंतेऽजहरामेत्यादि स्वेनतेजसाचिच्छक्त्या अतएवंकरिष्यामीत्यालोचितवा न् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय ॥ १० ॥

१ महदादीनांसर्वात्मनापरिणामेतत्तत्कार्याणांस्वस्वकारणेलयोक्तिर्विरुध्येत २ विशतासता ३ परस्परमासाद्यसंहत्यचुक्षोभेत्यन्वयः ४ महदादीनाम्

मेमत्तःशृणु ॥ ११ ॥ आयतनान्येवाऽऽह तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिः आस्यंनिर्भिन्नंपृथग्जातम् पदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्यावाचासहा विशत् असौजीवः वक्तव्यंप्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयन्निर्भिन्नंतदधिष्ठानम् अग्न्यादिप्रथमांतमधिदैवम् वागादींद्रियम् तृतीयांतमध्यात्मम् प्रतिपत्तव्यमधिभूतम् ॥ १२ ॥ हरेर्विराजः ॥ १३ ॥ १४ ॥ त्वष्टाआदित्यः ॥ १५ ॥ प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिनात्वगिं

अथतस्याभितप्तस्यकतिचायतनानिह ॥ निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ॥ ११ ॥ तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नंलोकपालोविशत्पदम् ॥ वाचास्वांशेनवक्तव्यंययाऽसौप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोऽविशद्धरेः ॥ जिह्वयांऽशेनचरसंययाऽसौप्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् ॥ घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् ॥ १४ ॥ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोऽविशद्विभोः ॥ चक्षुषांशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् ॥ १५ ॥ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोऽनिलोविशत् ॥ प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यते ॥ १६ ॥ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रपद्यते ॥ १७ ॥ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते ॥ १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् ॥ रेतसांऽशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ गुदंपुंसोविनिर्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत् ॥ पायुनांऽशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते ॥ २० ॥ हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वर्पतिराविशत् ॥ वार्तयांऽशेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते ॥ २१ ॥

द्रियेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शब्दस्यसिद्धिंज्ञानम् ॥ १७ ॥ त्वचंचर्म ओषधीरोषधयः त्वगिंद्रियस्यैवस्थानभेदेनविषयद्वयंकंडूःस्पर्शश्च तत्र चायंनामभेदोदेवताभेदश्चेतिद्वितीयस्कंधएवव्याख्यातम् ॥ १८ ॥ कःप्रजापतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वर्पतिःस्वर्गस्यपतिः वार्तयाक्रयविक्रयादिशक्त्या वृत्तिंजीविकाम् ॥ २१ ॥

---

१ आस्यादीनि २ अग्न्यादीनाम् ३ नासारूपंस्थानम् ४ बहुषुपुस्तकेष्वयमेवपाठः क्वचित्स्वःपतिरिति आद्येअहरादित्वाद्रेफः

॥ २२ ॥ २३ ॥ विक्रियांसंकल्पादिरूपाम् ॥ २४ ॥ आत्मानमहंकारम् अभिमन्यतेऽनेनेत्यभिमानोरुद्रः कर्मणाऽहंत्वया कर्तव्यमिति क्रियाम् ॥ २५ ॥ सत्त्वमितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशः महानितिब्रह्मा चित्तेनचेतनया ॥ २६ ॥ त्रिलोकोत्पत्तिमाह शीर्ष्णइति वृत्तयः परिणामाः ॥ २७ ॥ एतदेवप्रपंचयति द्वाभ्याम् आत्यंतिकेनोर्जितेन पणव्यवहारे पणंतयागादिनाव्यवहरंतीतिपणयोमनुष्यास्ताननुएत दुपकरणभूतायेगवादयस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे ॥ २८ ॥ तृतीयंतमस्तदीयेनतामसेन उभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योमांतरिक्षंतदेवभगवतो

पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत्॥ गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते॥ २२॥ (बुद्धिंचास्य विनिर्भिन्नांवागीशोधिष्ण्यमाविशत्॥ बोधेनांशेनबोद्धव्यंप्रतिपत्तिर्यतोभवेत्॥ २३॥) हृदयंचास्यनिर्भि न्नंचंद्रमाधिष्ण्यमाविशत्॥ मनसांऽशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते॥ २४॥ आत्मानंचास्यनिर्भिन्नमभिमा नोविशत्पदम्॥ कर्मणांऽशेनयेनासौकर्तव्यंप्रतिपद्यते॥ २५॥ सत्त्वंचास्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविश त्॥ चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते॥ २६॥ शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत॥ गुणानांवृत्तयो येषुप्रतीयंतेसुरादयः॥ २७ ॥ आत्यंतिकेनसत्त्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे॥ धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचताननु ॥ २८॥ तार्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमाश्रिताः॥ उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः॥ २९ ॥ मुखतोऽव र्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह॥ यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभूद्ब्राह्मणोगुरुः॥ ३०॥

नाभिस्तामाश्रितारुद्रपार्षदांरुद्रस्यपार्षदानांभूतादीनांगणाः ॥ २९ ॥ अवर्ततप्रवृत्तम् ब्रह्मवेदः यस्तून्मुखत्वान्मुखोद्भवत्वाद्वर्णानांमुख्यो मुखमिवप्रथमोगुरुश्चाभूत्सोऽपिमुखतोऽवर्ततेत्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तयावृत्त्यासहब्राह्मणोमुखतोजातइत्यर्थः एवमु त्तरत्रवर्णत्रयेऽपिज्ञातव्यम् ॥ ३० ॥

---

१ अयंश्लोकःपुस्तकषट्केमिलितत्वाल्लिखितःपरंतुनायंश्रीधरस्वामिसंमतः तस्याग्निरास्यमितिश्लोकव्याख्यानेतैस्तस्याग्निरित्यादिचतुर्दशभिरितिप्रतीकलेखनादग्रेच सत्त्वंचास्यविनिर्भिन्नमितिश्लोकव्याख्यायांसत्त्वमितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशइतिकथनाच्च २ एकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेचेतव्यंप्रतिपद्यतेइतिमूलपाठश्चेतव्यंचेतनामितित टीकाचदृश्यते ३ द्युप्रभृतिषु

क्षत्रंपालनरूपावृत्तिस्तत्क्षत्रमनुव्रतोऽनुसृतःक्षत्रियोपिबाहुभ्योऽवर्ततइत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाऽऽह यइति पौरुषःपुरुषस्यविष्णोरंशः कंटकाश्चोरादयस्तेभ्योयत्क्षतमुपद्रवस्तस्मात्त्रायतेरक्षति ॥ ३१ ॥ विशःकृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्तिकरीर्जीविकाहेतवः तस्यविभोरूर्वोःप्रवृत्ताः तदुद्भवऊरुजोवार्ताजीविकांयःस्ववृत्त्यासंपादितवान् ॥ ३२ ॥ तस्यांनिमित्तभूतायाम् यस्यवृत्त्याहरिःस्वयमेवतुष्यति ॥ ३३ ॥ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वाज्जनकत्वाद्वृत्तिप्रदत्वाच्चहरेराराधनंतेषांपरोधर्मइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भोक्षत्तर्दैवकर्मात्मरूपिणःकालकर्मस्वभावशक्तिमतोभगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेतद्विराड्रूपमुपाकर्तुंसाकल्येननिरूपयितुंकःश्रद्दध्यादिच्छेत् इच्छाऽप्यशक्यानिरूपणंतुदूरतइत्यर्थः

बाहुभ्योऽवर्ततक्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः॥ योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषःकंटकक्षतात्॥३१॥विशोऽवर्ततस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥ वैश्यस्तदुद्भवोवार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ॥३२॥पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये॥ तस्यांजातःपुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः॥३३॥ एतेवर्णाःस्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंहरिम्॥ श्रद्धयाऽऽत्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताःसहवृत्तिभिः॥ ३४॥एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः॥ कःश्रद्दध्यादुपाकर्तुंयोगमायाबलोदयम्॥ ३५॥ अथापिकीर्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम्॥ कीर्तिंहरेःस्वांसत्कर्तुंगिरमन्याभिधाऽसतीम्॥ ३६॥ एकांतलाभंवचसोनुपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः॥ श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधायामुपसंप्रयोगम्॥ ३७॥ आत्मनोऽवसितोवत्समहिमाकविनाऽऽदिना॥ संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्कया॥ ३८॥

॥ ३५ ॥ अंगविदुरअथापिहरेःकीर्तिंकीर्तयामि यथाश्रुतंगुरुमुखात् तदपिनसर्वात्मना।किंतुयथामतिस्वमत्यनुसारेण अन्याभिधाहरिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयाऽसतींमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्तुंपवित्रीकर्तुम् ॥ ३६ ॥ अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्तनेश्रवणेवाऽऽवश्यकंकैवल्यमित्याह एकांततो[1]लाभंनुनिश्चितमाहुः श्रुतेःश्रोत्रस्य उपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंप्रयोगंसन्निधावर्पणम् ॥ ३७ ॥ नचातीवज्ञानेनिर्बंधःकर्तव्योब्रह्मणोऽपिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्कयाऽपिधियासंवत्सरसहस्रांतेऽप्यादिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितःकिंज्ञातइतिकाकूक्त्याएतावानितिज्ञातएवेत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

---

[1] एकांततोऽव्यभिचारेण

यद्यस्मात्स्वयमप्यात्माहरिरात्मवर्त्मस्वमायागतिमेतावदितिनवेद अनंतत्वात् ॥ ३९॥ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति यतइति यस्यज्ञाना यप्रवृत्तावाचोऽपिमनसासहतमप्राप्यैवन्यवर्ततदुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसीअहमहंकारस्याधिष्ठातारुद्रोऽपि इमेइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाअ न्येच ॥४०॥ ॥इतितृतीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥७॥ ॥ सप्तमेसंशयच्छेदिप्रतिनंद्यमुनेर्वचः ॥ पुनःक्षत्त्राकृतानानाप्रश्नाःसम्य गुदीरिताः॥ १ ॥अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताइत्यादिनामायागुणैर्लीलयाभगवान्स्रष्ट्यादिकरोतीत्येवंब्रुवाणंमैत्रेयंभारत्याप्रार्थनारूप याप्रीणयन्निवेत्यभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् ॥ १॥ निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यचगुणाःकथम् लीलयेत्युक्तिःप्रयोजनाभावंपरिहरतिनवस्तुविरो

अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी॥ यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे॥ ३९॥ यतोऽप्राप्यन्यं वर्ततवाचश्चमनसासह॥ अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः॥ ४०॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृ० षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः॥ प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्र त्यभाषत॥ १॥ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः॥ लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्य गुणाःक्रियाः॥ २॥ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः॥ स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्य तः॥ ३॥ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्याऽऽत्ममायया॥ तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यपिधास्यति॥ ४॥

धमितिभावः ॥ २ ॥ अर्भकवल्लीलाऽपिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमयतिप्रवर्तयतीत्युद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुःकामोऽस्ति अ न्यतस्तुवस्त्वंतरेणबालांतरप्रवर्तनेनवातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामोऽन्यतःसदानिवृत्तस्यचासंगाद्द्वितीयस्यकथमन्य तश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यच्चोक्तंस्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजइत्यादिनाऽविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरःस्रष्ट्यादिकरोतीति तदप्याक्षेप्तुमनुवदति अस्राक्षीदिति गुणमयीआत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकायामायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमे ययासंमो हितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनीति संस्थाप यतिपालयति प्रत्यपिधास्यतिप्रातिलोम्येनतिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रातिलोम्येनात्मन्यभितोधारयिष्यति ॥ ४ ॥

१ अहोभागवतीमायेतिक्वचित्पाठः २ क्वचिन्निवर्ततेइतिचपाठोमूलेटीकायांच ३ तयासंस्थापयत्येतदात्मन्प्रत्यभिधास्यतीत्येवंरूपे अंकितातिरिक्तपुस्तकेषुतु पाठांत रेप्रातिलोम्येनात्मनिधारयिष्यतीतिपाठोदृश्यतेतत्रतयासंस्थापयत्येतदात्मनिप्रतिधास्यतीतिपाठांतरंबोध्यम्

एतच्च जीवस्याविद्याश्रयत्वे घटेत नतु तत्संभवतीत्याह देशतइति योऽसौ देशादिभिरविलुप्तावबोधआत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सकथमजया ऽविद्यया युज्येत तच्च देशतो दीपप्रभायाइव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् नकालतो विद्युतइव नित्यत्वात् नावस्थातः स्मृतिवदविक्रियत्वात् नस्वतः स्वप्नवत्सत्यत्वात् नान्यतो घटादिवदद्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्यबोधो नलुप्यते सकथमजया युज्येत अजा चात्राविद्यैव नमाया तस्याअवबो धेनविरोधाभावात् ॥ ५॥ किंच ब्रह्मरूपत्वादेव जीवस्य संसारोऽपि नविद्यतइत्याक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितो भोक्ताऽपि वस्तुतो भगवानेव चिद्रूप त्वेन तद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसत्यमुष्यजीवस्य दुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशो वाकुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथेश्वरस्यापितत्स

देशतःकालतो योऽसाववस्थातःस्वतोऽन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताजयाकथम् ॥ ५ ॥ भगवानेकएवैषसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥ अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे ॥ तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुनामुनिः ॥ प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ॥ ८ ॥ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ॥ ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ॥ ९ ॥ यदर्थेनविनाऽमुष्यपुंसआत्मविपर्ययः ॥ प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः ॥ १० ॥ यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः ॥ दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोनात्मनोगुणः ॥ ११ ॥

संगः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ अज्ञानमेव संकटं दुर्गं तस्मिन् तन्मानसं कश्मलं मोहं पराणुद अपाकुरु ॥ ७ ॥ चोदित आक्षिप्तः स्मयन्निव प्रौढिमाविष्कुर्वन्निव वस्तुतस्तु गतस्मयः ॥ ८ ॥ भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया नयेन तर्केण विरुध्यतइति यत् तर्कविरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैव पुंसोऽविद्याबंधनं कार्पण्यं चेति ॥ ९ ॥ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेन शिरश्छेदादिना विनाऽप्युपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणो ममेदं शिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलं मृषैव प्रतीयते तद्वत् ॥ १० ॥ तर्हीश्वरस्यापि किं न प्रतीयेत तत्राऽऽह यथा जले प्रतिबिंबितस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिधर्मो दृश्यते नत्वाकाशे स्थितस्य तथाऽनात्मनो देहादेर्धर्मोऽसन्नपि तदभिमानिनो द्रष्टुरात्मनो जीवस्यैव नत्वीश्वरस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

---

१ खिद्यत्यज्ञानसंकटेइतिपाठः अत्रपरस्मैपदमार्षम्. २ विस्मयमाविष्कुर्वन्निवेतिक॰पाठः

तन्निवृत्त्युपायमाह सवै अनात्मनोगुणोनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवस्याऽनुकंपातयाचतस्मिन्भक्तियोगस्तेनतिरोधत्तेऽदृश्योभवति शनैरित्यनेन साधनानुसारेणेत्युक्तम् ॥ १२ ॥ तर्हिसर्वानर्थनिवृत्तिःकदेत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामोनैश्चल्यम् क्व द्रष्टुरात्मन्यंतर्यामिरूपे अथानंतरमेव कृत्स्नक्लेशविलयमात्रेदृष्टांतः संसुप्तस्येवेति नतुपुनरुत्थाने ॥ १३ ॥ भक्तियोगेनक्लेशनिवृत्तिंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्चश्रवणंच आत्मनिमनसिलब्धा श्रवणकीर्तनापेक्षयासप्रेमध्यानेकिंपुनर्न्यायोक्तिः ॥ १४ ॥ उत्तरमभिनंदन्नात्मनःकृतार्थतामाविष्करोति संछिन्नइतिषड्भिः चिद्रूपत्वाविशेषेऽपिकथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादिकथंवाजीवस्यसंसारइतियःसंशयोममासीत्सतवसूक्तंसोपपत्तिकंवा

सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया ॥ भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह ॥ १२ ॥ यदेंद्रियोपरामोऽथद्रष्ट्रात्मनिपरेहरौ ॥ विलीयंतेतदाक्लेशाःसंसुप्तस्येवकृत्स्नशः ॥ १३ ॥ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः ॥ कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ १४ ॥ विदुरउवाच संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो ॥ उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति ॥ १५ ॥ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्नात्ममायायनंहरेः ॥ आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः ॥ १६ ॥ यश्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः ॥ तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः ॥ १७ ॥

क्यमेवासिःखड्गस्तेनसंछिन्नः अतइदानींमेमनउभयत्रापीश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येचसंप्रधावतिसम्यक्प्रविशति एवंवाऽविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनःकथमविद्ययाबंधःकुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभयत्रेति बंधेमोक्षेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥ यस्मात्त्वयासाधुव्याहृतम् किंतत् हरेःशक्तिर्याआत्ममायाजीवविषयामायातदयनंतदाश्रयमेतद्दुर्भगत्वादिकंभातीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवदपार्थमवस्तुभूतंनिर्मूलंमूलशून्यंच यस्मादस्यमूलंविश्वस्यमूलंस्वाज्ञानंबहिर्विनानास्ति ॥ १६ ॥ अल्पज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्यासक्तोयश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौसुखंयथाभवतितथाएधेतेजीवतइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुदुःखानुसंधानेनप्रपंचंजिहासतिस्वानंदसंवेदनाभावाद्धातुंनशक्नोतिसतुक्लिश्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ कैमुत्यन्यायोक्तिः मूलस्थकुतःपुनरित्यस्यार्थकिंपुनरित्यर्थः २ असंदिग्धंप्रवर्ततइत्यर्थः ३ दुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः ४ अस्यदुर्भगत्वादेः ५ विश्वस्यदेहादिप्रपंचस्य

इदानींतुकृतार्थोऽस्मियतस्त्वयासंशयश्छिन्नः केवलंबाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टा सापियुष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यतइत्याह नात्मनःअनात्मनःप्रपं चस्यप्रतीतस्याप्यर्थाभावमर्थोऽत्रनास्तिकिंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः ॥ १८॥ मधुद्विषःपादयोरतिरासःप्रेमोत्सवस्तीव्रोदुर्वारःस्वाभाविकः व्यसनंसंसारमर्दयतिनाशयतीतितथा ॥ १९ ॥ अहोदुर्लभंप्राप्तंमयेत्याह दुरा पादुर्लभा वैकुंठस्यविष्णोस्तल्लोकस्यवावर्त्मसुमार्गभूतेषुमहत्सु यत्रयेषु महत्सेवयाहरिकथाश्रवणंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधानमपिनिव र्ततइतितात्पर्यम् ॥ २० ॥ अर्थांतरंप्रष्टुंतदुक्तमनुवदतित्रिभिः सृष्ट्वेति विकारैरिंद्रियादिभिःसहितानि उद्धृत्यतदंशैर्विराजंसृष्ट्वा ॥ २१ ॥

अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः॥ तांचापियुष्मच्चरणसेवयाऽहंपराणुदे ॥ १८ ॥ यंत्सेवयाभग वतःकूटस्थस्यमधुद्विषः॥ रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः॥ १९ ॥ दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठवर्त्म सु॥ यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः॥ २० ॥ सृष्ट्वाऽग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात् ॥ तेभ्योविरा जमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः ॥ २१ ॥ यमाहुराद्यंपुरुषंसहस्रांघ्र्यूरुबाहुकम् ॥ यत्रविश्वइमेलोकाःसविका शंसमासते ॥ २२ ॥ यस्मिन्दशविधःप्राणःसेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् ॥ त्वयेरितोयतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः ॥ २३ ॥ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनप्तृभिःसहगोत्रजैः॥ प्रजाविचित्राकृतयआसन्याभिरिदंततम् ॥ २४ ॥ प्रजाप तीनांसपतिश्चक्लृपेकान्प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधिपान् ॥ २५ ॥

प्रविष्टस्यरूपमाह यमिति विराजंविशिनष्टि यत्रेति तेइमेविश्वेसर्वेलोकाः सविकाशमसंकोचेन ॥ २२ ॥ प्राणादयःपंचनागादयःपंचेत्ये वंदशविधः इंद्रियाणिचअर्थाश्च इंद्रियाणिचेतिपुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्था तत्सहितः सर्वोपबृंहकत्वात्प्राणस्यतत्साहित्यम् एवंत्रिवृत्त्रि विधःप्राणस्त्वयेरितउक्तः तस्यविभूतीर्ब्रह्माद्याविसर्गशब्दवाच्याः ॥२३॥ यत्रयासु इदंविश्वम् ततंव्याप्तम् ॥ २४ ॥ एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयो भगवान्किलेतिपरीक्षित्प्रश्नोत्तरतयाविदुरमैत्रेयसंवादःप्रस्तावितोऽतस्तानेवविदुरेणकृतान्प्रश्नानाहयावत्समाप्ति प्रजापतीनांपतिर्ब्रह्मेत्यादी नांवर्णयेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः चक्लृपेऽकल्पयत् सर्गान्नवविधान् अनुसर्गांस्तद्भेदान् ॥ २५ ॥

---

१ येषांयुष्माकंसेवया सत्सेवयेत्यपिक्वचित्पाठः

हेमित्रायाआत्मज ॥२६॥ संस्थांसन्निवेशम् सर्गाणांसंव्यूहंसंविभागम् गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् गार्भाजरायुजाः स्वदाच्चेद्वांभ्यांचजाताःस्वे दद्विजाःउद्भिदश्चतेषाम् ॥ २७ ॥ सर्गादीनाश्रयंचसृजतः ॥ २८ ॥ रूपंलिंगम् शीलमाचारः स्वभावःशमादिस्ततः विकर्षणंविभागम् ॥ २९ ॥ वितानानिविस्तारान् नैष्कर्म्यस्यचज्ञानस्यतदुपायस्यचसांख्यस्यपथःमार्गान्तंत्रंचेत्यर्थः ॥ ३० ॥ पाखंडानांपंथाःप्रवृत्तिस्तदेव

एतेषामपिवंशांश्चवंश्यानुचरितानिच ॥ उपर्यधश्चयेलोकाभूमेर्मित्रात्मजाऽऽसते ॥ २६ ॥ तेषांसंस्थांप्रमाणंचभूर्लोकस्यचवर्णय ॥ तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणाम् ॥ वदनःसर्गसंव्यूहंगार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् ॥ २७ ॥ गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् ॥ सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमम् ॥ २८ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्चरूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणांजन्मकर्मादिवेदस्यचविकर्षणम् ॥ २९ ॥ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो ॥ नैष्कर्म्यस्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभगवत्स्मृतम् ॥ ३० ॥ पाखंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् ॥ जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोधतः ॥ वार्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यचविधिंपृथक् ॥ ३२ ॥ श्राद्धस्यचविधिंब्रह्मन्पितॄणांसर्गमेवच ॥ ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिम् ॥ ३३ ॥ दानस्यतपसोवापियच्चेष्टापूर्तयोःफलम् ॥ प्रवासस्थस्ययोधर्मोयश्चपुंसउतापदि ॥ ३४ ॥ येनवाभगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्याहिचानघ ॥ ३५ ॥ अनुव्रतानांशिष्याणांपुत्राणांचद्विजोत्तम ॥ अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्सलाः ॥ ३६ ॥ तत्त्वानांभगवंस्तेषांकतिधाप्रतिसंक्रमः ॥ तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ॥ ३७ ॥

वैषम्यम् ॥ ३१ ॥ निमित्तान्युपायान्परस्पराविरोधेन ॥ ३२ ॥ ग्रहादीनांकालचक्रेसंस्थितिम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ येनमार्गेणसंतुष्येत् येषामितियादृशानाम् ॥ ३५ ॥ अनापृष्टमप्यपृष्टमपि मद्योग्यंवक्तव्यमितिभावः ॥ ३६ ॥ प्रतिसंक्रमःप्रलयः तत्रप्रलयेइमंपरमेश्वरंशयानं राजानमिवचामरग्राहिणःकेवाऽनुशेरतेशयानमनुस्वपंति ॥ ३७ ॥

---

१ केवलात्स्वेदात्स्वेदांडाभ्यांचजाताःस्वेदजाअंडजाश्चेत्यर्थः क्वचिद्गार्भस्वेदांडजोद्भिदामितिपाठः २ तंत्रनारदपंचरात्रम् ३ ब्रह्मादिभिः ४ प्रातिलोम्येनसर्वेषांब्रह्मणिनिवेशनंप्रवेशोलयइत्यर्थः ५ मेऽनघेतिक्वचित्पाठः

पुरुषस्यसंस्थानंजीवस्यतत्त्वम् परमेश्वरस्यस्वरूपम् येनांशेनतयोरैक्यम् तथाज्ञानंच नैगममौपनिषदम् ॥ ३८॥ यानिसूरिभिःप्रोक्तानितस्य ज्ञानस्यसाधनानितानिचब्रूहि गुरुंविनैतन्नभवतीत्याह स्वतइति ॥ ३९ ॥ मेप्रश्नान्मेमित्रत्वात्स्निग्धत्वादित्यन्वयभेदान्नमेपदस्यपौनरुक्त्यम् ॥ ४० ॥ तत्त्वोपदेशेनजीवाभयप्रदानस्य ॥ ४१ ॥ पुराणेकल्पतेप्रकाशतइतिपुराणकल्पोबुभुत्सितोऽर्थःआपृष्टःपुराणकल्पोयंसमुनिप्रधानः ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥श्री॥ ॥ अष्टमेसमभूद्ब्रह्मानाभे

पुरुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापरस्यच ॥ ज्ञानंचनैगमंयत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ ३८ ॥ निमित्तानिचतस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ॥ स्वतोज्ञानंकुतःपुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा ॥ ३९ ॥ एतान्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ॥ ब्रूहिमेऽज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ॥ ४० ॥ सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानिचानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ॥ ४१ ॥ श्रीशुकउवाच सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रहसन्निवाह ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ६ ॥ मैत्रेयउवाच सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजितकीर्तिमालांपदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णम् ॥ १ ॥ सोऽहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य ॥ प्रवर्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥ आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्त्वम् ॥ विवित्सवस्तत्त्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ ३ ॥

स्तुजलशायिनः ॥ तमजानन्जलेबिभ्यत्तपसाऽतोषयद्विभुम् ॥ १ ॥ श्रोतारमभिनंदति सतांसेवितुंयोग्यः बतअहो यद्यस्मादिहास्मिन्वंशे लोकपालोधर्मराजस्त्वंबभूविथजातोसि कथंभूतः भगवानेवप्रधानभूतोयस्यसः अत्रहेतुः अजितेति प्रतिक्षणंनूतनयसिनवीनांकरोषि ॥ १ ॥ अल्पसुखायमहद्दुःखंप्राप्तानांतस्यदुःखस्यविरमाय प्रवर्तयेप्रारभे ॥ २ ॥ कोऽसौभगवान्केभ्यश्चर्षिभ्यआहकथंचत्वयाप्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभिः उर्व्यांपातालतले अकुंठसत्त्वमप्रतिहतज्ञानम् अतःसंकर्षणात्परस्यश्रीवासुदेवस्य ॥ ३ ॥

---

१ गुरुशिष्यौप्रयोजनंहेतुभूतौयस्यतथाविधम् प्रयोजनंकार्यहेत्वोरितिहैममेदिन्यौ ज्ञानंचनैगमंयेनतयोरैक्यंतथावदेत्यंकितांध्रपुस्तकेपाठोदृश्यते सचयेनांशेनतयोरैक्यंतथाज्ञानंचेतिव्याख्यानुरोधेनकल्पितइतिभाति प्राचीनबहुपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचानुपलंभाद्व्याख्यानस्यार्थिकार्थपूरणपरत्वेनोपपत्तेश्च २ कलांनार्हंतिषोडशीमितिप्राचीनएकस्मिन्पु०पा० मुलस्थपाठेतुकलामंशमपिकर्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः

तमेवविशिनष्टि स्वमेवधिष्ण्यंस्वीयमाश्रयंवासुदेवसंज्ञंपरमानंदरूपंध्यानपथेऽनुभूयबहुमानयंतंसर्वोत्कर्षेणपूजयंतम् प्रत्यग्धृतमंतर्मुखीकृतं नेत्रांबुजमुकुलंकिंचिदुन्मीलयंतम् कृपावलोकेनसनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम् ॥ ४ ॥ मुनीनांविशेषणंसार्धेन स्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरिति श्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंप्रत्यवतरंतोनिरंतरंगंगामध्यतएवावतीर्णाइतिभावः चरणावुपधीयेतेयस्मिन्पद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतः कथंभूतंतदाह यत्पद्मंप्रेमसहितंयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूजयंति वरार्थाःपतिकामाः ॥ ५॥ कृतानिकर्माणिगृणंतः केन अनुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिंस्तेनवचसा तानिजानंतीतितज्ज्ञाः सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकारत्नोत्तमास्तैःप्रद्योतितमुद्दामफणानांसहस्रंयस्यत

स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति ॥ प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयाय॥ ४ ॥स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् ॥ पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः॥ ५॥ मुहुर्गृणंतोवचसाऽनुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६ ॥ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन॥ सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ॥ ७॥ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः ॥ जगादसोऽस्मद्गुरवेऽन्वितायपराशरायाथबृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥ प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमुनिःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम्॥ सोऽहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ॥ ९॥ उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत्॥ अहींद्रतल्पेऽधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतौनिरीहः॥ १० ॥

मपृच्छन्निितिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तम् ॥ ७ ॥ पारमहंस्येधर्मेमुख्यः विवक्षमाणइत्यात्मनेपदंब्रूञादेशस्यवचेरुभयपदित्वात् अन्वितायानुगताय ॥ ८ ॥ पुलस्त्येनोक्तइत्यत्रैवमाख्यायिका पितरंराक्षसभक्षितंश्रुत्वापराशरोराक्षससत्रेप्रवृत्तोवसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततःपुलस्त्येनस्वसंततिरक्षणात्तुष्टेनवरोदत्तःपुराणप्रवक्ताभविष्यसीति ॥ ९ ॥ तदेवंसंकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिंप्रदर्श्यविभूतिकथनायपद्मोद्भवंवक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदकेनिमग्नंयद्यदाआसीत्तदाऽमीलितदृगतिरोहितचिच्छक्तिरेवश्रीनारायणोनेत्रेनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदंपरित्यज्यस्वात्मरतौस्वरूपानंदएवकृतोत्सवः अतएवनिरीहोनिष्क्रियःसन् ॥ १० ॥

१ मुहुर्गृणंत्योवचसेतिपाठोमूलेटीकायांचप्राचीनपुस्तके २ उक्तोदत्तवरः ३ सप्तम्यार्षी

कालशक्तेः प्रेरणंपुनःसृष्ट्यवसरेप्रबोधनार्थम् स्वेपदेऽधिष्ठाने बहिर्दृत्त्यभावेदृष्टांतः यथाऽनलइति ॥ ११ ॥ स्वयाचिच्छत्त्यासहवर्तमान एवयोगनिद्रयास्वपन्पूर्वमेवबोधनार्थंनियुक्तयास्वकालशक्त्याऽऽसादितंप्रापितंकर्मतंत्रंक्रियाकलापोयस्यसः अपीतान्लीनान्ददर्श ॥१२॥ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टादृष्टिर्यस्य कालानुसारिणारजोगुणेनविद्धःसंक्षोभितःसंस्तनीयानतिसूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन्प्रसोष्यन्नुद्भविष्य न्नाभिदेशादुद्भूतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सतनीयानर्थःपद्मकोशःसन्नुदतिष्ठत् कर्माणिजीवादृष्टानिप्रतिप्रबोधयतियःकालस्तेन आत्माश्रीविष्णु र्योनिर्यस्य ॥ १४ ॥ तल्लोकात्मकंपद्मंसर्वान्गुणानुजीवभोग्यानर्थानवभासयतीतितथा तद्यस्माज्जातंसएवविष्णुः उइतिसंबोधने प्रावी

सोऽतःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः[1]कालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणः ॥ उवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथाऽनलोदारुणि रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या ॥ कालाख्ययासादितकर्मतंत्रो लोकानपीतान्ददृशेस्वदेहे ॥ १२ ॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थोरजसातनीयान् ॥ गुणेनकाला नुगतेनविद्धःसूष्यंस्तदाऽभिद्यतनाभिदेशात् ॥ १३ ॥ सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन ॥ स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्मयोनिः ॥ १४ ॥ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगु णावभासम् ॥ तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदंतिसोऽभूत् ॥ १५ ॥ तस्यांसचांभोरुहकर्णिकाया मवस्थितोलोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेऽनुदिशंमुखानि ॥ १६ ॥ तस्माद्युगांतश्व सनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥ उपाश्रितः[3]कंजमुलोकतत्त्वंनात्मानमद्धाऽविददादिदेवः ॥ १७ ॥

विशत्पकर्षेणालुप्तशक्तिरेवांतर्यामितयाविवेश तस्मिन्विष्णुनाऽधिष्ठितेपद्मेविधाताब्रह्माऽभूत् कथंभूतः स्वयमेववेदमयोनत्वध्ययनेनप्राप्त वेदः कोऽसौ अदृष्टपितृत्वेनयंस्वयंभुवंवदंतिसः प्राक्कल्पांतेनारायणेनसहनिद्रयैकीभूतआसीत्तस्मिंश्चप्रबुद्धेततएवपाद्मेकल्पेपद्मद्वारेणाभि व्यक्तिंप्राप्तइत्यर्थः ॥ १५ ॥ सचतस्मिन्कल्पेचतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमंस्तत्रस्थएवग्रीवांचालयन्लोकनिरीक्षणार्थंविवृत्तेवि चलितेनेत्रेयस्य ॥ १६ ॥ तस्यचश्रीनारायणोपासनयैवाविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोककर्तृत्वंनस्वतइतिवक्तुंप्रथमंतस्यविमोहमाह तस्मात्स लिलाद्विरूढमुद्गतंकंजं[4]मुपाश्रितोऽपिसाकल्येनतत्कंजंलोकतत्त्वंचात्मानंचसाक्षान्नज्ञातवान् उइतिविस्मये कथंभूतात् युगांतश्वसनःप्रलय वायुस्तेनावघूर्णंतत्रतत्रप्रकंपितंयज्जलंतस्मात्सर्वतऊर्मिचक्रंयस्मिन् ॥ १७ ॥

---

१ भूतसूक्ष्मवर्गे २ भूतसूक्ष्मवर्गः ३ अपाश्रितइतिमूलेटीकायांचप्रचुरःपाठः ४ कंजंपद्मम्

अविदुषस्तस्यवितर्कमाह योसावहमब्जपृष्ठेएषकः अनन्यदेकमेवैतदब्जंकुतोवाजातम् यत्रतदधिष्ठितंतेनाधस्तात्सतावर्तमानेननुनिश्चितं भाव्यम् सइत्थमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः तथाचश्रुतिः सोऽपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोमन्यतअस्तिवैतद्यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ॥ १८ ॥ तस्य चबहिर्मुखप्रवृत्त्यामहताऽपिकालेनतदप्राप्तिमाह सइतिद्वाभ्याम् तस्याब्जस्ययन्नालंतस्यनाडीभिरंतश्छिद्रैः तस्यखरनालस्यपद्मस्ययन्नालं तस्यनाभिमधिष्ठानंविचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपितत्तदानाविंदत ॥ १९ ॥ हेविदुरआत्मसर्गस्यकारणम् त्रिणेमिःकालः अजस्यविष्णोर्हेतिःसुदर्श नरूपंशस्त्रम् देहभाजांनराणांभयमुत्पादयन्नितिसंवत्सरशतमतिक्रांतमित्युक्तंभवति ॥ २० ॥ अंतर्मुखतयातुभगवंतंदृष्टवानित्याह द्वाभ्याम्

कएषयोऽसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाऽब्जमनन्यदप्सु॥अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यम् ॥ १८॥ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश॥ नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तदविंदताजः॥ १९ ॥तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः॥ योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः ॥ २० ॥ ततोनिवृत्तोऽप्रतिलब्धकामःस्वधिष्ण्यमासाद्यपुनःसदेवः॥ शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तोन्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥ कालेनसोऽजःपुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेनविरूढबोधः॥ स्वयंतदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यतयन्नपूर्वम् ॥ २२ ॥ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम्॥ फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये॥ २३॥

ततोऽन्वेषणान्निवृत्तः नप्रतिलब्धःकामोमनोरथोयेन स्वधिष्ण्यंपद्मम् जितेनश्वासेननिवृत्तंसंयतंचित्तंयस्यातएवाऽऽरूढआश्रितःसमाधि योगोयेनतथाभूतःसन्न्यषीददुपविवेश ॥ २१ ॥ पुरुषायुषासंवत्सरशतेनकालेनाभिप्रवृत्तःसुनिष्पन्नोयोगस्तेनविरूढउत्पन्नोबोधोयस्य यत्पूर्वंविचिन्वन्नपिनापश्यत्तत्स्वयमेवांतर्हृदयेऽवभातमपश्यत् ॥ २२ ॥ यदपश्यत्तद्वर्णयति मृणालेतिनवभिः नवस्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्चयःशेषस्तस्यभोगोदेहःसएवपर्यंकस्तस्मिन् कुत्रस्थितेपर्यंके फणातपत्रैरायुताःसर्वतोयुक्तायेमूर्धानस्तेषांरत्नानि किरीटस्थानितेषांद्युभिःप्रभाभिर्हतध्वांतेयुगांततोये ॥ २३ ॥

---

१ क्वचिन्निवृत्त्याप्रतीतिपाठोमूलेटीकायांच २ आतपत्रायितेतिक्वचित्प.ठोमूलेटीकायांच

कथंभूतंपुरुषम् हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्वतस्यप्रेक्षांशोभांक्षिपंतंस्वलावण्यातिशयेनतिरस्कुर्वंतम् संध्याभ्रंनीवीपरिधानंयस्यतस्य शोभांपीतांबरेणक्षिपंतम् उरुरुक्ममूर्ध्नोऽनेकस्वर्णशिखरस्यतस्यस्वकिरीटैः रत्नानिचउदधाराश्चओषधयश्चसौमनस्यानिचपुष्पसमूहाःसु मनसएववातेषांवनस्रजोवनमालायस्य वेणवएवभुजायस्यअंघ्रिपाएवांघ्रयोयस्यसचासौसचतस्य अयमर्थः यदितस्मिन्मालाइवस्थिता रत्नादयोभवंतिवेणवश्चभुजाइववृक्षाश्चपादाइवर्तार्हितस्यशोभांस्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिर्भुजैरंघ्रिभिश्चक्षिपंतमिति ॥ २४ ॥ किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्तरतश्चस्वमानदेहेनमीयतेऽनेनेतिमानमुपमाशोभनश्चासावमानोनिरुपमोदेहस्तेन यद्वा सुष्ठुअमानोऽपरिच्छिन्नस्तेन यद्वा ताभ्यांस्वानुरूपप्रमाणेन अतएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिंस्तथा विचित्राणिनानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांकृ

प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः॥ रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपां घ्रेः॥ २४॥ आयामतोविस्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृताश्रियाऽ पाश्रितवेषदेहम्॥ २५॥ पुंसांस्वकामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चतांकामदुघांघ्रिपद्मम्॥ प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुम यूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम्॥ २६॥ मुखेनलोकार्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन॥ शोणायितेनाधरबिं बभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा॥ २७॥ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेखलयानितंबे॥ हारेणचानं तधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन॥ २८॥

ताआसमंताच्छ्रीःशोभायेन तेनदेहेनविशिष्टम् एवंस्वतएवातिरम्यत्वेऽप्यपाश्रितवेषःस्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षां क्षिपंतमित्यपेक्षयामेवंभूतेनदेहेनेतिसंबंधः ॥ २५ ॥ स्वाभिलषितफलायविविक्तैःशुद्धैर्वेदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चतांपुंसांकामदुघमंघ्रिपद्मंप्रदर्शयंतं किंचिदुन्नमय्यसमर्पयंतम् नखाएवइंदवस्तेषांमयूखारश्मयस्तैर्भिन्नाःसंभिन्नाअंगुलयएवचारूणिपत्राणियस्यतत् ॥ २६ ॥ लोकार्तिहरं स्मितंयस्मिंस्तेन परिस्फुरद्भ्यांकुंडलाभ्यांमंडितेन अधरबिंबदीप्त्याशोणवदाचरितेन शोभननासायुक्तेनसुभ्र्वाशोभनयाभ्रुवाचप्रत्यर्हयंतंपूज कान्प्रतिपूजयंतंसंमानयंतम् ॥ २७॥ कदंबकिंजल्कवत्पिशंगंयद्वासस्तेनमेखलयाचनितंबेस्वलंकृतम् हेवत्सश्रीवत्सयुक्तंयद्वक्षःस्थलंतस्यवल्ल भेनवक्षस्यनर्घ्येणहारेणस्वलंकृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

---

१ कृताश्रयापाश्रितेतिक्वचित्पाठः टीकायांचकृताश्रीरिति २ आर्षमिदम्

महाचंदनवृक्षरूपकेणनिरूपयितुंतंविशिनष्टि पराध्यानिश्रेष्ठानिकेयूराण्यंगदानिमणिप्रवेकाश्चमण्युत्तमास्तैःपर्यस्ताव्याप्तादोर्दंडाएवसहस्र मनंताःशाखायस्य चंदनवृक्षोऽपिकेयूरादितुल्यैःफलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखोभवति अव्यक्तंप्रधानंमूलमधोभागोयस्य यद्वा अव्यक्तंब्रह्ममू लंयस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापिमूलंनव्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रम् अहींद्रस्यानंतस्यभोगैःफणैर्देहावयवैर्वाऽधिवीताःसंवेष्टिताः स्पृष्टावल्शाःस्कंधायस्य वनस्पतेशतवल्शोविरोहेतिश्रुतेः सोऽपिसर्पैर्वेष्टितोभवति॥२९॥प्रेक्षांक्षिपंतमित्यत्रैवपर्वतरूपकेणनिरूपितमपिविशे षणांतरैःपुनर्निरूपयति भगवानेवमहीध्रस्तम् चराचराणामोकंःस्थानम् सोऽपितथा अहींद्रस्यबंधुम् सोऽप्यहींद्राणांबंधुःसलिलेनोपगूढमात्र तम् पर्वतोऽपिमैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेवहिरण्यश्रृंगाणियस्य सोऽपिमेर्वादिस्तथा यथापर्वतस्यगर्भेकचिद्रत्नमाविर्भवतितथाआवि

पराध्र्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ॥ अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शम् ॥ २९॥चराचरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढम्॥ किरीटसाहस्रहिरण्यश्रृंगमाविर्भवत्कौस्तुभर त्नगर्भम्॥ ३० ॥ निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम्॥ सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधा मभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१ ॥ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ॥ ददर्श देवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२ ॥ सकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृ ष्ट्वा ॥ अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा णेतृतीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

र्भवत्स्पष्टंदृश्यमानंकौस्तुभरत्नंगर्भेमूर्तिमध्येयस्यतम्॥३०॥किंच वनमालयानिवीतंकंठलंबिन्याव्याप्तम् आम्नायावेदाएवमधुव्रतास्तैःश्रीर्य स्यास्तया हरिमितिपर्वतादिरूपमपश्यत् हरिरसावितिज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगममगम्यम् स्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपिलोकेषुधामस्फूर्तिर्येषांतैःरक्षणार्थंपरिक्रमद्भिःपरितोधावद्भिःप्राधनिकैःप्रधनंसंग्रामस्तत्प्रयोजनैःसुदर्शनादिभिर्हेतुभूतैर्दुरासदंदुष्प्राप म् ॥ ३१ ॥ यदैवंहरिमपश्यत्तर्ह्येवतदैवलोकविसर्गदृष्टिःसंस्तस्यनाभिसरसिसरोजंश्वसनंप्रलयवायुंवियदाकाशंचददर्श ॥ ३२ ॥ क र्मबीजंलोकसृष्टेःकारणम् रजसाउपरक्तोरजोगुणयुक्तः अतःप्रजाःस्रष्टुमिच्छन्नियदेवनाभिसरोजादिपंचकमेव विसर्गेप्यभिमुखोदत्तचित्तः अव्यक्तवर्त्मनिभगवतिनिवेशितचित्तः ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

१ ओकःशब्दस्यनित्यनपुंसकत्वम् २ अतःसरोजादिपंचकात्परमन्यन्नददर्शेत्यन्वयः

नवमेतपसातुष्टंदृष्ट्वानारायणंत्वजः ॥ अस्तौदेकार्णवेसीदन्लोकसर्गचिकीर्षया ॥ १ ॥ भगवज्ज्ञानेनात्मनःकृतार्थतामाविष्कुर्वन्नज्ञांश्चशोचन्नाह ज्ञातोसीति सुचिराद्बहुकालोपासनेनाद्यमेमयाज्ञातोऽसि नन्वहोदेहभाजामेतदवद्यंदोषः किंतत् यद्भगवतस्तवगतिस्तत्त्वंनज्ञायतइति यतस्त्वमेवज्ञातुंयोग्यःसत्यत्वान्नान्यदसत्यत्वादित्याह त्वत्त्वत्तोऽन्यन्नास्ति यद्प्यस्तीतिप्रतिभातितद्पिशुद्धंसत्यंनभवति कथमसतःप्रतीतिस्तत्राऽऽह यद्यतोमायागुणक्षोभात्त्वमेवोरुर्बहुरूपोविभासि॥१॥ननुत्वमपिसम्यङ्न्जानासियत्त्वयादृष्टंरूपमेतद्पिगुणात्मकमेव निर्गुणंब्रह्मैवतुसत्यंतत्राऽऽह रूपमितिद्वाभ्याम् अवबोधरसोदयेनचिच्छक्त्याऽऽविर्भावेनशश्वत्सदानिवृत्तंतमोयस्मात्तस्यतवयदेतद्रूपंत्वयैवस्वातंत्र्येणसतामुपासकानामनुग्रहायगृहीतमाविष्कृतमवतारशतस्यशुद्धसत्त्वात्मकस्ययदेकंबीजंमूलम् तत्प्रदर्शनार्थंगुणावतारबीजत्वंदर्शयतिय

ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसिमेऽद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोगतिरित्यवद्यम् ॥ नान्यत्त्वदस्तिभगवन्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि ॥ १ ॥ रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनुग्रहाय ॥ आदौगृहीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २॥ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ॥ पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोस्मि ॥ ३ ॥ तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलायध्यानेस्मनोदर्शितंतउपासकानाम् ॥ तस्मैनमोभगवतेऽनुविधेमतुभ्यंयोनादृतोनरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ॥ ४ ॥

न्नाभीति ॥२॥ हेपरम अविद्धवर्चोऽनावृतप्रकाशम् अतोऽविकल्पंनिर्भेदम् अतएवानंदमात्रम् एवंभूतंयद्भवतःस्वरूपंतदतोरूपात्परंभिन्नंनपश्यामिकिंत्विदमेवतत् अतःकारणात्तेतवअदःइदंरूपमाश्रितोस्मि योग्यत्वाद्पीत्याह एकमुपास्येषुमुख्यम् यतोविश्वसृजंविश्वंसृजतीतिविश्वसृजमतएवाऽविश्वंविश्वस्मादन्यत् किंच भूतेंद्रियात्मकंभूतानामिंद्रियाणांचात्मानंकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ नन्वेवमपिसोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशंक्याऽऽह तद्वैतदेवेदम् हेभुवनमंगलयतस्तेत्वयानोऽस्माकमुपासकानांमंगलायध्यानेदर्शितम् नश्चव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकंसोपाधिकदर्शनंयुक्तमितिभावः अतस्तुभ्यंनमोऽनुविधेमानुवृत्त्याकरवाम तर्हिकिमितिकेचिन्मांनाद्रियंतेतत्राऽऽह योऽनादृतइति असत्प्रसंगैर्निरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः ॥ ४ ॥

---

१ हेआत्मन् २ इगुपधेतिकः ३ स्वार्थेकः

आदरेणतुत्वांभजंतःकृतार्थाइत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदःसएववातस्तेननीतंप्रापितम् नापैषिनापयासि येत्वत्कथाश्रवणमत्यादरेणकुर्वंतितेषां हृदिनित्यंप्रकाशसइत्यर्थः ॥५॥ ततःकिमतआह तावदिति द्रविणादौविद्यमानेभयंगतेशोकःपुनश्चस्पृहाततःपरिभवस्तथाऽपिविपुलोलोभ स्तृष्णापुनःकथंचित्प्राप्तेममेत्यसदाग्रहः आर्तिमूलंभयशोकादेःकारणम् नप्रवृणीतनाश्रयेत् त्वत्पादाश्रयणमात्रेणभयादिनिवृत्तिःकिंपुनस्त्व त्प्रकाशेसतीतिभावः ॥ ६ ॥ येनिष्कामाअपिसंतस्त्वांनाद्रियंतेतेनरकभाजइत्युक्तंयेतुत्वत्कथाश्रवणादिविमुखाःसंतःकाम्यकर्मपरास्तेऽतिमं दाइत्याह दैवेनतेहतधियोनष्टमतयः प्रसंगाच्छ्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वदुःखनिवर्तकाद्विमुखानींद्रियाणियेषाम् अकुशलान्यक्षेमकराणि

येतुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनीतम्॥भक्त्यागृहीतचरणःपरयाचतेषांनापैषि नाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम्॥५॥ तावद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तंशोकःस्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः॥ ता वन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेंऽघ्रिमभयंप्रवृणीतलोकः ॥ ६ ॥ दैवेनतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वा शुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये॥कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत्॥ ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाःशीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंप श्यतामनउरुक्रमसीदतेमे ॥८॥ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मनइंद्रियार्थमायाबलंभगवतोजनईशपश्येत्॥ ताव न्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थाऽपिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था॥ ९॥ अह्न्यापृतार्तकरणानिशिनिःशयाना नानामनोरथधियाक्षणभग्ननिद्राः॥ दैवाहतार्थरचनाऋषयोऽपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति॥१०॥

॥ ७ ॥ अकुशलत्वमेवदर्शयति क्षुच्चतृट्चत्रिधातवश्चवातपित्तश्लेष्माणस्तैः इमाःप्रजाःसुदुर्भरेणदुःसहेनकामाग्निनाऽच्युतयारुषाऽवि च्छिन्नक्रोधेनचपीड्यमानाःसंपश्यतोमेमनःसीदति ॥८॥ नन्वेवंभूतायाःसंसृतेरपरमार्थत्वात्किमर्थंविषादःक्रियतेतत्राऽऽह यावदिति आत्म नइदंपृथक्त्वंदेहादिभावम् भगवतस्तवेंद्रियार्थरूपायामायातयाबलमाधिक्यंयस्यतत् नप्रतिसंक्रमेतनोपरमेत् दुःखसमूहंप्रापयंती क्रिया णामर्थःफलंयस्याम् पृथक्त्वदिदमितिपाठे इदंदेहादित्वदितित्वत्तःपृथक्पश्येद्यावत्तावद्व्यर्थाऽपिनोपरमेत ॥ ९ ॥ भवत्वेवमविवेकिनांविवे किनस्तुमुक्ताएवेतिकिंतेषांभक्त्याकृत्यमतआह अह्निआपृतानिव्यापृतानिचतान्यार्तानिक्लिष्टानिकरणानींद्रियाणियेषांरात्रौविषयसुखल वोऽपिनास्तियतोनिशिनिःशयानाःस्वप्नदर्शनेनचक्षणेक्षणेभग्ननिद्रादैवेनाहताःसर्वतःप्रतिहताअर्थरचनाअर्थार्थोद्यमायेषाम् ॥ १० ॥

१ जिघ्रंत्यादरेणशृण्वंति २ बहुवचनांतोपिक०पाठस्तत्पक्षेयेइत्यस्यविशेषणम एकवचनांतपाठपक्षेऽभ्यात्द्वतस्यत्वमित्यस्यविशेषणम् ३ इतरेतरैश्चेतिक्वचित्पाठः ४ पृथगित्यारभ्योपरमेतेत्यंतोऽधिकःप्राचीनतमपुस्तकद्वयस्थः ५ नानेत्यादेरयमर्थः

तदेवमभक्तानांसंसारानिवृत्तिमुक्त्वाभक्तानांतन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेनशोधितेहृत्सरोजेआस्सेतिष्ठसि श्रुतेनश्रवणेनेक्षितःपंथायस्य किंच श्रवणंविनाऽपित्वद्भक्तामनसायद्यत्तववपूरूपंस्वेच्छयाध्यायंतितत्तत्प्रणयसेप्रकटयसि सतांभक्तानामनुग्रहाय ॥ ११॥ भक्तानांच निष्कामानांत्वमतिसुलभोनेतरेषामित्याह नेति उपचितैरूर्जितैरुपचारैःपुष्पोपहारादिभिः यद्यथा असतामभक्तानामलभ्ययासर्वभूतदयया प्रसादेहेतुःएकइत्यादि ॥ १२॥यतःसकामानांभवान्नातिप्रसीदत्यतःकामप्राप्तिःक्रियाणामुत्तमंफलंनभवतिकिंतुत्वत्प्रीणनमेव कामसंयोगस्त्ववांतरफलेनप्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवतस्तवाराधनमेवसंश्वासौक्रियार्थश्वश्रेष्ठंक्रियाफलम् श्रेष्ठत्वेहेतुः यत्रत्वय्यर्पितोधर्मोनकदा

त्वंभावयोगपरिभावितहृत्सरोजआस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसाम् ॥ यद्यद्धियातउरुगायविभावयंतित त्तद्वपुःप्रणयसेसदनुग्रहाय॥ ११॥नातिप्रसीदतितथोपचितोपचारैराराधितःसुरगणैर्हृदिबद्धकामैः॥यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैकोनानाजनेष्ववहितःसुहृदंतरात्मा ॥ १२ ॥ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेनचोग्रतपसाव्रतचर्ययाच ॥ आराधनंभगवतस्तवसत्क्रियार्थोधर्मोऽर्पितःकर्हिचिद्म्रियतेनयत्र ॥ १३॥ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायनमःपरस्मै ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारासायतेनमइदंचकृमेश्वराय ॥ १४ ॥ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति ॥ तेनैकंजन्मशमलंसहसैवहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये ॥ १५॥

चिद्म्रियतेननश्यति कामार्थस्तुधर्मःकामंदत्त्वानश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अतस्त्वामेववयंनताइत्याह शश्वत्सर्वदास्वरूपचैतन्येनैवनिरस्तभेदभ्रमाय पुनश्वबोधएवधिषणाविद्याशक्तिर्यस्य यद्वा धिषणमाश्रयः अतएवपरस्मै अत्रहेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तंयामायातस्यालीलाविलासस्तयारासःक्रीडायस्य तेतुभ्यमिदंनमःनमनंचकृमकृतवंतोवयम् ॥ १४ ॥ नामग्रहणमात्रतःकैवल्यप्रदत्वेनैश्वर्यंव्यंजयन्नमस्करोति यस्येति अवतारादीनांविडंबनमनुकरणमस्तियेषु तत्रावतारविडंबनानिदेवकीनंदनइत्यादीनि गुणविडंबनानिसर्वज्ञोभक्तवत्सलइत्यादीनि कर्मविडंबनानिगोवर्धनोद्धरणःकंसारातिरित्यादीनि असुविगमेऽपिविवशाअपिगृणंत्युच्चारयंतिकेवलम् शमलंपापम् अपावृतंनिरस्तावरणम् ऋतंब्रह्मप्राप्नुवंति ॥ १५ ॥

१ अवहितःप्रविष्टः २ तेऽनेकजन्मेत्यपिक्व०पाठः ३ ह्रियतइतिच्छेदेहृधातोःकर्मकर्तरिप्रयोगः ध्रियतइतिच्छेदेतुधृङ्अनवस्थानेइतितौदादिकस्य ४ प्राणोत्क्रमणसमये

तत्रगुणावतारकर्माणिदर्शयन्प्रणमति योवैएकस्त्रिपात्त्रयोब्रह्मादयःपादाःस्कंधायस्य प्रत्येकंचउरवःप्ररोहाःशाखोपशाखामरीच्यादिमन्वा दिरूपायस्यतथाभूतःसन्ववृधे तस्मैभुवनाकारायद्रुमायनमः किंकृत्वाववृधे आत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्यतत्प्रधानंभित्त्वागुणत्रयरूपेण विभज्य त्रिपात्त्वमेवाऽऽह अहंब्रह्मागिरिशश्चस्वयंविभुर्विष्णुश्चेतिस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयम् एवंत्रिपाद्भूत्वायोववृधइत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं गुणावतारकर्मविडंबनमुक्त्वातस्यैवतत्कालाख्यंरूपंतत्कर्मचदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्याम् विकर्मनिरतोविरुद्धकर्मनिष्ठःकुशलेहिते स्वे आत्मीये त्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुक्तेभवदर्चनरूपेकर्मणि उक्तंहिगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरु

योवा अहंचगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ॥ भित्त्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्त स्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय॥ १६॥लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे॥ यस्ता वदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै॥ १७ ॥ यस्माद्बिभेम्यहमपिद्विपरार्ध धिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् ॥ तेपेतपोबहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ १८॥ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सयायः॥ रेमेनिरस्तरतिर प्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय ॥ १९॥

ष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तोऽदत्तचित्तोयावद्वर्ततेतावदस्यलोकस्य अनिमिषायकालाय ॥ १७ ॥ आस्तांतावल्लोकस्यकथायस्मात्का लाख्यात्त्वत्तोयद्द्विपरार्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानंतदारूढोऽपिबिभेमिभीतश्चसंस्त्वामेवावरुरुत्समानःप्राप्तुमिच्छंस्तपस्तप्तवान् कथंभूतःबहुस वःबहवःसवायागाःसंवत्सरावायस्य बहून्यागान्कृत्वापिबहून्संवत्सरान्वातपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखायमखाधिष्ठात्रे ॥ १८ ॥ इदानींत त्तत्कालभाविलीलाऽवतारकर्माणिदर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषुस्वेच्छयास्वीकृतमूर्तिःसन्स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमे वस्तुतः स्वानंदानुभवेनैवनिरस्तविषयसुखोऽपियोऽतएवपुरुषोत्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तंगीतासु यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइति ॥ १९ ॥

इदानीं दृश्यमानामेवमूर्तिंप्रणमति योऽविद्ययेतिद्वाभ्याम् दशार्धाःपंचवृत्तयोयस्यास्तयाऽविद्ययानिद्राहेतुभूतयाऽनभिभूतोऽपियोगनिद्रा मुवाहतस्मैतेनमइत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्रविलापितालोकयात्रालोकस्थितिर्येन अहिरेवकशिपुःशय्यातस्याःस्पर्शोऽनुकूलोयस्या स्तांनिद्राम् भीमानामूर्मीणांमालाविद्यंतेयस्मिन्नंतर्जलेनिद्राणस्याविवेकिनोजनस्यनिद्रासुखमीदृगितिविदृण्वन्प्रदर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अ तएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्वकल्पेश्रांतस्यजनस्यविश्रामसुखंविदृण्वन्स्फारयन् तदातुपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढव्य मितिद्योतनार्थंविशेषणानि ॥ २० ॥ किंच यस्यनाभिपद्ममेवभवनंतस्मात् लोकत्रयमुपकरणंयस्य यद्वा लोकत्रयस्यसृष्ट्यादिद्वारेणो पकरोतीतितथा तादृशोऽहंयदनुग्रहेणासम् उदरेस्थितोभवःसंसारप्रपंचोयस्य योगनिद्रावसानेकिंचिद्विकसन्नलिनवदीक्षणंयस्य ॥ २१ ॥

योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपिदशार्धवृत्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः ॥ अंतर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविदृण्वन् ॥ २० ॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्यलोकत्रयोपकरणोयद नुग्रहेण ॥ तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥ सोऽयंसमस्तजगतां सुहृदेकआत्मासत्त्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन ॥ तेनैवमेदृशमनुस्पृशताद्यथाऽहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणत प्रियोऽसौ ॥ २२ ॥ एषप्रपन्नवरदोरमयाऽऽत्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावतारः ॥ तस्मिन्स्वविक्रममि दंसृजतोऽपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् ॥ २३ ॥ नाभिह्रदादिहसतोऽभसियस्यपुंसोविज्ञानश क्तिरहमासमनंतशक्तेः ॥ रूपंविचित्रमिदमस्यविदृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः ॥ २४ ॥

एवंस्तुत्वाप्रार्थयते सोऽयमितिचतुर्भिः यद्येनसत्त्वेनज्ञानेनभगेनैश्वर्येणचमृडयतेसुखयतिविश्वम् दृशंप्रज्ञामनुस्पृशताद्योजयतुयथाऽहंस्रष्टुं क्षमोभ वष्यामि यतःप्रणतप्रियोसावहंचप्रणतोनचान्यःप्रार्थनीयोऽस्तियतोभगवान् सएवसमस्तजगतांसुहृद्यतोऽसावेकोऽनुस्यूतआत्मां ऽतर्यामी ॥ २२ ॥ आत्मशक्त्यारमयासहयद्यत्कर्मकरिष्यति स्वविक्रमंस्वस्यविष्णोरेवविक्रमःप्रभावोयस्मिंस्तदिदंविश्वंतदाज्ञयासृजतो ऽपिमेचेतःसएवयुंजीतप्रवर्तयतु कर्मासक्तिंतत्कृतंशमलंचवैषम्यादिपापंयथाविजह्यांत्यक्ष्यामि ॥ २३ ॥ अंभसिसतोयस्यनाभिह्रदादि हासम् विज्ञानेशक्तिर्यस्यमहत्तत्त्वात्मकस्यचित्तस्यतदभिमानी अस्यरूपमिदंविस्तारयतोमेनिगमस्यावयवभूतानांगिरांविसर्गउच्चारणंमा रीरिषीष्ट हलांतंब्रह्मवर्चसमितिन्यायेनमालुप्यतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

---

१ तमोमोहमहामोहतामिस्रांधतामिस्राख्याः २ उपदिशन्नित्यपिक्वचित्पाठः ३ तस्मिन्कर्मणि ४ कर्मदेवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टितंधरोद्धरणादिरूपंवा ५ विश्वात्मकम् ६ रिषहिंसायामित्यस्ययङ्लुगंतात्कर्मकर्तरिलिङिछांदसंरूपम्

विवृद्धप्रेम्णास्मितेनविजृंभयन् विश्वस्यविजयायोद्भवाय चकारादस्मदनुग्रहायचोत्थाय ॥ २५ ॥ स्वस्यसंभवोयस्मात्तम् तपःशारीरम् विद्याउपासनाःसमाधिरैकाग्र्यम् तैर्निशाम्यदृष्ट्वायथाशक्तिस्तुत्वाश्रांतवद्विरराम ॥ २६ ॥ आत्मनोलोकसंस्थानविज्ञानेपरिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेतिद्वयोरन्वयः तेनप्रलयोदकेनविषण्णचेतसम् ॥ २७ ॥ कश्मलंमोहम् इवेतिसमस्तमोहाशमनंदर्शयति ॥ २८॥ हेवेदगर्भ तंद्रींविषादकृतमालस्यंमागाः नेनैवमेदृशमनुस्पृशतादित्यादियत्प्रार्थयतेतदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् ॥ २९ ॥ तर्हिकथमहंनजानामीत्य

सोऽसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् ॥ उत्थायविश्वविजयायचनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनयतात्पुरुषःपुराणः॥ २५॥ ॥ मैत्रेयउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः॥ यावन्मनोवचःस्तुत्वाविररामसखिन्नवत्॥ २६॥ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः॥ विषण्णचेतसंतेनकल्पव्यतिकरांभसा ॥ २७ ॥ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः॥ तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह॥ तन्मयापादितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान्॥ २९॥ भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम्॥ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकांद्रक्ष्यस्यपावृतान्॥ ३० ॥ ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तःसमाहितः॥द्रष्टाऽसिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ॥३१॥यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवास्थितम्॥ प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम्॥३२॥ यदारहितमात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैः॥स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वाराज्यमृच्छति॥३३॥नानाकर्मवितानेनप्रजाबह्वीःसिसृक्षतः॥ नाऽऽत्माऽवसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रहः॥ ३४॥

तआह भूयइति ॥ ३० ॥ भक्तियुक्तःसमाहितश्चसन्नात्मनिस्वस्मिन्लोकेचमांततंव्याप्यस्थितंद्रष्टासिद्रक्ष्यसि आत्मनोजीवांश्च ॥ ३१ ॥ सर्वत्रमद्दर्शनेमोहोनिवर्ततइत्याह यदात्विति प्रतिचक्षीतपश्येत् ॥ ३२ ॥ तदाचमिथ्याज्ञाननिवृत्तौमुच्यतइत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितमात्मानंजीवंशुद्धत्वंपदार्थंस्वरूपेणस्वस्यात्मभूतेनमयातत्पदार्थेनोपेतमेकीभूतंपश्यन्भवतितदास्वाराज्यंमोक्षंप्राप्नोति ॥ ३३ ॥ यतोवर्षीयान्वृद्धतरःअत्यधिकोस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

१ विकासयन् २ बोधाय ३ अस्मिन्सिसृक्षासमयेऽपितेआत्माचित्तंयन्नावसीदतिमोहंनप्राप्नोतिसएववर्षीयान्मदनुग्रहइत्यन्वयः

अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति चतुर्भिः यद्यतस्ते मनो मयि निर्बद्धम् ॥ ३५ ॥ यद्यस्माद्भूतैरिन्द्रियैर्गुणैः सत्त्वादिभिरात्मनाऽहंकारेणचायुक्तंमन्यसे ॥ ३६ ॥ तुभ्यंतवनालेनमार्गेणपुष्करस्यमूलमधिष्ठानंसलिलेविचिन्वतोमयिविचिकित्सायांभवितव्यमस्याश्रयेणनचदृश्यतेततोऽस्तिनास्ती तिसंदेहेसत्यात्मास्वरूपंमेमयाअबहिरंतर्हृदिदर्शितः ॥ ३७ ॥ अंगहेब्रह्मन् चकर्थकृतवानसि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितम् सएषबंधाभा वोमयिमनोनिर्बंधोमज्ज्ञानंमद्रूपस्यहृदिदर्शनंमत्स्तुतिस्ततोनिष्ठाचेतियद्येषसर्वोऽपिमदनुग्रहः ॥ ३८ ॥ गुणमयत्वेनप्रतीयमानमपिनिर्गुणमे वानुवर्णयन् ॥३९॥ तवप्रीतइतिकिंवक्तव्यमित्याह यइति ॥४०॥ नचमत्प्रीतेरप्यधिकंकिंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिःराद्धंसिद्धंयन्निःश्रेयसंफ

ऋषिमाद्यंनबध्नातिपापीयांस्त्वांरजोगुणः॥ यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंसृजतोऽपिते॥ ३५॥ ज्ञातोऽहंभव तात्वयादुर्विज्ञेयोऽपिदेहिनाम्॥ यन्मांत्वंमन्यसेऽयुक्तंभूतेंद्रियगुणात्मभिः॥३६॥ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामा त्मामेदर्शितोऽबहिः॥ नालेनसलिलेमूलंपुष्करस्यविचिन्वतः॥ ३७॥ यच्चकर्थांगमत्स्तोत्रंमत्कथाऽभ्युदयां कितम्॥ यद्वातपसितेनिष्ठासएषमदनुग्रहः॥३८॥ प्रीतोऽहमस्तुभद्रंतेलोकानांविजयेच्छया॥ यदस्तौषीर्गु णमयंनिर्गुणंमानुवर्णयन्॥ ३९ ॥ यएतेनपुमान्नित्यंस्तुत्वास्तोत्रेणमांभजेत्॥ तस्याशुसंप्रसीदेयंसर्वका मवरेश्वरः ॥४०॥ पूर्तेनतपसायज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना॥ राद्धंनिःश्रेयसंपुंसांमत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम्॥ ४१॥ अहमात्माऽऽत्मनांधातःप्रेष्ठःसन्प्रेयसामपि॥ अतोमयिरतिंकुर्याद्देहादिर्यत्कृतेप्रियः॥४२॥ सर्ववेदमयेनेद मात्मनाऽऽत्माऽऽत्मयोनिना॥ प्रजाःसृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरते॥ ४३॥

लंतन्मत्प्रीतिरेवेतितत्त्वविदांमतम्॥४१॥अत्रहेतुमाह अहमिति आत्मनामहंकारोपाधीनांजीवानामात्मा अतःप्रेयसामतिप्रियाणामपिमध्येप्रे ष्ठःप्रियतमः सन्निरवद्यः यत्कृतेयदर्थम्॥४२॥अतस्त्वंकृतार्थएवतथाऽपिमत्प्रियार्थंसृष्टिंकुर्वित्याह सर्वेति आत्मात्वमिदंत्रैलोक्यंयामय्यनुशे रतेताःप्रजाश्चसृज केनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण तत्रज्ञापकापेक्षाभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्माअहंयोनिःकारणंयस्येतिज्ञानक्रियाशक्त्यति शयंसूचयति यथापूर्वमिति तवात्राभ्यासोप्यस्तीत्युक्तम् मय्यनुशेरतइतिस्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तम्॥४३॥

---

१ भूतादिभ्यःपृथग्भूतंतत्साक्षिणमित्यर्थः २ उद्भवेच्छया

इदंसृज्यंव्यज्यप्रकाश्यपद्मनाभःश्रीनारायणरूपेणतिरोदधेऽदृश्योऽभवत् ॥ ४४ ॥ ॥ इतितृतीयेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ दशमेकाल संप्रश्नंप्रतिवक्तुंतदुद्भवः ॥ प्राकृतादिविभागेनसर्गस्तुदशधोच्यते ॥ १ ॥ १ ॥ मेमया ॥ वदस्ववद भाँसयस्वेतिवा ॥ २ ॥ संचोदितःप्रार्थितः हृदिस्थानेवाह ननुतेप्रश्नास्तेनविस्मृताइत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मनिश्रीनारायणेआत्मानंमनआवेश्य ॥ ४ ॥ अब्जसंभूतोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्तरिक्तः तत्पद्ममंभश्चविलोक्य कथंभूतंपद्ममंभश्च तेनप्रलयकालेनकृतंवीर्यंयस्यतेनवायुनाकंपितंन्यपादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५॥ विवृद्धं

मैत्रेयउवाच तस्माएवंजगत्स्रष्ट्रेप्रधानपुरुषेश्वरः॥ व्यज्येदंस्वेनरूपेणकंजनाभस्तिरोदधे ॥ ४४॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥ ९॥ विदुरउवाच अंतर्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः॥ प्रजाःससर्जकतिधादैहिकीर्मानसीर्विभुः॥ १ ॥ येचमेभगव न्पृष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम ॥ तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनःसर्वसंशयान् ॥ २॥ सूतउवाच एवंसंचोदितस्ते नक्षत्राकौषारवोमुनिः ॥ प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव ॥ ३ ॥ मैत्रेयउवाच विरिंचोऽपित थाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः॥ आत्मन्यात्मानमावेश्ययदाहभगवानजः॥४॥ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनाय दधिष्ठितः॥ पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ॥ ५॥ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचाऽऽत्मसंस्थया॥ विवृ द्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ॥६॥ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम्॥ अनेनलोकान्प्राग्लीना न्कल्पिताऽस्मीत्यचिंतयत्॥ ७॥ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः ॥ एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यं द्विसप्तधा॥८॥

विज्ञानंबलंचयस्य न्यपात्सर्वंपीतवान् ॥ ६ ॥ पुष्करंपद्मम् प्राग्लीनान्त्रीँल्लोकान्कल्पिताऽस्मिस्रक्ष्यामि ॥ ७ ॥ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसंस्तदापद्मकोशंप्रविश्यतमे कमेवत्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीद्विबभाज एकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह द्विसप्तधा चतुर्दशलोकरूपेण उरुधाततोऽपिबहुप्रकारेण भाव्यंभावयितुंयोग्यम् अतोनतेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१ उत्तररूपेण्यप्रकाशयेत्यर्थः भासनोपसंभाषेत्यादिनावदेर्भासनेआत्मनेपदविधानात् २ यथाहेतिक्वचित्पाठः ३ स्वेनाधिष्ठितंवियद्व्यापियत्पुष्करंतद्विलोक्येत्यन्वयः क्वचिद्यदधिष्ठितइतिपाठस्तत्रपूर्वोक्तएवार्थः

त्रिलोकीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावांस्त्रिलोकीरूपोजीवलोकस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः ननु परमेष्ठिनोऽपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मादनिमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकःफलरूपोऽसौ उपलक्षणमेतत्सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानांतद्वासिनांच त्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशौभवतः महःप्रभृतीनाकुपासनासमुचितनिष्कामधर्मफलत्वाद्द्विपरार्धपर्यंतंननाशः तत्रस्थानांचततःपरंप्रायेणमुक्तिरितिभावः ॥ ९ ॥ कालभेदेन लोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंलक्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीः कथंकालःकल्पतेकिंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्रसामान्यतःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यतेउत्तराध्यायेतुविशेषतः गुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामस्तेनैवाक्रियतेयःसकालइतिशेषः वक्ष्यतेचैकादशे गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेति स्वतस्तुनिर्विशेषः अप्रतिष्ठितःक्वाप्यपर्यवसितः आद्यं

एतावाञ्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृतः ॥ धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ॥ ९ ॥ विदुरउवाच यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः ॥ कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो ॥ १० ॥ मैत्रेयउवाच गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ॥ ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ १२ ॥ यथेदानींतथाऽग्रेचपश्चादप्येतदीदृशम् ॥ सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः ॥ १३ ॥

तशून्यइत्यर्थः एतदेवदर्शयितुमीश्वरःसृष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वीक्रियतइत्युपादानम् सकालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तमात्मानमेवविश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावात् एतच्चवस्तुकथनमात्रम् कालेननिमित्तेनचासृजदित्येतावदेवविवक्षितम् ॥ ११ ॥ स्वव्यतिरिक्तसृज्याभावंदर्शयन्कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णमाययासंस्थितंसंहृतंब्रह्मतन्मात्रंसद्विश्वम् ईश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितम् अव्यक्तामूर्तिःस्वरूपंयस्येतिस्वतोनिर्विशेषतादर्शिता ॥ १२ ॥ अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंतत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाऽग्रेपूर्वमप्यासीत्पश्चादपिभविष्यति एवंसामान्यतःकालंनिरूप्यविशेषतोनिरूपयिष्यंस्तन्निमित्तस्यसर्गस्यपूर्वोक्तानेवभेदाननुवदति सर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृतश्चसदशमः[1] ॥ १३ ॥

---

१ प्राकृतवैकृतोभयात्मकःकौमारइत्यर्थः

तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्रलयमाह कालेनैवकेवलेननित्यःप्रलयः द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकः गुणैःस्वस्वकार्यग्रसद्भिःप्राकृतिकः ताने वसर्गान्प्रपंचयति आद्यइत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति महतोलक्षणमात्मनोहरेःसकाशाद्गुणानांवैषम्यमिति ॥ १४ ॥ अहमोऽहंकारस्य तस्य लक्षणम् यत्रेति द्रव्यादयोवक्ष्यमाणास्त्रयःसर्गाः तन्मात्रोभूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान्महाभूतोत्पादकः॥ १५॥ ज्ञानकर्मेंद्रिया त्मकश्चतुर्थः ॥ (पंचमोवैकारिकःइंद्रियाधिष्ठातारोदेवामनश्च ॥ १६ ॥ षष्ठस्तुतमसःपंचपर्वाऽविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणंविक्षेपश्च तांकरोतीत्यबुद्धिकृत्तस्य मेमत्तःश्रृणु ॥ १७ ॥ अनुद्वेगेनश्रोतव्यतामाह यद्विषयामेधासंसारंहरतितस्यहरेर्लीला यद्वाइयमितितमआदिसर्ग रूपा रजोभाजइतिब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन्पक्षेअबुद्धिकृतइतिप्रथमांतम् अनवधानकृतइत्यर्थः मुखमिवप्रथमंकृतोमुख्यसर्गः तस्थुषांस्था

कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधःप्रतिसंक्रमः॥ आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः॥ १४ ॥ द्वितीयस्त्वहमोय त्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः॥ भूतसर्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान्॥ १५॥ चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रि यात्मकः॥ वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः॥ १६॥ षष्ठस्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो॥ षडिमेप्रा कृताःसर्गावैकृतानपिमेश्रृणु॥ १७ ॥ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः॥ सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्त स्थुषांचयः॥ १८॥ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रुमाः॥उत्स्रोतसस्तमःप्रायाअंतःस्पर्शाविशेषिणः ॥ १९॥ तिरश्चामष्टमःसर्गःसोऽष्टाविंशद्विधोमतः ॥ अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाह्यवेदिनः॥ २०॥

वराणाम् ॥ १८ ॥ षड्विधत्वमेवाह येपुष्पंविनाफलंतितेवनस्पतयः ओषधयःफलपाकांताः लताआरोहणापेक्षाः त्वक्सारावेण्वादयः लता एवकाठिन्येनारोहणाऽनपेक्षावीरुधः येपुष्पैःफलंतितेद्रुमाः तेषांसाधारणंलक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोतःआहारसंचारोयेषाम् तमःप्रायाअव्यक्तचैत न्याः अंतःस्पर्शाःस्पर्शमेवजानंतिनान्यत् तदप्यंतरेवनबहिः विशेषिणोऽव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवंतः ॥ १९ ॥ तिर्यक्स्रोतसांसर्गमाह तिरश्चामिति सचाष्टाविंशतिभेदः तिरश्चांलक्षणम् अविदःश्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसःआहारादिज्ञानमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थंजा नंति हृदिअवेदिनोदीर्घानुसंधानशून्याः तथाचश्रुतिः अथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुः श्वस्तनंनलोकालोकाविति ॥ २० ॥

१ पंचमइत्यादिर्मनसइत्यंतार्धंटीकांऽकितातिरिक्तेषुबहुषुपुस्तकेषुनास्ति २ इदंतमसोविशेषणम् ३ अत्रपक्षेइयंसामान्यतःसर्गरूपा ४ अत्रपक्षेहरिमेधसइत्यस्यहरौमे धायस्येतिहरिर्मेधायांयस्येतिवार्थः ५ वैकारिकःसात्त्विकाहंकारकार्यभूतदेवसर्गइंद्रियाभिमानिदेवतासर्गः ६ यन्मयंसात्त्विकाहंकारकार्यंमनः तथाचमनःसर्गोपिपंचमां तर्भूतइत्यर्थः ७ अयमेवपाठोंऽकितपुस्तकातिरिक्तेषुबहुषुपुस्तकेषूपलभ्यतेनत्वष्टाविंशतिधेति

अष्टाविंशतिभेदानेवाऽऽह गवादयउष्ट्रांताद्द्विशफाद्विखुरानव ॥ २१ ॥ खरादयएकशफाःषट् ॥ २२ ॥ श्वादयोगोधांताःपंचनखाद्वादश ए वमेतेभूचराःसप्तविंशतिः मकरादयोजलचराःकंकादयश्चखगाअभूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताः तदेवमष्टाविंशतिभेदाभवंति तेषुकृष्णरुरुगौरामृ गविशेषाः अन्येषामपितिर्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताः कृस्यत्वमार्षम् नृ

गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः ॥ द्विशफाःपशवश्चेमेअविरुष्ट्रश्चसत्तम ॥ २१ ॥ खरोऽश्वोऽश्वतरोगौ रःशरभश्चमरीतथा ॥ एतेचैकशफाःक्षत्तःशृणुपंचनखान्पशून् ॥ २२ ॥ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशश शल्लकौ ॥ सिंहःकपिर्गजःकूर्मोगोधाचमकरादयः ॥ २३ ॥ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ॥ हंससारस चक्राह्वकाकोलूकादयःखगाः ॥ २४ ॥ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षत्तरेकविधोनृणाम् ॥ रजोऽधिकाःकर्मपराद्दुः खेचसुखमानिनः ॥ २५ ॥ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम ॥ वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः ॥ २६ ॥ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः ॥ गंधर्वाऽप्सरसःसिद्धायरक्षांसिचारणाः ॥ २७ ॥ भूत प्रेतपिशाचाश्चविद्याधाःकिन्नरादयः ॥ दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः ॥ २८ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्या मिवंशान्मन्वंतराणिच ॥ एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवाऽऽत्मानमा त्मना ॥ २९ ॥

णांसर्गोनृणांलक्षणम् रजोऽधिकंयेषुते ॥ २५ ॥ एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगः वैकारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषुपूर्वमेवप्रोक्तः अयंतुततोन्यूनत्वाद्वैकृतोदेवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्च सनत्कुमारादीनांसर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेनमनुष्यत्वेनचसृज्यइत्य र्थः ॥ २६ ॥ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधः तत्रविबुधादयस्त्रयोभेदाः गंधर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः ॥ २७ ॥ भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारण विद्याधराएकः किन्नरादयएकः आदिशब्दात्किंपुरुषाश्वमुखादयः एतद्विंशेऽध्यायेस्पष्टंभविष्यति ॥ २८ ॥ २९ ॥

(ननुतर्हिंप्रथमंसृष्टिःप्रलयोवातत्राऽऽह॥ गुणेति॥गुणव्यत्ययेसर्गे भ्राम्यन्भ्रमणशीलोभ्रमिरविशेषाद्भ्राम्यद्भ्रमिस्तस्यनद्यांभ्रमतोयथानादिर्नां तस्तथासृष्टिसंहारयोरित्यर्थः॥१॥ संसारस्यानादित्वमेकरूपत्वंचाऽऽह देवासुरादयइति तएवेति तन्नामानस्तद्रूपाश्चेत्यर्थः ॥२॥) इतितृतीये टीकायांदशमः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततएकादशेकालःपरमाण्वादिलक्षणैः ॥ युगमन्वंतरादिभ्यःकल्पमानादिवर्ण्यते ॥ १ ॥ तदेवंसा मान्यतःकालस्योपलक्षणभूतंगुणव्यतिकरंदशविधंनिरूप्येदानींतस्यैवविशेषंनिरूपयितुंतत्परिच्छेद्यंवस्तुलक्षयति द्वाभ्याम् सतःकार्यस्यवि शेषाणामंशानांयश्चरमोंऽत्योयस्यांशोनास्ति अनेकःकार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतःसमुदायावस्थांचाप्राप्तः अतएवसदाकार्यसमुदायावस्थ योरपगमेऽप्यस्तिसपरमाणुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमतआह यतोयेभ्यःसमुदितेभ्योनृणांव्यवहर्तॄणामैक्यभ्रमोऽवयविबुद्धिः तथाचपंचमेऽवय विनिराकरणेवक्ष्यति येषांसमूहेनकृतोविशेषइति कार्यानुपपत्त्याकल्प्यतइतिभावः ॥१॥ सूक्ष्ममुक्त्वास्थूलमाह सतएवेति यस्यचरमोंऽशः परमाणुस्तस्यैवसतःकार्यमात्रस्यस्वरूपावस्थितस्यपरिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसपरममहान् पुंस्त्वंतुपरमाणुप्रतियोगित्वात् ननु

(गुणव्यत्ययएतस्मिन्मायावित्वादधीशितुः॥नपौर्वापर्यमिच्छंतिनद्यांभ्राम्यद्भ्रमेरिव॥१॥देवासुरादयःक्षत्तःकल्पेऽस्मिन्येचकीर्तिताः॥तएवनामरूपाभ्यामासन्मन्वंतरांतरे॥२॥) ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोऽध्यायः॥१०॥ ॥७॥ मैत्रेयउवाच चरमःसद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतःसदा॥परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः॥१॥सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत्॥कैवल्यंपरममहानविशेषोनिरंतरः॥२॥ एवंकालोप्यनुमितःसौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः॥३॥ सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम्॥ततोऽविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान्॥४॥ नानाविशेषवान्परस्परंभिन्नश्चसर्वःपदार्थःकथमैक्यंतस्यतत्राऽऽह अविशेषोविशेषविवक्षारहितोनिरंतरोभेदविवक्षारहितश्चसर्वोऽपिप्रपंचःपरममहानित्यर्थः ॥ २ ॥ यथासूक्ष्मःस्थूलश्चायंपदार्थः एवंकालोऽप्यनुमितः चकारान्मध्यमावस्थागृह्यते संस्थानंपरमाण्वाद्यवस्थातस्यभुक्तिर्व्याप्तिस्तयाभगवानितिहरेःशक्तिः स्वतोऽव्यक्तोव्यक्तंभुंक्तेव्याप्नोतिपरिच्छिनत्तीतितथा विभुरुत्पत्त्यादिषुदक्षः ॥३॥ एतदेवप्रपंचयति सइत्यादिना सतःप्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्तेसकालःपरमाणुः तस्यैवाविशेषंसाकल्यंयोभुंक्तेसपरममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यतेतत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामतितावान्कालःपरमाणुः यावताचद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशमतिक्रामतिसपरममहान्संवत्सरात्मकःकालः तस्यैवाद्यस्यायुगमन्वंतरादिक्रमेणद्विपरार्धांतत्वमिति तथाचपंचमेसूर्यगत्यैवकालादिविभागंवक्ष्यति ॥ ४ ॥

---

१ विभागानर्हइत्यर्थः २ एतच्छ्लोकद्वयमधिकंतट्टीकाचप्राचीनपुस्तकद्वये अंकितांप्रपुस्तकेतुमूलमेव

इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकंमध्यमकालावस्थांकथयति द्वौपरमाणूअणुःस्यात् त्रयोऽणवस्त्रसरेणुः सतुप्रत्यक्षइत्याह जालार्केति गवाक्षप्र विष्टेष्वर्करश्मिष्ववगतः कोऽसौ योऽतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगाद्गतः पाठांतरेखमेवानुपतन्नवगतोनतुगांपृथ्वीम् ॥ ५ ॥ शतंभागास्त्रुटिरूपा यस्मिन्सवेधः ॥ ६ ॥ तेनिमेषास्त्रयःक्षणइत्याम्नातः काष्ठाःपंचदशएकंलघु ॥ ७ ॥ नाडिकाःषट्सप्तवाप्रहरःसएवयामोदिनस्यरात्रेश्चचतु र्थोभागः ह्रासेषट्वृद्धौसप्त संध्यांशमुहूर्तद्वयंविनेतिज्ञातव्यम् तत्राप्यनियमार्थोवाशब्दः प्रत्यहंतद्भेदानांगणयितुमशक्यत्वात् ॥ ८ ॥ नाडि

अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयस्मृतः॥ जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगात्॥ ५ ॥ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्ते यःकालःसत्रुटिःस्मृतः॥ शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः॥ ६॥ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातस्तेत्रयः क्षणः॥ क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुतादशपंचच ॥ ७॥ लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका ॥ तेद्वेमुहूर्तःप्र हरःषड्यामःसप्तवान्नृणाम् ॥ ८ ॥ द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः॥ स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थज लप्लुतम्॥ ९ ॥ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे॥ पक्षःपंचदशाहानिशुक्लःकृष्णश्चमानद॥ १० ॥ त योःसमुच्चयोमासःपितॄणांतदहर्निशम् ॥ द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ॥ ११ ॥ अयनेचाहनीप्राहुर्व त्सरोद्वादशस्मृतः॥संवत्सरशतंनृणांपरमायुर्निरूपितम् ॥ १२ ॥ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजग त्॥ संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः ॥ १३ ॥

कायाउन्मानमाह उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानंपात्रंषट्पलताम्रविरचितम् पंचगुंजोमाषस्तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेणरचितैःकृतमूल च्छिद्रंतेनच्छिद्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशतितेनचप्लुतंनिमग्नंभवतितावान्कालोनाडिका अत्रपलच्छिद्रयोराधिक्येशीघ्रंनिमज्जेदल्पत्वे चविलंबेनेतिपलशलाकयोर्नियमः ॥ ९ ॥ अहनीअहोरात्रम् ॥ १० ॥ षण्मासाअयनम् दिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ दिवीति देवानामहोरात्रेप्राहुः द्वादशमासाः ॥१२॥ अनेनक्रमेणासौसूर्योनित्यमायुःक्षपयतीत्याह ग्रहाश्चंद्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ताराअन्या निनक्षत्राणि तदुपलक्षितंयत्कालचक्रंतत्रस्थितोऽनिमिषःकालात्माविभुरीश्वरःसूर्योजगद्द्वादशराश्यात्मकंभुवनकोशंपर्येतिपर्यटति ॥१३॥

---

१ अनुपतन्नगामित्येवंरूपे

संवत्सरादिभेदश्चसौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्पुनरेवमाहुः यदाशुक्लपक्षप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवतितदासौरचांद्रमास योर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्धंतेचांद्रमानेनवर्षेषट्दिनानिह्रसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चा द्भावोभवति एवंव्यवधानतारतम्येनपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः पुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति ॥ १४ ॥ एवंभूतःकालात्मानित्य मप्रमत्तैःपूजनीयइत्याह यइति सृज्यंकार्यमंकुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिंकालरूपयास्वशक्त्याबहुधोच्छ्वसयन्कार्याभिमुखीकुर्वन्दि व्यंतरिक्षेधावति कोऽसौ भूतभेदोमहाभूतविशेषस्तेजोमंडलरूपीसूर्यः किमर्थंधावति पुंसःपुरुषस्याभ्रमायभ्रमोमोहस्तन्निवृत्तये आयुरादि

संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सरएवच ॥ अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते ॥ १४ ॥ यःसृज्यशक्तिमुरुधो च्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः ॥ कालाख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहर तवत्सरपंचकाय॥ १५॥ विदुरउवाच पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम्॥ परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युः कल्पाद्बहिर्विदः ॥ १६ ॥ भगवान्वेदकालस्यगतिंभगवतोननु ॥ विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा ॥ १७ ॥ मैत्रेयउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितम् ॥ १८ ॥ चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् ॥ संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच॥ १९ ॥ सं ध्यांऽशयोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः॥ तमेवाऽऽहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते॥ २०॥

व्ययेनविषयासक्तिंनिवर्तयन्नित्यर्थः सकामानांतुगुणमयंस्वर्गादिफलंक्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मैसंवत्सरपंचकप्रवर्तकायपूजांकुरुत ॥ १५ ॥ इदंस्वस्वमानेनवर्षशतंगणितमायुर्मानम् प्रत्यहंकल्प्यतेसृज्यतइतिकल्पस्त्रैलोक्यंतस्माद्बाह्यतः विदोज्ञानिनः ॥ १६ ॥ योगराद्धेनयोगसिद्धे न ॥ १७ ॥ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्याज्ज्ञातव्यम् अवधीयतइत्यवधानंसंध्याचांशश्चतत्सहितम् ॥ १८ ॥ कृतयुगेचत्वारिसह स्राणिसंध्यासंध्यांऽशयोश्चत्वारिचत्वारित्यष्टौशतानिच एवंत्रेतादिष्वपियोज्यम् ॥ १९ ॥ युगस्याऽऽदौसंध्याअंतेंऽशःसंध्यांऽशः उक्तानिशता निसंख्याययोस्तयोरंतरेणमध्येयुगम् तस्यविशेषमाह यत्रेतिगवालंभादिधर्मविशेषोयत्रविधीयतइत्यर्थः साधारणधर्मस्तुसंध्यांऽशयोरप्य स्त्येव ॥ २० ॥

१ संध्यासंध्यांशयोरंतरितिमूलेपाठष्टीकायामंतरेणेत्यत्रांतरितिचपाठः क०

चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषुपादेनपादेनव्येतिह्रसति पादेनपादेनवर्धमानेनाधर्मेणहेतुना एतच्चस्वरूपकथनमात्रंवैराग्यार्थंनतुधर्मसंकोचनार्थम् ॥ २१ ॥ त्रिलोक्यावहिर्महर्लोकप्रभृतिब्रह्मलोकमभिव्याप्यचतुर्युगसहस्रमेकंदिनम् यद्यस्यांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलतिस्वपिति ॥ २२ ॥ तत्रदिनस्थितिमाह निशाऽवसानइत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः चतुर्दशमनून्भुंजन्पालयन्व्याप्नुवन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ किंचिदधिकांयुगानामेकसप्ततिम् मनुवंश्याःपृथ्वीपालकाःक्रमेणभवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तुयुगपत्समकालमेवभवंति सुरेशाइंद्राःताननुवर्ततेयेगंधर्वादयस्तेऽपि ॥ २४ ॥

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते॥ सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्धता॥२१॥ त्रिलोक्यायुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम्॥ तावत्येवनिशाताततयन्निमीलतिविश्वसृक्॥ २२ ॥ निशाऽवसानआरब्धोलोककल्पोऽनुवर्तते॥ यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतुर्दश॥ २३॥ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिम्॥ मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंश्याऋषयःसुराः॥ भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान्॥२४॥ एषदैनंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः॥ तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः॥ २५॥ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्त्वंस्वमूर्तिभिः॥ मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः॥ २६ ॥ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः॥ कालेनानुगताशेषआस्तेतूर्ष्णींदिनात्यये॥२७॥ तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः॥ निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करम्॥२८॥ त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना॥ यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताः॥ २९॥ तावत्त्रिभुवनंसद्यःकल्पांतैधितसिंधवः॥ प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः॥ ३०॥

त्रैलोक्यंवर्तयतीतितथा ॥ २५ ॥ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरावतारैर्मन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारःसन्विश्वंरक्षति ॥ २६ ॥ रात्रिगतांस्थितिमाह पंचभिः तमसोमात्रांलेशम् प्रतिसंरुद्धःप्रत्याहृतोविक्रमोयेन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् ॥ २७॥ तदेवस्पष्टयति तमेवेति अन्वपिधीयंतइतिकर्मकर्तरिप्रयोगः तिरोहिताभवंतीत्यर्थः कथम् निर्मुक्तोरहितःशशीभास्करश्चयथाभवतितथा ॥ २८ ॥ भगवच्छक्तिरूपोयःसंकर्षणमुखाग्निस्तेनोष्मणाऽर्दिताःसंतोजनलोकंयांति ॥ २९ ॥ कल्पांतेनैधिताःसिंधवःसमुद्राः उत्कटआटोपःक्षोभोयेषांतेचतेचंडवातैरीरितोर्मयश्च ॥ ३० ॥

जनलोकआलयोयेषांमहर्लोकगतानामन्येषांचतैः ॥ ३१ ॥ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतंसर्वेषांप्राणिनामायुषःपरमधिकमस्य ब्रह्मणोयदायुस्तदप्यपक्षितमिवक्षीणमिवेतिलोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेवाऽऽह यदिति ॥३३॥ पूर्वस्यपरार्धस्यादावितित्रिभि र्वस्तुकथनमात्रम् ॥ ३४ ॥ पाद्मत्वेहेतुः यदिति ॥ ३५ ॥ अयंतुद्वितीयस्यादौकथितः ॥ ३६ ॥ तदेवंकालेननिमित्तेनसत्त्वज्यानामा युःपरिमाणमुक्त्वाकालपरिच्छेदरहितंतत्त्वमाह कालोयमितिपंचभिः उपचर्यतेकेवलंनत्वनेनापिक्रमेणायुर्गणनंतस्येत्याह अव्याकृतस्य

अंतःसतस्मिन्सलिलआस्तेऽनंतासनोहरिः॥ योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानोजनालयैः॥ ३१॥ एवंविधै रहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः॥ अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतम्॥ ३२॥ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्ध मभिधीयते॥ पूर्वःपरार्धोऽपक्रांतोह्यपरोऽद्यप्रवर्तते॥ ३३॥ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत्॥ कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंविदुः॥ ३४॥ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूद्यंपाद्ममभिचक्षते॥ यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम्॥ ३५॥ अयंतुकथितःकल्पोद्वितीयस्यापिभारत॥ वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूक रोहरिः॥ ३६॥ कालोऽयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते॥ अव्याकृतस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः॥ ३७॥ कालोऽयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईश्वरः॥ नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिनाम्॥ ३८॥ विकारैःसहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः॥ आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः॥ ३९॥ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रविष्टःपर माणुवत्॥ लक्ष्यतेंऽतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंडराशयः॥ ४०॥

कार्योपाधिशून्यस्याऽतएवानंतस्यानादेश्चजगदात्मनोजगत्कारणस्य ॥ ३७॥ तत्परिच्छेदेकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोऽयमीश्वरःस मर्थोऽपिभूम्नःपरिपूर्णस्येशितुंनैवप्रभुःसमर्थः यतोधाममानिनांदेहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ॥ ३८ ॥ भूम्नइत्युक्तंतत्प्रपंचयन्नाह विकारैः षोडशभिर्युक्तैरष्टप्रकृतिसंयुतैःसहितस्तदारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशोयत्रप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशः अंतःपंचाश त्कोटियोजनविस्तृतोबहिश्चविशेषादिभिःपृथिव्यादिभिःसप्तभिरावृतः ॥ ३९ ॥ कीदृशैः आंडकोशप्रमाणाद्दशगुणमुत्तरोत्तरोऽधिकोये षुतैः नकेवलमयमेकएवापित्वन्येऽपिलक्ष्यंते ॥ ४० ॥

१ मूलेआयुषःपरमंपरमायुरितिविग्रहः २ मूलस्थवयइत्यस्यायमर्थः ३ निमीलिताक्षः ४ महाभूतैकादशेंद्रियरूपैः ५ प्रकृतिमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाःप्रकृतयः

सर्वेषांकारणानांकारणम् धामस्वरूपम् ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥
द्वादशेतुकुमारादिमनःसर्गाऽसमेधनात् ॥ कायद्वैधेनयौनस्तुमनुसर्गोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अथइति ब्रह्मास्वसृष्टौप्रथमभविद्यावृत्तीःससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहाद्यहंबुद्धिः महामोहोभोगेच्छा तामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः अंधतामिस्रंतन्नाशेऽहमेवमृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदेवोक्तंवैष्णवे तमोविवेकोमोहःस्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखैषणा मरणंह्यंधतामिस्रंतामिस्रःक्रोधउच्यते अवि

तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् ॥ विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ॥ ४१ ॥ ॥ इति० भा० म० तृतीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ मैत्रेयउवाच इतितेवर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः ॥ महिमावेदगर्भोऽथयथाऽस्राक्षीन्निबोधमे ॥ १ ॥ ससर्जाग्रेऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥ २ ॥ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबह्वमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेनमनसाऽन्यांततोऽसृजत् ॥ ३ ॥ सनकंचसनंदंचसनातनमथाऽऽत्मभूः ॥ सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४ ॥ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः ॥ तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ॥ ५ ॥ सोऽवध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योऽजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ॥ ७ ॥ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः ॥ नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ॥ ८ ॥ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् ॥ अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ॥ ९ ॥

द्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनइति पातंजलेप्येतएवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाइति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तावाअज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तम् स्यादृगुत्थविपर्यासेत्यादि ॥ २ ॥ नबह्वमन्यतनाभ्यनंदत् ॥ ३ ॥ यद्यपिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यते वस्तुतस्तुमुख्यसर्गादयएवप्रतिकल्पंभवंति सनकादयस्तुब्राह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्तंते ॥ ४ ॥ स्वभूर्ब्रह्मा ॥ ५ ॥ अवध्यातोऽवज्ञातः प्रत्याख्यातमनंगीकृतमनुशासनंयैः ॥ ६ ॥ सचासौमन्युश्चतन्मन्युः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ नामांतरैरित्यर्थः २ आदिशब्देन भवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतंनृसिंहमहंभजे इतिपादत्रयंज्ञेयम्

बालकइव ॥ १० ॥ अग्रेपूर्वमेवमेमयाकृतानि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सयोषणःसस्त्रीकः एभिःस्थानैर्नामभिश्वयुक्तःप्रजाःसृज ॥ १४ ॥

यद्रोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः ॥ १० ॥ हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिमे ॥ ११ ॥ मन्युर्मनुर्महिनसोमहान्शिवऋतुध्वजः ॥ उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः ॥ १२ ॥ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांऽबिका ॥ इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः ॥ १३ ॥ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः ॥ एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः ॥ १४ ॥ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः ॥ सत्त्वाकृतिस्वभावेनससर्जाऽऽत्मसमाःप्रजाः ॥ १५ ॥ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत् ॥ निशाम्यसंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत ॥ १६ ॥ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम ॥ मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥ १७ ॥ तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहम् ॥ तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् ॥ १८ ॥ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपुमान् ॥ १९ ॥ मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवाऽऽदिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् ॥ बाढमित्यमुमामंत्र्यविवेशतपसेवनम् ॥ २० ॥ अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः ॥ २१ ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः ॥ २२ ॥ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोंऽगुष्ठात्स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः ॥ २३ ॥ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः ॥ अंगिरामुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४ ॥ धर्मःस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् ॥ अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ २५ ॥

सत्त्वंबलम् आकृतिर्नीललोहितता स्वभावस्तीव्रतातेनं ॥ १५ ॥ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्रष्टास्रक्ष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

१ महिनसइत्यत्रमहेशानइतिऋतध्वजइत्यत्रक्रतुध्वजइतिचक्कचित्पाठः २ पुंस्त्वमार्षम् ३ यत्रयस्माद्धर्मात् ४ मूलेसमाहारद्वंद्वः

अधरदच्छदादधरोष्ठात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ देहांतरेण कृतंसर्गंवक्तुंतद्देहत्यागेकारणमाह वाचमित्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ त्वत्त्वत्तोयेपूर्वेब्रह्मा
दयोऽन्येवांतरेतन्नकृतम् (अपरेत्वत्तोऽर्वाचीनास्तेऽपिनकरिष्यंति) अंगजंकामम् ॥ ३० ॥ तेजीयसामति तेजस्विनामपिसुश्लोक्यंसत्की

हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः॥ २६ ॥
छायायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः॥ मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् ॥ २७॥ वाचंदुहितरंतन्वीं
स्वयंभूर्हरतींमनः॥अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम्॥ २८॥ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः॥
मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभात्प्रत्यबोधयन्॥ २९॥ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्येनकरिष्यंतिचापरे॥ यत्त्वंदुहितरंगच्छे
रनिगृह्यांगजंप्रभुः॥ ३०॥ तेजीयसामपिह्येतन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्प
ते॥ ३१॥ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा॥ आत्मस्थंव्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति॥ ३२॥ सइत्थंगृ
णतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजापतीन्॥ प्रजापतिपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा॥ ३३॥ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारं
यद्विदुस्तमः॥ कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात्॥कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा॥ ३४॥
चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह॥ धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः॥ ३५॥ विदुरउवाच सवैवि
श्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोऽसृजत्॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन॥ ३६॥

तिंदंनभवति येषांतेजीयसांवृत्तम् ॥ ३१ ॥ ३२॥ तन्वंतनुम् ॥ ३३ ॥ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतःस्रष्टुर्ब्रह्मणश्चतुःसंख्यायुक्तान्मुखात् सम
वेतान्सुसंगतान् यथापुराप्राक्कल्पे ॥ ३४ ॥ चातुर्होत्रंहोत्रादीनांचतुर्णांकर्म कर्मतंत्रंयज्ञविस्तारः उपवेदैर्न्यायैश्चसह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चा
सन् ॥ ३५ ॥ मुखतोमुखेभ्यः ॥ ३६ ॥

---

१ इत्यादिरधिकोग्रंथएकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेदृष्टः २ पाय्वपाश्रयइतिक्वचित्पाठः ३ नःश्रुतमित्युक्त्यामहत्सुदूषणमात्मनादृष्टमपिदृष्टमितिनवाच्यमितिसूचयति ४ नै
तत्पूर्वैकृतंत्वद्येइतिपुस्तकत्रयेपाठः अत्रतैरितिशेषः अयंपाठोयुक्तोभातिटीकानुरोधात् ५ एवंप्रबोधितस्यापितस्मान्निवृत्तिमपश्यतांतेषामेवनमस्कारपूर्वकंप्रार्थनेयम्

चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाह शस्त्रमप्रगीतमंत्रस्तोत्रंहोतुःकर्म इज्यामध्वर्योःकर्म स्तुतिस्तोमम् स्तुतिःसंगीतंस्तोमंतदर्थमृक्समुदायंत्रिवृत्स्तोमो भवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्तंब्राह्मम् ॥ ३७ ॥ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखैः स्थापत्यंविश्वकर्मशास्त्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थाविति पुरीषीचयनम् अग्निष्टुदग्निष्टोमः ॥ ४० ॥ विद्येतिशौचम् क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमामतेतिस्मृतेः दानमितिदया भूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंचतपःशौचंदयासत्यमितिपादाःकृतेकृताइति प्रथमस्कंधोक्तेरविरोधः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मचर्याद्याश्रमेष्वेकैकस्यचातुर्विध्यमाह सावित्रंब्रह्मचर्यमुपनयनादारभ्यगायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्र

मैत्रेयउवाच ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ॥ ३७ ॥ आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ ३८ ॥ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ॥ ३९ ॥ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवम् ॥ ४० ॥ विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच ॥ आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ॥ ४१ ॥ सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा ॥ वार्तासंचयशालीनशिलोंछइतिवैगृहे ॥ ४२ ॥ वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने ॥ न्यासेकुटीचकःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियौ ॥ ४३ ॥

म् प्राजापत्यंव्रतान्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणांतम् बृहन्नैष्ठिकम् वार्ताअनिषिद्धकृष्यादिवृत्तिः संचयोयाजनादिवृत्तिः शालीनमयाचितवृत्तिः शिलोंछःपतितकणिशकणवृत्तिः एकवचनमार्षम् इत्येतागृहेवृत्तयइति यद्वा शिलोंछइतिद्वंद्वैक्येसप्तमी एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ वनेस्थिताश्चत्वारः तत्रवैखानसाअकृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्यानवेऽन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराःप्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतिततआहृतैःफलादिभिर्जीवंतः फेनपाःस्वयंपतितैःफलादिभिर्जीवंतः कुटीचकःस्वाश्रमकर्मप्रधानः बह्वोदःकर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानः हंसोज्ञानाभ्याससनिष्ठः निष्क्रियःप्राप्ततत्त्वः एतेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः ॥ ४३ ॥

१ इदमवतरणमधिकंक्वचित्

न्यायादीनांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिक्यात्मविद्या मोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवः स्वरितिव्यस्तास्तिस्रः समस्ताचतुर्थी यथाहाश्वलायनः एवंव्याहृतयःप्रोक्ताव्यस्ताःसमस्ताइति यद्वा महइतिचतुर्थी तथाचश्रुतिः भूर्भुवःसुवरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयः तासामुहस्मैतांचतुर्थीम् माहाचमस्यप्रवेदयते महइतीति दङ्कतोहृदयाकाशात्॥४४॥स्नुतःस्नायुतः अनुष्टुप्स्नावानितिश्रुतेः ॥४५॥ महाकल्पेब्रह्माशब्दब्रह्मरूपोऽभवदित्युक्तंतदेवदर्शयन्वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शइतिसार्धेन स्पर्शःकादिवर्गपंचकम् स्वरोऽकारादिः ॥ ४६ ॥ ऊष्माणंशषसहचतुष्कम् अंतस्थायरलवाः सप्तस्वराःषड्जादयः विहारेणक्रीडया ॥ ४७ ॥ अतएवशब्दतनुत्वाद्ब्रह्मणःपरमेश्वरोनित्यंप्रकाशतइ

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैवच॥ एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्यदङ्कतः॥ ४४॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः॥ त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः॥४५॥ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोऽभवत्॥ स्पर्शस्तस्याभवज्जीवःस्वरोदेहउदाहृतः॥४६॥ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः॥ स्वराःसप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः॥४७॥शब्दब्रह्मात्मनस्तस्यव्यक्ताव्यक्तात्मनःपरः॥ ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहितः॥ ४८ ॥ ततोऽपरामुपादायससर्गायमनोदधे॥ ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम्॥४९॥ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव॥ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा॥५०नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम्॥ एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा॥ ५१ ॥ कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते॥ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत॥ ५२॥

त्याह व्यक्तावैखरीअव्यक्तःप्रणवस्तदात्मनस्तस्यब्रह्मणःपरःपरमेश्वरोऽवभाति कीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राव्यक्तात्मनोब्रह्मरूपोविततोऽवभातिव्यक्तात्मनोनानाशक्त्युपबृंहितइंद्रादिरूपोऽवभाति ॥ ४८ ॥ योपूर्वंविसृष्टासतीनीहारंतमोऽभवत् ततोऽपरामनिषिद्धकामासक्तांतनुम् शब्दंब्रह्मतनुस्तुसदाऽस्त्येव तन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ॥४९॥ चिंतामेवाऽऽह अहोइति व्यापृतस्यव्यापारंकुर्वाणस्य ॥ ॥ ५० ॥ युक्तकृतोयथोचितंकुर्वतः ॥ ५१ ॥ अतएवकस्यब्रह्मणोरूपंद्विधाभूतमित्याश्चर्यात्कायमद्याप्यभिचक्षते ॥ ५२ ॥

---

१ त्वत्खतइतिपाठोबहुषुपुस्तकेषुमूलेटीकायांच २ मज्जतःपंक्तिरित्यपिपाठःक्वचित् ३ निषिद्धकामासक्ता ४ सनातनीत्वात्सर्वकारणरूपत्वाच्च ५ इयमधिकाटीकैकस्मिन्प्राचीनपुस्तके

याস্त्रीसाअस्यमहिष्यासीत् ॥ ५३ ॥ एधांबभूविरेवृद्धिंप्रापाः तदेवाऽऽह सचापीति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ यतोयासांसंततिभिः ॥ ५६ ॥
इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥छ॥ ॥ त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लुताम् धरामुद्धर्तु
मुद्भूताक्रोडाद्दैत्यानुसूदनम् ॥१॥ १ ॥ स्वयंभुवःपुत्रस्तद्देहांशत्वात् ॥ २ ॥ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ॥ ३ ॥ अतस्तस्यचरितंश्रोत
व्यमित्याह सुचिरंश्रमोयस्मिंस्तस्यपुंसांश्रुतस्यांजसामुख्यत्वेनायमेवार्थईडितःस्तुतोननु मुकुंदपादारविंदंयेषांहृदयेष्वस्तितेषांभागवतानां

यस्तुतत्रपुमान्सोऽभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट्॥ स्त्रीयाऽऽसीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः॥५३॥तदामिथु
नधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे ॥ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् ॥ ५४ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रः
कन्याश्चभारत ॥ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम ॥ ५५ ॥ आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम् ॥
दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ॥५६॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः
॥१२॥ श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप ॥ भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः ॥१॥
विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः ॥ प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने ॥ २ ॥ च
रितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ॥ ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ॥ ३ ॥ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्र
मस्यनन्वंजसासूरिभिरीडितोऽर्थः ॥ यत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ॥४॥ श्रीशुकउवाच
इतिब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ॥ प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यच
ष्ट ॥५॥ मैत्रेयउवाच यदास्वभार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः ॥ प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत
॥६॥ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता ॥ अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत् ॥ ७ ॥

गुणानुश्रवणमितियत् ॥ ४ ॥ सहस्रशीर्षाश्रीकृष्णस्तच्चरणावुपधीयेतेयस्मिन् श्रीकृष्णःप्रीत्यायस्योत्संगेचरणौप्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यच
ष्टाभ्यभाषत मुनिर्मैत्रेयः प्रणीयमानस्तेनप्रवर्त्यमानः ॥ ५॥ वेदगर्भंब्रह्माणम् ॥ ६ ॥ त्वमेवैकःपितासर्वेषांयतोजन्मकृद्वृत्तिदःपोषकश्चत्व
मेवअतस्तवयद्यप्यन्यापेक्षानास्तिथाप्यस्माकंतेशुश्रूषाकेनकर्मणाभवेत्तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७ ॥

१ यास्त्रोसाशतरूपास्यमहिषीतुमहात्मनइत्येकस्मिन्पु०पाठः

हेईड्य आत्मशक्तिषु स्वस्य छक्ये युकर्मसु मध्ये केन कर्मणा भवेत्तद्विधेहि इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति विष्वक्सर्वतः अमुत्र परलोके ॥ ८ ॥ वांयुवाभ्यांस्वस्ति भद्रंस्ताद्भूयात् यद्यतो मामांशाध्यनुशिक्षयेत्यात्मनास्वयमेवार्पितंनिवेदितमतःप्रीतोऽस्मि ॥ ९ ॥ अपचितिःपूजा गृह्येत आज्ञेतिशेषः सनकादयोनकुर्वंतिवयंकिमितिकरिष्यामइत्येवंभूतोगतोमत्सरोयेभ्यः ॥ १० ॥ गांशासशाधिपालयेत्यर्थः पुरुषंहरिम् ॥ ११ ॥ प्रजापालकस्यतेतुष्टोभविष्यति ॥ १२ ॥ उदासीनस्यभगवतोऽतोषेमेकोदोषस्तत्राऽऽह येषामिति यज्ञलिंगोयज्ञमूर्तिः

तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु ॥ यत्कृत्वेहयशोविष्वगमुत्रचभवेद्गतिः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्ताद्वांक्षितीश्वर ॥ यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनाऽर्पितम् ॥ ९ ॥ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ॥ शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः ॥ १० ॥ सत्वमस्यामपत्यानिसदृशान्यात्मनोगुणैः॥ उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज ॥ ११ ॥ परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजारक्षयानृप ॥ भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति ॥ १२ ॥ येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः॥ तेषांश्रमोह्यपार्थाययदात्मानादृतःस्वयम्॥ १३ ॥ मनुरुवाच आदेशेऽहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन ॥ स्थानंत्विहानुजानीहिप्रजानांममचप्रभो ॥ १४ ॥ यदोकःसर्वसत्त्वानांमहीमग्नामहांऽभसि ॥ अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् ॥ १५ ॥ मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम्॥ कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् ॥ १६ ॥ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता॥ अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः॥ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे ॥ १७ ॥

अपगतोऽर्थोयस्मात्केवलंश्रमायैवेत्यर्थः यद्यस्मादात्मैवस्वयंनादृतः तस्मिन्नतुष्टेस्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाच्चतस्य ॥ १३ ॥ वर्तेयवर्तिष्ये अमीवसूदनपापनाशन अनुजानीह्यत्रस्थातव्यमित्यनुज्ञांदेहि ॥ १४ ॥ महीतिचेदतआह यदोकःस्थानंसामही हेदेव अस्यादेव्याः ॥ १५ ॥ पूर्वंपानेकृतेऽपिपुनरकांडएवोद्भूतानामपांमध्येसन्नामवसन्नांनिमग्नाम् समुन्नेष्येउद्धरिष्यामि ॥ १६ ॥ चिंतामेवाऽऽह सृजतःसतः वार्भिरद्भिः रसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तः मेऽनुष्ठेयंसएवविदधातुसंपादयतु ॥ १७ ॥

१ इदमवतरणमधिकंप्राचीनपुस्तकयोः २ एतदग्रेकर्तव्यंकरुणासिंधुस्तीर्थकीर्तिरधोक्षजइत्येकमर्धमधिकंप्राचीनपुस्तकद्वयेएतच्चनश्रीधरसंमतम् अनुष्ठेयमित्यनुषंगेणतैर्व्याख्यातत्वात्

वराहतोकःसूक्ष्मोवराहः ॥ १८ ॥ खस्थआकाशेस्थितःसन् ॥ १९ ॥ चित्रधाअनेकधा ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टः गंडशिलास्थूलपाषाणस्तत्समः यज्ञोविष्णुः निजरूपतिरोधानेनमेमनःखेदयन् ॥ २२ ॥ इतिमीमांसमानस्यसतः जगर्जागर्जत् गिरींद्रतुल्यः ॥ २३ ॥ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति ॥ २४ ॥ घर्घरितंतज्जात्यनुकरणध्वनिम् अनिश्चयेनयःस्वखेदस्तस्यक्षयिष्णुक्षपयिष्णुनाशकम् तेइतिपुनरुक्तिःप्रसिद्धिख्यापनार्था त्रिभिःपवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन्नस्तुवन् ॥ २५ ॥ वेदैर्वितन्यतेस्तूयतेमूर्तिर्यस्यसःअतएवाऽऽत्मनो

इत्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसाऽनघ ॥ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः[1] ॥ १८ ॥ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेनकिलभारत ॥ गजमात्रःप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् ॥ १९ ॥ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैर्मनुनासह ॥ दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा ॥ २० ॥ किमेतत्सौकरव्याजंसत्त्वंदिव्यमवस्थितम् ॥ अहोबताऽऽश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् ॥ २१ ॥ दृष्टोंऽगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्[2]गंडशिलासमः ॥ अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः ॥ २२ ॥ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः ॥ भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः ॥ २३ ॥ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेनककुभःप्रतिस्वनयताविभुः ॥ २४ ॥ निशम्यतेघर्घरितंस्वखेदशयिष्णुमायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥ २५ ॥ तेषांसतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्माऽवधार्याऽऽत्मगुणानुवादम् ॥ विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश ॥ २६ ॥ उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरःसटाविधुन्वन्खररोमशत्वक् ॥ खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासेभगवान्महीध्रः ॥ २७ ॥ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदेशःस्वयमध्वरांगः ॥ करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृणतोऽविशत्कम् ॥ २८ ॥

गुणाननुवदतितथातत्तेषांब्रह्मउच्चारितंवेदमवधार्यज्ञात्वा ॥ २६ ॥ कथंभूतःसन्नाविवेशेत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम् उच्चैःक्षिप्तोवालःपुच्छंयेन खचरआकाशचारी कठोरःकठिनः सटाःस्कंधवालान् खराणितीक्ष्णानिरोमाणियस्याःसात्वग्यस्य खुरैराहतान्यभ्राणियेन सितदंष्ट्रोऽतिशुक्लदंष्ट्रः ईक्षानिरीक्षणमेवज्योतिरालोकोयस्य तदाप्रकाशांतराभावात् बभासेऽशोभत महीध्रःपृथिव्याउद्धर्ता ॥ २७ ॥ क्रोडापदेशोवराहच्छद्मा अतःस्वयमध्वरांगोऽपिपशुरिवघ्राणेनविजिघ्रन् गृणतःस्तोतॄन्विप्रानुद्वीक्ष्योर्ध्वंवीक्ष्यकंजलमाविशत् ॥ २८ ॥

---

१ परिमाणकइतिपाठःषट्सुप्राचीनपुस्तकेषु तत्रसार्वविभक्तिकस्तसिः २ पश्चादितिक्वचित्पाठः

तदानींतनसमुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते सउदन्वान्समुद्रआर्तइवस्तनयन्शब्दंकुर्वन्भोयज्ञेश्वरमामांपाहिमामवेत्येवंचुक्रोश आर्तसादृश्यमाह उत्सृ
ष्टाःप्रसारितादीर्घाऊर्मयएवभुजास्तैर्विशिष्टः आर्तत्वेहेतुः वज्रकूटोवज्रमयःपर्वतस्तद्वदंगंयद्भगवतस्तस्यनिपातवेगेनविशीर्णाकुक्षिर्यस्य
॥ २९ ॥ तदारसायांरसातलेगांपृथ्वींददर्श कः त्रिपरुःत्रीणिपरूंषिसवनात्मकानिपर्वाणियस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकुर्वन् क्षुरप्राआयताग्राः
शरास्तत्सदृशैःखुरैरपोदरयन् कथम् उत्पारपारंउत्पाराणांपारशून्यानामप्यपांपारमवसानंयथाभवतितथाविदारयन् कथंभूतः अपेप्रल
यसमयेतत्रतास्वप्सुसुषुप्सुःशिशयिषुःसन्जीवाधीयंतेयस्यांसर्वजीवाधारभूतांयांस्वयमभ्यधत्ताऽऽभिमुख्येनदधार जठरेधृतवानित्यर्थः अ

**सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिःस्तनयन्नुदन्वान्॥उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोशयज्ञेश्वरपाहिमे
ति॥२९॥खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम्॥ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजीवधानींस्वयमभ्य
धत्त॥ ३० ॥ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः॥ तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपित
तीव्रमन्युः॥ ३१ ॥ जघानरुंधानमसह्यविक्रमंसलीलयेभंमृगराडिवांभसि॥तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथा
गजेंद्रोजगतींविभिंदन्॥३२॥तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांऽग॥ प्रज्ञायबद्धांजल
योऽनुवाकैर्विरिंचिमुख्याउपतस्थुरीशम्॥ ३३॥ ऋषयऊचुः जितंजितंतेऽजितयज्ञभावनत्रयींतनुंस्वां
परिधुन्वतेनमः॥ यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसूकरायते॥ ३४॥**

नेनतदुद्धरणेऽनायासंद्योतयति ॥३०॥ रसायाःसकाशादुत्थितःसंरुरुचेसम्यगशोभत तत्राप्यंभसिगदामुद्यम्यागच्छंतंरुंधानंप्रतिघ्नंतंनसह्यःस
हनानर्होविक्रमोयस्यतंदैत्यंसुनाभंचक्रंतद्वत्संदीपितस्तीव्रोमन्युर्यस्य यद्वा मयिविद्यमानेकिमितिपरिभवंसहसइतिसुनाभेनसंदीपितस्तीव्रम
न्युःसभगवान्सिंहोगजमिवलीलयाजघानेत्युत्तरेणान्वयः ॥३१ ॥ गजेंद्रोजगतींक्रीडयाविदारयन्गैरिकयायथाअरुणगंडतुंडोभवतितथात
स्यरक्तमेवपंकस्तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसः ॥ ३२ ॥ प्रज्ञायाऽऽलक्ष्य अनुवाकोवैदिकंसूक्तंतत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ॥३३॥ भोअजिततेत्वया
जितंजितमितिसंभ्रमेवीप्सा यज्ञैर्भाव्यतेआक्रियतइतितथा त्रयींवेदमयीम् निलिल्युर्लीनप्रायाः कारणंपृथिव्युद्धरणंतेनसूकराय ॥३४॥

---

१ इदानींहिरण्याक्षोत्पत्तेरेवाभावात्तद्वधस्यासंभवशंकासमाधानंचक्रवर्तिभिर्बालबोधिनीकारैश्चसविस्तरंविहितंतत्तत्रएवावधार्यम् विस्तरभयादत्रनदर्शितमस्माभिः
२ आद्रियतेइत्यपिक्वचित्पाठः

यज्ञात्मतांप्रपंचयंतःस्तुवंति रूपमित्यादिचतुर्भिः छंदांसिगायत्र्यादीनि यज्ञांगभूतच्छंदआद्यनुवादेनभगवदवयवताविधीयते बर्हिःशब्देदीर्घाभावआर्षः दृशिचक्षुषि चातुर्होत्रंहोत्रादिकर्मचतुष्टयम् ॥ ३५ ॥ स्रुक्जुहूस्तुंडेमुखाग्रे स्रुवोनासिकयोः इडाभक्षणपात्री चमसाग्रहाश्चसोमपात्राणि प्राशित्रंब्रह्मभागपात्रम् ग्रस्यतेऽनेनेतिग्रसनंमुखांतर्वर्तिच्छिद्रम् चर्वणंभक्षणम् ॥ ३६ ॥ दीक्षादीक्षणीयेष्टिः अनुजन्मवारंवारमभिव्यक्तिः उपसदस्तिस्रइष्टयः शिरोधरंग्रीवा प्रायणीयादीक्षाऽनंतरेष्टिः उदयनीयासमाप्तीष्टिः तेएवदंष्ट्रेयस्य प्रवर्ग्योमहावीरःप्रत्युपसदंपूर्वंक्रियते सभ्योहोमरहितोऽग्निः आवसथ्यमौपासनाग्निः तयोर्द्वैक्यम् तत्तवक्रतुरूपस्यशीर्षशिरः चितयइष्टकाचयनानिपंचासवःप्राणाः ॥ ३७ ॥

रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् ॥ छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशित्वंघ्रिपुचातुर्होत्रम् ॥ ३५ ॥ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसाःकर्णरंध्रे ॥ प्राशित्रमास्येग्रसनेग्रहास्तुतेयच्चर्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३६ ॥ दीक्षाऽनुजन्मोपसदःशिरोधरंत्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकंक्रतोःसभ्यावसथ्यंचितयोऽसवोहिते ॥ ३७ ॥ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेवधातवः ॥ सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ॥ ३८ ॥ नमोनमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ॥ ३९ ॥ दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा ॥ यथावनान्निःसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी ॥ ४० ॥

प्रातःसवनादीन्यवस्थितिरासनंबाल्याद्यवस्थावा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोऽतिरात्रआप्तोर्यामइतिसप्तसंस्थाविभेदास्त्वङ्मांसादिसप्तधातवः सत्राणिद्वादशाहादीनिबहुयागसंघातरूपाणि असोमायज्ञाःससोमाःक्रतवस्तद्रूपस्त्वम् इष्टिर्यजनमनुष्ठानंतदेवबंधनं[3] यस्यसः ॥ ३८ ॥ पूर्वोक्तमेवसपरिकरंकीर्तयंतःप्रणमंति नमोनमइति अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मनेसामान्यव्यापाररूपाय किंच वैराग्ययुक्तकर्मसाध्यासत्त्वशुद्धिस्ततोभक्तिस्ततआत्मजयश्चित्तस्थैर्यंतेनानुभावितंसाक्षात्कृतंयज्ज्ञानंतस्मै एवंभूतज्ञानप्रदायगुरवेच ॥ ३९ ॥ हेभूधरसभूधरासपर्वता वनादुदकान्निर्गच्छतोगजेंद्रस्य दतादंतेन ॥ ४० ॥

---

१ संतप्तघृतपूर्णेक्षीरप्रक्षारणम् २ अवस्थानमित्यपिक्वचित्पाठः ३ संधिसंधानम्

त्वयाधृताभूर्विराजतइत्युक्तमिदानींभूमंडलेनत्वद्रूपंविराजतइत्याहुः त्रयीति अथेत्यर्थांतरे तेइदंरूपंदंतेनधृतंयद्भूमंडलंतेनचकास्तिशोभते शृ
गेणोढोधृतोयोघनस्तेनभूयसाऽतिमहता विभ्रमोविलासः[1] ॥ ४१ ॥ लोकायवासस्थानार्थम् तेपत्नीम् जगतांमातरम् यतस्त्वंपिताऽसि
एवंसतितत्रस्थिताःसंतस्त्वयापित्रासहास्यैमात्रेनमसाविधेमनमनंकरिष्यामः नमस्कारेणपरिचरेमेतित्रा स्वतेजोधारणशक्तियाज्ञिकामंत्र
तोऽग्निमरणाविवाधाःनिहितवानसि ॥ ४२ ॥ इदंचत्वयाऽतिदुष्करंकृतमित्याहुः कइति हेप्रभोतवत्वयाकृतंभुवउद्विबर्हणमुद्धरणंत्वदन्यः

त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदताधृतेनते ॥ चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ॥ ४१ ॥ संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता ॥ विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥ ४२ ॥ कःश्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणम् ॥ नविस्मयोऽसौत्वयिविश्वविस्मयेयोमाययेदंससृजेऽतिविस्मयम् ॥ ४३ ॥ विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयम् ॥ सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपाविताः ॥ ४४ ॥ सवैबतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः ॥ यद्योगमायागुणयोगमोहितंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशम् ॥ ४५ ॥ मैत्रेयउवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिलेस्वखुराक्रांतउपाधत्तावितावनिम् ॥ ४६ ॥ सइत्थंभगवानुर्वींविष्वक्सेनःप्रजापतिः ॥ रसायालीलयोन्नीतामप्सुन्यस्ययथौहरिः ॥ ४७ ॥

कःश्रद्दधीतस्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयिपुनरसौविस्मयोनभवतियतोविश्वेसर्वेविस्मयायस्मिन् कुतः योभवान् अतिविस्मयमत्यद्भुत
मिदंविश्वम् क्रियाविशेषणंवा ससृजेसृष्टवान् ॥ ४३ ॥ विस्मयंदर्शयंतःप्रार्थयते विधुन्वतेतिद्वाभ्याम् सटानांशिखाभिरग्रैरुद्धूताउच्छलिता
येशिवाअंबुबिंदवस्तैःसिच्यमानावयंपवित्रीकृताः ॥ ४४ ॥ तवकर्मणांपारंयएषतेऽवलोकयतिज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्यतवयोगमायया
योगुणैःसहयोगस्तेनमोहितम् अतोविश्वस्यशंमंगलंविधेहि यथात्वामचिंत्यानंतशक्तिंज्ञात्वाभजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ उपस्थीय
मानः स्तूयमानः स्वखुराक्रांतइतिजलेऽपिधारणशक्त्याधानंदर्शयति अवितारक्षकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

---

1 विलासःशोभातिशयइतियावत्

कथनीयानिमायीनिमायावंतिचरित्राणियस्य श्रवयेतश्रावयेत ऋत्स्वमार्षम् उशतींकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ॥४८॥आशिषोयद्यपिसुलभास्तथापिनप्रार्थनीयाइत्याह ताभिराशीर्भिरलम् लवात्मभिस्तुच्छाभिः नचतदाभजनस्यवैफल्यंशंकनीयमित्याह भगवद्भजनव्यतिरेकेणफलांतरदृष्टिंविनाभजतांस्वपदप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशयत्वादहैतुकींभक्तिंजानन् ॥ ४९ ॥ अतःकोनामपुराकथानांपूर्ववृत्तानांमध्ये कथंचिदापीयविरज्येतविरमेत् नरेतरंपशुंविना ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीभा० महा० तृतीयेटीकायांत्रयोदशोऽध्या

यएवमेतांहरिमेधसोहरेःकथांसुभद्रांकथनीयमायिनः ॥श्रृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशुहृदिप्रसीदति ॥ ४८ ॥ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः ॥ अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयःस्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपराम् ॥ ४९ ॥ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् ॥ आपीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेवराहप्रादुर्भावानुवर्णनेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः ॥ पुनःसपप्रच्छतमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः ॥ १ ॥ विदुरउवाच तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना ॥ आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥ तस्यचोद्धरतःक्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया ॥ दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः ॥ यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ॥ ४ ॥ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयाऽर्भकः ॥ मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ॥ ५ ॥

यः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ चतुर्दशेनिदानंतुतद्वधेवक्तुमुच्यते ॥ संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवःकामतोदितेः ॥ १ ॥ १ ॥ तेनैवयेनभूमिरुद्धृता अनुशुश्रुमत्वन्मुखात् ॥ २ ॥ मृधोयुद्धम् ॥ ३ ॥ साधुत्वेहेतुः यद्यस्मात्त्वंहरेरवतारकथांपृच्छसीति मृत्योःपाशंविशातयतिमोचयतीतितथा ॥ ४ ॥ तदेवदर्शयति ययाकथया उत्तानपदःपुत्रोध्रुवः मुनिनानारदेन अर्भकएव यदाध्रुवायसुनंदादिभिर्विमानमानीतंतदाऽस्यदेहत्यागोऽपेक्षितःस्यादितिमत्वामृत्यावासन्नेऽपिदेहंनतत्याजकिंतुसोपानइवतस्यमूर्ध्निपदंदत्त्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारूढः वक्ष्यतिहि परीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंकृतस्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयमिति ॥ ५ ॥

तयोः संग्रामे हेतुं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति अथेति अनुपृच्छतां देवानां ब्रह्मणा वर्णित इतिहासो मया श्रुतः ॥ ६ ॥ देवप्रश्नप्रस्तावाय प्रथमं हिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति मरीचेः पुत्रं कश्यपम् हृच्छयः कामस्तेनार्दिता अतः संध्याया मेव कामितवती ॥ ७ ॥ तदप्यग्निहोत्रशालायां तत्रापि समाहितम् अग्निर्जिह्वा यस्य यजुषां यज्ञानां पतिं पुरुषं श्रीविष्णुम् ॥ ८ ॥ कृपणां बहुभाषिणीमिति वक्ष्यति तत्र एषमामिति द्वाभ्यां कार्पण्यं भर्तरीति चतुर्भिश्च बहुभाषणं वर्ण्यते दुनोति पीडयति विक्रम्य शौर्यमाविर्भाव्य रंभां कदली

अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ॥ ६ ॥ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिम् ॥ अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता ॥ ७ ॥ इष्ट्वाऽग्निं जिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ॥ निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितम् ॥ ८ ॥ दितिरुवाच एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः ॥ दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव मतंगजः ॥ ९ ॥ तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥ भर्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः ॥ पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ॥ ११ ॥ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥ स विदित्वात्मजानां नो भावं संतानभावनः ॥ त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥ अथ मे कुरु कल्याण कामं कंजविलोचन ॥ आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥ इति तां वीर मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलाम्[1] ॥ १५ ॥ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि ॥ तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः ॥ १६ ॥

म् ॥ ९ ॥ आयुंक्तां सर्वतो युनक्तु सम्यक्करोतु ॥ १० ॥ भर्तरि प्राप्तबहुमानानां स्त्रीणां यशो लोकानाविशते व्याप्नोति प्रजया पुत्ररूपेण तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतेः ॥ ११ ॥ नोऽस्माकं पिता नोऽस्मान्पृथगपृच्छत् अयं भावः त्रयोदशानामप्यस्माकं त्वयि भावसाम्ये वैषम्याचरणं तवानुचितमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मोघं न भवति हि महीयसि त्वादृशे महत्तमे ॥ १४ ॥ प्रवृद्धानंगेन कश्मलं मोहो यस्यास्ताम् ॥ १५ ॥ संध्याकालवंचनाय भार्याप्रशंसा एष इति पंचभिः यतो यस्याः सकाशात् ॥ १६ ॥

---

१ अत्र कश्यप उवाचेति पुस्तकद्वये वर्तते

सर्वाश्रमानुपादायेति तानप्यन्नादिदानेनकृच्छ्रतस्तारयन्स्वयंतरतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ आत्मनोदेहस्यार्धम् कर्मसुद्वयोःसहाधिकारात् यच्छब्दानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः स्वधुरंदृष्टादृष्टकर्मभारम् विज्वरोनिश्चितः ॥ १८ ॥ हेलाभिर्लीलाभिः जयेमेति सभार्यस्येंद्रियाणिप्रायेणतस्ततोनसर्पंतीतिभावः ॥ १९ ॥ तामनेकोपकारकर्त्रीत्वांकालरूर्येनानुकर्तुंप्रत्युपकारैस्त्वत्सदृशाभवितुंनप्रभवोनसमर्थाः येचान्येगुणगृध्नवोगुणप्रियास्तेऽपिनसमर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दाज्जन्मांतरैरपिनप्रभवइत्युक्तम् ॥ २० ॥ यद्यपित्वदनुकरणमशक्यम् प्रजात्यै

सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् ॥ व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथाऽर्णवम् ॥ १७ ॥ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि ॥ यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः ॥ १८ ॥ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥ नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि ॥ अप्यायुषावाकात्स्न्र्येनयेचान्येगुणगृध्नवः ॥ २० ॥ अथापिकाममेतंतेप्रजात्यैकरवाण्यलम् ॥ यथामांनातिवोचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय ॥ २१ ॥ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना ॥ चरंतियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह ॥ २२ ॥ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः ॥ परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् ॥ २३ ॥ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते ॥ २४ ॥

पुत्रोत्पत्त्यै नातिवोचंतिनानिंदंति प्रतिपालयप्रतीक्षस्व ॥ २१ ॥ स्वनिंदामगणयंतींभीषयन्श्रीरुद्रमनुवर्णयति एषेतिसप्तभिः घोराणामेषा वेलास्वयंचघोरदर्शना ॥ २२ ॥ भूतपर्षद्भिर्भूतगणैः ॥ २३ ॥ तर्हितत्संमुखत्वमात्रंवर्जनीयमितिचेत्तत्राऽऽह श्मशानेयश्चक्रानिलोवातमंडलीतस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्रोविकीर्णोविक्षिप्तोविद्योतोद्युतिमान्जटाकलापोयस्य भस्मनाऽवगुंठःप्रावृतोऽमलोरुक्मवद्देहोयस्य सदेवस्त्रिभिःसोमार्काग्निनेत्रैःपश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकद्वयेप्यनुषंगः एकस्यजामातरःपरस्परंभ्रातरोव्यवह्रियंते अतोममभ्राताअसौतवदेवरइतिलज्जार्थमुक्तम् ॥ २४ ॥

१ वचधातोश्छांदसंरूपम् क्वचिन्मूलेटीकायांचशोचंतीतिपाठः

ननुतथाऽपिमहत्त्वेनादरणीयस्यस्वजनस्यचतवससर्वक्षमेतैवतत्राऽऽह यस्यस्वजनादिर्नास्तिसमत्वादीश्वरस्य ऐश्वर्यमेवाऽऽह येनचरणेनाप विद्धांनिर्माल्यवद्दूरतस्त्यक्तांतेनभुक्तभोगामजांमायांतन्मयींविभूतिंमहाप्रसादइत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य ॥२५॥ अनिषिद्धसुखत्यागाद सौपिशाचइत्युपहासोनकार्यइत्याह द्वाभ्याम् यस्यानवद्यंविषयासक्तिशून्यमाचरितम् बिभित्सवोभेत्तुमिच्छवः॥२६॥समीहितमभिप्रेतंलो कशिक्षारूपम् अविदुषोऽविद्वांसः यद्वा नविद्वानन्योयस्मादितितस्य सर्वज्ञस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाऽऽह यैरिति श्वभोजनंशुनांभोज्यंशरीरम् स्वात्मतयाऽयमेवात्मेतिबुद्ध्या ॥ २७ ॥ अहोअतर्क्यंतस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयोयेनकृतान्सेतून्स्वस्वाधिकारान्पालयंति यःकारणंयस्य

नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याहृतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजांबतभुक्त भोगाम्॥ २५॥ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः॥ निरस्तसाम्यातिशयोऽपिय त्स्वयंपिशाचचर्यामचरद्गतिःसताम्॥२६॥ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम्॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोजनंस्वात्मतयोपलालितम्॥ २७ ॥ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणं विश्वमिदंचमाया॥ आज्ञाकरीतस्यपिशाचचर्याअहोविभूम्नश्चरितंविडंबनम्॥ २८॥ मैत्रेयउवाच सैवं संविदितेभर्त्रामन्मथोन्मथितेंद्रिया ॥ जग्राहवासोब्रह्मर्षेर्वृषलीवगतत्रपा ॥ २९ ॥ सविदित्वाऽथभार्या यास्तंनिर्बंधंविकर्मणि ॥ नत्वादिष्टायरहसितयाऽथोपविवेशह ॥ ३० ॥ अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानाय म्यवाग्यतः॥ ध्यायन्जजापविरजंब्रह्मज्योतिःसनातनम्॥ ३१ ॥ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत॥ उ पसंगम्यविप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत॥ ३२॥ दितिरुवाच मामेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोवधीत्॥ रु द्रःपतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसम्॥३३॥

येनकृतमिदंविश्वम् मायाचयस्याज्ञाकरी विभूम्नःपरमेश्वरस्य विडंबनमतर्क्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ भर्त्रानिरूपकेणैवंसंविदितेज्ञापितेऽपिस ति वृषलीववेश्येव ॥ २९ ॥ विकर्मणिनिषिद्धेकर्मणि दिष्टायदैवरूपायेश्वराय उपविवेशेतिमैथुनंलक्ष्यते ॥ ३० ॥ उपस्पृश्यस्नात्वाभर्ग शब्दवाच्यंविरजंज्योतिर्ध्यायन्सनातनंब्रह्मगायत्रींप्रणवंवाजजाप ॥ ३१ ॥ कर्मावद्येनकर्मदोषेण ॥ ३२ ॥ मावधीन्माहंत्वित्यर्थः वधशं काबीजमाह रुद्रइति अंहसमंहोऽपराधमकरवंकृतवत्यस्मि ॥ ३३ ॥

रुत्दुःखंतद्द्रावयतीतिरुद्रस्तस्मै उग्रायानतिलंघ्याय मीढुषेसकामेषुफलसेचनकर्त्रे निष्कामेषुशिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषुधृतदंडाय संहारेमन्यवे ॥ ३४ ॥ भामोभगिनीभर्ता उरुरनुग्रहोयस्य व्याधस्यनिर्दयस्यापि सतीपतिरित्यनेनस्त्रीणांस्वभावंस्वयमपिवेत्तीतिसूचयति ॥ ३५ ॥ स्वसर्गस्यस्वसंतानस्याऽऽशिषंशुभम् लोक्यांलोकद्वयार्हाम् संध्यायांयोनियमःसनिवृत्तोयस्य ॥ ३६ ॥ तेआत्मनश्चित्तस्याप्रायत्यादशुचित्वात् मौहूर्तिकात्संध्यारूपात् उतअपिममनिदेशस्याऽऽज्ञायाअतिचारेणातिक्रमेण देवानांरुद्रानुचराणाम ॥३७॥एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिर्जाठराधमौपुत्रापसदौ हेचंडिकोपने ॥३८॥ हन्यमानानांसताम् ॥३९॥शतपर्वधृक्वज्रधरइंद्रः॥४०॥सुनाभेनोदारोबाहुर्यस्य मह्यंमम

नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे॥ शिवायन्यस्तदंडायधृतदंडायमन्यवे॥ ३४॥ सनःप्रसीदतांभामोभगवानुर्वनुग्रहः॥ व्याधस्याप्यनुकंप्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः॥ ३५॥ मैत्रेयउवाच स्वसर्गस्याशिषंलोक्यामाशासानांप्रवेपतीम्॥ निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः॥ ३६॥ कश्यपउवाच अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्तिकादुत॥ मन्निदेशातिचारेणदेवानांचातिहेलनात्॥३७॥ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ॥ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतः॥३८॥ प्राणिनांहन्यमानानांदीनानामकृतागसाम्॥ स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु॥३९॥तदाविश्वेश्वरःक्रुद्धोभगवाँल्लोकभावनः॥हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीन्शतपर्वधृक्॥४०॥ दितिरुवाच वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना॥ आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाक्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो॥४१॥ नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच॥ नारकाश्चानुगृह्णंतियांयांयोनिमसौगतः॥४२॥ कश्यपउवाच कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात्॥ भगवत्युरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात्॥४३॥ पुत्रस्यैवतुपुत्राणांभवितैकःसतांमतः॥ गास्यंतियद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमम्॥४४॥

कोपितेष्वित्युक्तत्वाच्छंकितचित्तासतीप्रार्थयते ब्राह्मणान्माभूदिति ॥४१॥ नारकाअपितथायांयांयोनिमसौगतोभवतितत्रस्थाश्चनानुगृह्णंतिकृपांनकुर्वंति ॥ ४२ ॥ कृतोयोऽपराधस्तेनशोकस्ततोऽनुतापस्तेन प्रत्यवमर्शनाद्युक्तायुक्तविचारात् भगवतिहरौ भवेश्रीरुद्रे एतैःपंचभिःकारणैः ॥४३॥ पुत्रस्यहिरण्यकशिपोःपुत्राणांमध्येएकःसतांमतोभविष्यति तमेववर्णयति गास्यंतीतिसार्धैःपंचभिःसमंसहसदृक्षंवा ॥४४॥

१ व्याधस्यनिर्दयस्यापिदयापात्रभूतानामित्यर्थः

हीनवर्णंहेमयथायोगैर्दाहादिभिरुपायैःशोध्यतेतथायस्यशीलंस्वभावमनुवर्तितुमनुगंतुंप्राप्तुंनिर्वैरादिभिर्योगैरात्मानंभावयिष्यंतिशोधयिष्यं ति ॥ ४५ ॥ विश्वप्रसादेहेतुर्यदात्मकम् स्वदृगात्मसाक्षी यस्यानन्ययाभगवानेवसत्यइत्येवंभूतयादृशातोष्यतेतोषंप्राप्स्यते ॥ ४६ ॥ तत्र हेतुः सवाइति महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः महानुभावोमहाप्रभावः महतामपिमध्येमहिष्ठोऽतिशयेनमहान् प्रवृद्धयाभक्त्याऽनुभावितेशोधि तेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्यदेहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ॥ ४७ ॥ महाभागवतत्वमाह अलंपटइति शीलधरःसुस्वभावः गुणानांधैर्यादीनामाकरोज न्मभूमिः परेषांसमृद्ध्याहृष्टः परेषुदुःखितेषुसत्सु नभूतोजातःशत्रुर्यस्य निदाघेभवंतापंचंद्रोयथाहरत्येवंजगतःशोकहर्ताभविष्यति ॥ ४८ ॥

योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः॥ निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छीलमनुवर्तितुम्॥ ४५॥ यत्प्रसादादिदंवि श्वंप्रसीदतियदात्मकम्॥ सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा॥४६॥ सवैमहाभागवतोमहात्मामहा नुभावोमहतांमहिष्ठः॥ प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति॥४७॥ अलंपटःशीलध रागुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथितोदुःखितेषु॥ अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाघिकंतापमिवोडुराजः॥ ४८॥ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम्॥ पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडितान नम्॥४९॥ मैत्रेयउवाच श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम्॥पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वाऽऽसीन्महा मनाः॥ ५०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ मैत्रेयउ वाच प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः॥ दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात्॥ १॥

अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरिति स्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृहीतानिरूपाणियेन श्रीरेवललनासुंदरीतस्याललामंमंडनम् द्रष्टाद्रक्ष्यति ॥४९॥ महामनाःसोत्साहचित्ता हरिणासहयुद्धेनमरणेपुत्रयोःकीर्तिःसद्गतिश्चभवेदिति ॥५०॥ ॥इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥हतप्रभैःसुरैःपृष्टःप्राहपंचदशेविधिः ॥ तद्बीजंविप्रशापादिवैकुंठेविष्णुभृत्ययोः ॥ १ ॥ तदेवंदेवानांब्रह्मणश्चसंवादप्रस्तावमुक्त्वेदानीं तंसंवादंवक्तुमाह प्राजापत्यंकाश्यपंतेजोवीर्यंपरेषांतेजोहंतीतितथा आर्षः स्वपुत्राभ्यांकरिष्यतेयत्सुराणामर्दनंपीडनंतस्माच्छंकमाना॥१॥

---

१ एकस्मिन्प्राचीनपुस्तके “ अनुभावितांतः ” इतिपाठः टीकायामपि ‘ अनुभावितांतःशोधितेचित्ते ’ इतिच २ ‘ वैकुंठमतद्विहास्यति ’ इत्यंकितांभपुस्तकेपाठः तथैवटीकाच ३ मूलविभुजादित्वात्केउपधालोपाभावइत्यर्थः

तनगर्भतेजसा हतालोकेनिरस्तसूर्यादिप्रकाशे हतौजसोहतप्रभावाः ध्वांतेनव्यतिकरंसंकरम् ॥ २ ॥ वेत्थजानासिकिंविचारयसि यद्यतोव यसंविग्नाभीताः अव्यक्तमज्ञातम् नस्पृष्टंवर्त्मज्ञानप्रचारोयस्य ॥ ३ ॥ ब्रह्माणंपरमेश्वरत्वेनस्तुवंतःप्रार्थयंते देवदेवेतिसप्तभिः लोकनाथानां शिखामणे भावविदभिप्रायज्ञोऽसि केनाभिप्रायेणदितेर्गर्भोवर्धतइतिजानासीत्यर्थः ॥ ४ ॥ विज्ञानंवीर्यंबलंयस्य इदंब्रह्मदेहमुपेयुषेप्रा भवते गृहीतोगुणभेदोरजोगुणोयेन व्यक्तस्यप्रपंचस्ययोनयेकारणाय नव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येतिवा ॥ ५ ॥ सकामतया प्रतिक्षणंदुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तान्स्तुवंतआहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेनभावेनभक्त्याध्यायंति आत्मनोजीवान्भावयतीति

लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् ॥ २ ॥ देवाऊचुः तमए तद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशम् ॥ नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथ शिखामणे ॥ परेषामपरेषांत्वंभूतानामसिभाववित् ॥ ४ ॥ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे ॥ गृहीतगु णभेदायनमस्तेव्यक्तयोनये ॥ ५ ॥ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् ॥ आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसद सदात्मकम् ॥ ६ ॥ तेषांसुपक्वयोगानांजितश्वासेंद्रियात्मनाम् ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्येवयंत्रिताः ॥ हरंतिबलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः ॥ ८ ॥ सत्वंविधत्स्वशं भूमंस्तमसालुप्तकर्मणाम् ॥ अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्नानर्हसीक्षितुम् ॥ ९ ॥ एषदेवदितेर्गर्भओजःकाश्यप मर्पितम् ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥ १० ॥ मैत्रेयउवाच सप्रहस्यमहाबाहोभगवान्श ब्दगोचरः ॥ प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरयागिरा ॥ ११ ॥

तथा स्वस्मिन्प्रोतानिग्रथितानिभुवनानियेन चेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुः सदसदात्मकंकार्यकारणरूपंवस्तुतस्ताभ्यांपरम् ॥ ६ ॥ जितःश्वासइंद्रियाण्यात्मामनश्चयैः अतःसुपक्वयोगाः अतएवप्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषाम् ॥ ७ ॥ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येति तंत्या दामन्या आयत्ताअधीनाः मुख्यायनियंत्रेप्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिः तस्यवाकूतंतिर्नामानिदामानीत्यादिः ॥ ८ ॥ तमसाअहोरात्रविभागा भावेनलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नानापद्गतानस्मान् ॥ ९ ॥ आपत्कारणमाहुः एषगर्भः तस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यम् दिशस्तिमिरयंस्तमोव्याप्ताःकुर्वन् ॥ १० ॥ दिनेःकुचेष्टितंज्ञात्वाप्रहस्यदेवानांयेशब्दाविज्ञप्तिवाक्यानितेषांगोचरोविषयभूतःप्रत्यभाषत ॥ ११ ॥

युष्मत्सकाशात्पूर्वंजाताः ॥ १२ ॥ वैकुंठाख्यंलोकंययुः ॥ १३ ॥ तंवर्णयतिवसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्यहरेरिवमूर्तिर्येषांते निमित्तंफलं ननिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिन् निष्कामेनधर्मेणेत्यर्थः आराधयन्नाराधितवंतः ॥ १४ ॥ यत्रेति शब्दगोचरोवेदांतैकवेद्यः विरजंसत्त्वंमूर्तिविष्टभ्य धृत्वा वृषोधर्ममूर्तिः स्वानांस्वान् ॥ १५ ॥ तत्रत्यंवनंविशिनष्टि यत्रेतिचतुर्भिः सर्वेष्वप्यृतुषुश्रीः पुष्पादिसंपद्येषांतैः ॥ १६ ॥ चरितानिचरित्राणि भर्तुः प्रभोः अनुविकसंत्योमधुमकरंदस्तद्युक्तामाधव्योवासंत्योलताः यद्वा अनुविकसन्मधवःप्रसरन्मकरंदामाधव्योमधुकालीनाःसुमनसस्तासांगंधेनखंडिताविघ्निताधीर्येषांतेऽपितद्गंधप्रापकमनिलंक्षिपंतस्तिरस्कुर्वंतोगायंति अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयसुखेऽपिभगवद्गुणगानं

ब्रह्मोवाच मानसामेसुतायुष्मत्पूर्वजाःसनकादयः ॥ चेरुर्विहायसालोकाँल्लोकेषुविगतस्पृहाः ॥ १२ ॥ तएकदाभगवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३ ॥ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः ॥ येऽनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम् ॥ १४ ॥ यत्रचाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः ॥ सत्त्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः ॥ १५ ॥ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः ॥ सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् ॥ १६ ॥ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः ॥ अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोऽप्यनिलंक्षिपंतः ॥ १७ ॥ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणांयः ॥ कोलाहलोविरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने ॥ १८ ॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः ॥ गंधेऽर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयंति ॥ १९ ॥

दासक्तिर्दर्शिता ॥ १७ ॥ अन्यभृताःकोकिलाः दात्यूहश्चातकः अचिरमात्रंक्षणमात्रंविरमति अनेनतत्रत्यपक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः ॥ १८ ॥ मंदारपारिजातौसुरतरुविशेषौ कुरबस्तिलकवृक्षः उत्पलंरात्रिविकासि अंबुजंदिनविकासि नागोनागकेसरः एताःसुमनसःपुष्पजातयःसुगंधाअपितुलसिकाभरणेनश्रीहरिणातुलस्यागंधेऽर्चितेसतियस्मिन्वनेतस्यास्तपोबहुमानयंति अनेनतत्रत्यागुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तम् एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरितिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि यत्संकुलंव्याप्तंभवति कैः हरिपदयोरानतिःप्रणामस्तावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैर्नकर्मादिप्राप्यैर्वैदूर्यमारकतैर्हैम मयैश्वविमानैः बृहंतिकटितटानियासाम् स्मितशोभीनिमुखानियासांताअपि कृष्णेआत्मायेषाम् रजःकाममुत्स्मयाद्यैःपरिहासादिभिर्नआ दधुर्नजनयामासुः ॥ २० ॥ श्रीर्लक्ष्मीःरूपिणीमनोहरमूर्तिधारिणीसतीश्रीहरेःसद्मनिसंमार्जनंकुर्वतीवयस्मिन्लोकेसंलक्ष्यते चरणारविंदंक्व णयतीनूपुरेणशब्दयंती मुक्तोदोषश्चांचल्यंयया यद्वा मुक्तेनदोषाप्रसारितेनबाहुना कीदृशेसद्मनि स्फटिकमयानिकुड्यानियस्मिन् मध्येम ध्येचशोभार्थमुपेतंसंयुक्तंहेमयस्मिन् यस्याअनुग्रहणेश्रीरनुग्रहंकरोत्वित्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांयत्नःसा अयंभावः यद्यपितत्ररजोनास्त्येव तथाऽपिस्वर्णपट्टिकाऽवच्छिन्नभित्तिभागेषुबहुधाप्रतिबिंबितासतीलीलांऽबुजंभ्रामयंतीविनयभक्तिभ्यांतथालक्ष्यतइति ॥ २१ ॥ अंगहेदे

यत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः॥येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यःकृष्णाऽऽत्मनांनरजआदधुरुत्स्मयाद्यैः॥ २० ॥श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा॥ संलक्ष्यतेस्फटिककुड्यउपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः ॥ २१ ॥ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरीशम् ॥ अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः॥ २२ ॥यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेऽन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः॥ यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमःसुहंत॥ २३॥

वाःयद्यस्मिँल्लोकेश्रीरेवंअमतअमंस्तमेने किंकुर्वती विद्रुममयानितटानियासाम् अमलाअमृततुल्याआपोयासांतासुवापीषुनिजवनेलक्ष्मी वनेपरिचारिकाभिरन्वितातुलसीभिःश्रीविष्णुंपूजयंती तदोदकेप्रतिबिंबितंशोभनालकयुक्तमुत्कृष्टनासिकायुक्तंचस्ववक्त्रंवीक्ष्यभगवताउ च्छेषितंचुंबितमित्यमन्यत अनेनलक्ष्म्याअपिसौभाग्यसुखंभगवदनुग्रहेणैवेतिद्योतितम् ॥ २२ ॥ पुनःकथंभूतंतत् यद्वैकुंठंनव्रजंतिके येकु कथाःशृण्वंति कास्ताः अघंभिनत्तीत्यघभित्तस्यहरेःरचनासृष्ट्यादिलीलातस्याअनुवादादन्यविषया अर्थकामादिवार्तामतिभ्रंशिकाः ते षामव्रजनेहेतुः यास्तुहतभाग्यैर्नरैःश्रुताःसत्यस्तांस्तान्श्रोतॄनशरणेषुनिराश्रयेषुतमःसुनरकेषुक्षिपंति हंतखेदे कथंभूताः आत्तःसारःश्रोतॄ णांपुण्यंयाभिस्ताः ॥ २३ ॥

१ यद्वैकुंठभुवनम् पुस्तकत्रयेऽयंपाठः पूर्वत्रोत्तरत्रसर्वत्रयच्छब्दश्रवणादयमेवयुक्तोभातिनतुबहुषूपलभ्यमानस्तादिति २ भगवत्कृतचुंबनप्रभावादिदंमदीयंसौंदर्यमित्यमन्यतेतिभावः

प्रसंगात्तानूशोचंति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितांनृगतिंमनुष्यजातिंप्रपन्नाःप्राप्ताःसंतोऽपिहरेराराधनंनकुर्वंति कीदृशींनृगतिम् यत्रय स्यांधर्मसहितंतत्त्वज्ञानंभवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः तेऽमुष्यभगवतोविस्तृतयामाययाननुसंमोहिताः बतेतिखेदे यदिवैवंसंबंधः केवलं तएवनव्रजंतिकिंतुयेभगवदाराधनंनकुर्वंतितेऽपितेषांमायामोहितत्वादिति॥२४॥पुनःकथंभूतम् यच्चनःउपरिस्थितंव्रजंति के अनिमिषांदेवा नामृषभःश्रेष्ठोहरिस्तस्यानुवृत्त्या दूरेयमोयेषांम् यद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरेदूरीकृताहंकाराइत्यर्थः स्पृहणीयंकरुणादिशीलंयेषाम् किंच भर्तुर्हरेर्यत्सुयशस्तस्यमिथःकथनेयोऽनुरागस्तेनवैक्लव्यंवैवश्यंतेनबाष्पकलातयासहपुलकीकृतमंगंयेषाम् यद्वा नःउपरीतिव्रजतांविशे षणम् निरहंकारत्वादस्मत्तोऽपियेऽधिकास्तेयद्व्रजंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्तदातदपूर्वंविकुंठंअथोअनंतरमुपेत्यमुनयःपरामुत्कृष्टांमुदमापुःअपूर्व

येऽभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ज्ञानंचतत्त्वविषयंसहधर्मयत्र॥ नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहि ताविततयाबतमाययाते॥२४॥ यच्चव्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः॥भर्तु र्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलयापुलकीकृतांगाः॥२५॥तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः॥आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठम्॥२६॥ तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमानवयसावथसप्तमायाम्॥देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकें यूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ॥२७॥ मत्तद्विरेफवनमालिकयानिवीतौविन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये॥ व क्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ॥२८॥

त्वेहेतवः विश्वगुरुणाहरिणाऽधि कृतमधिष्ठितम् भुवनानामेकमेववंद्यम् दिव्यमलौकिकम् विचित्राणिविबुधाग्र्याणांविमानानितेषांशोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्य परमेश्वरेतुयोगमायेतिचिच्छक्तिविलासइतिद्रष्टव्यम्॥२६॥ तस्मिन्वैकुंठे षट्कक्षाःप्राकारद्वाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठयातत्तदद्भुतदर्शनअसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौदेवावपश्यन् समानंवयोययोः गृहीतेगदेयाभ्याम् परार्ध्यैःकेयूरादिभिर्विटं कःसुंदरोवेषोययोः ॥ २७ ॥ तावेववर्णयति मत्ताद्विरेफायस्यांतयावनमालयानिवीतौकंठलंबिन्याअलंकृतौ असितानीलाश्चतुष्टयेचतुः संख्याकाबाहवस्तेषांमध्येविन्यस्तया वक्त्रंचमनाग्भसंकिंचित्क्षुब्धंदधानौ स्फुटावुत्फुल्लौनिर्गमौश्वासमार्गौनासापुटेताभ्याम् ॥ २८ ॥

---

१ यदिवाअथवा २ तएवपूर्वश्लोकोक्ताः ३ दूरेह्यमोह्युपरीत्येवंरूपे ४ येनःउपरिअधिकास्तेयद्व्रजंतीत्यन्वयः

एतयोर्मिषतोःपश्यतोस्तावनादृत्यापृष्ट्वैवयाःपूर्वाःषट्द्वारः पुरटालंकृतवज्रमय्यःकपाटिकायासुतायथाविविशुस्तथासप्तमायामपिद्वारिते निविविशुः अप्रश्नेहेतुः सर्वत्रयेअविहताअनिवारिताःसंचरंति निःशंकत्वेहेतुः अविषमयास्वदृष्ट्येति ॥ २९ ॥ वातरशनान्नग्नान्वृद्धानपि पंचवर्षबालकवत्प्रतीयमानान् चकारादाज्ञयाच अस्खलयतांनिवारितवंतौ नतत्स्खलनमर्हतीतितथातान् अहोअत्रापिधार्ष्ट्यमित्येवंतेषां तेजोविहस्य भगवतोब्रह्मण्यदेवस्यप्रतिकूलंशीलंययोः ॥ ३० ॥ हरेर्द्वारपालपतिभ्यांदेवेषुपश्यत्सुवार्यमाणास्तेमुनयःकोवामित्यादिश्लो

द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापूर्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः॥सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यांयेसंचरंत्यविहताविगताभिशंकाः॥२९॥ तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसोविदितात्मतत्त्वान्॥ वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ॥३०॥ ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्याम् ॥ ऊचुःसुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसात उपप्लुताक्षाः॥३१॥ मुनयऊचुः कोवामिहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमःस्वभावः ॥तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः॥३२॥

कत्रयीमूचुः सुहृत्तमःश्रीहरिस्तस्यदिदृक्षितंदर्शनेच्छातस्यभंगेसतिकामस्यानुजःक्रोधस्तेनसहसाऽकस्मादेवोपप्लुतानिक्षुभितान्यक्षीणियेषां ते सुष्ठुपूज्यतमाअपीतिनिषेधानर्हत्वेक्रोधानर्हत्वेवाहेतुः ॥ ३१ ॥ उच्चैर्महत्याभगवत्परिचर्ययाएत्यप्राप्यइहवैकुंठेनिवसतांतद्धर्मिणांभगवद्धर्मिणांसमदर्शिनांमध्येवांयुवयोरेवकोऽयंविषमःस्वभावः कैश्चित्प्रवेष्टव्यंकैश्चिन्नेत्येवंभूतः ननुस्वामिनोरक्षाऽर्थंद्वारपालयोरेषस्वभावोगुणएवेतिचेदतआहुः तस्मिन्निति कुहकयोःकपटयोः आत्मवत्स्वदृष्टांतेन यथाआवांकपटौतथान्योऽपिकश्चित्कपटःप्रवेक्ष्यतीति अयंभावः नह्यत्रभगवद्भक्तंविनाकश्चिदागच्छति नचेश्वरेप्रशांतत्वादविद्यमानविरोधेभयशंका अतोयुवांकेवलंधूर्तावेवेति ॥ ३२ ॥

१ टीकानुरोधादयमेवपाठोयुक्तोनतुविश्वंचरंतीति

भयशंकाबीजंचभेदःसचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्ययत्रयदेहभगवतिधीराविद्वांसआत्मनोंऽतरंभेदंनपश्यं
तिकिंत्वस्मिन्परमात्मन्यात्मानमंतर्भूतंपश्यंतिमहाकाशेघटाकाशमिवतद्वायथाऽन्यस्यराजादेरुदरभेद्युदरभेदयुक्तंभयंभवतितथाऽस्यश्रीहरे
स्तादृग्भयंयतोयेनकारणेनसुरवेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्पादितंतत्किम् नकिंचिदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्तस्मादमुष्यवैकुंठनाथस्यभृत्याभ्यां
युवाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुमिहास्मिन्नपराधेययुक्तंतद्धीमहिचिंतयेम तदेवाऽऽहुः अंतरस्यभेदस्यभावःसत्तातद्दर्शनेन इतोवैकुंठलोकाद्व्रजत
म् यत्रयेषुलोकेष्वस्यपापीयसोंऽतरभावद्रष्टुरिमेकामःक्रोधस्तथालोभइतिगीतोक्तास्त्रयोरिपवोभवंति इतोवैकुंठात्पापीयसोलोकानितिवा
॥ ३४ ॥ इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्यतंचब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यतंचास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधार्यहरेरनुचरावतिकातरेणातिकात

नत्वंतरंभगवतीहसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसोवधीराः॥पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्यु
त्पादितंत्युदरभेदिभयंयतोऽस्य॥ ३३॥ तद्वाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुःकर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्याम्॥
लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र॥ ३४॥ तेषामितीरितमुभाववधार्यघो
रंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः॥ सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ ३५॥ भू
यादघोनिभगवद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषम् ॥ मावोऽनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नोमोहो
भवेदिहतुनौव्रजतोरधोऽधः ॥ ३६ ॥ एवंतदैवभगवानरविंदनाभःस्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः॥ त
स्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः॥ ३७॥

यैणभयेनतत्पादग्रहणंकुर्वंतौसंतौदंडवदपतताम् कथंभूतस्यहरेः एवंभूतेभ्योमुनिभ्यस्ताभ्यामप्युरुअधिकंबिभ्यतोभयंभावयतः ॥ ३५॥
अहोअपराद्धमस्माभिरित्यनुतप्यमानान्प्रत्यूचतुः अघोन्यघवतियउचितोदंडःसएवभगवद्भिरकारि नात्रभवतामपराधःकश्चित् अतोऽसौ
नौआवयोर्भूयात् योऽशेषमपिसुरहेलनमीश्वराज्ञाऽतिक्रमरूपंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयःकृपानिमित्तोऽनुतापस्तस्यलेशेननौअधोऽधोमूढ
योनीर्व्रजतोरपिभगवत्स्मृतिप्रतिघातकोमोहोमाभवेत्किंतुमोहोऽपिस्मृतिमेवप्रवहतादितिप्रार्थना ॥ ३६ ॥ एवंस्वानांमहत्स्वतिक्रममपराधं
तत्क्षणमेवविबुध्यतस्मिन्यत्रतेरुद्धास्तंदेशंययौ आर्याणांहृद्योमनोज्ञः चरणौचलयन्निति अयंभावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजंक्रोधंतौ[4]दर्श
यन्शमयिष्यामीतित्वराव्याजेनपद्भ्यामेवययौ श्रीसाहित्यंचनिष्कामानपिविभूतिभिःपूरयित्वाक्षमापयितुम् ॥ ३७ ॥

१ इयंब्रह्मोक्तिः क्वचित्पुस्तकेइतःप्राक्ब्रह्मोवाचेतिदृश्यते २ भूयादित्यतःपूर्वं " प्रतीहारावूचतुः " इतिप्राचीनपुस्तकेवर्तते ३ इयमपिब्रह्मोक्तिः ४ तौचरणौ

तत्रैतैर्दृष्टंदेवमनुवर्णयति पंचभिः तंत्वागतंतेऽचक्षतअपश्यन् आपंचमादिदमेवक्रियापदम् स्वपुंभिःशीघ्रंप्रतिल्हतमानीतमौपयिकंगमनो चितंछत्रपादुकादियस्य कथंभूतम् स्वसमाधिनाभाग्यंभजनीयंफलंयद्वल्हतदेवाक्षविषयम् हंसवच्छ्रीर्ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यः शिवोऽनुकूलोवायुस्तेनलोलंतश्चलंतःशुभ्रातपत्रशशिकेसराःशुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसादृश्याच्छशीतस्यकेसरामुक्ताहारबिलंबास्तेभ्योगलं तिसीकरांबूनियस्मिंस्तम् सीकरोंऽबुकणः ॥ ३८ ॥ कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसादेसुमुखम् स्पृहणीयानांगुणानांधामस्थानम् स्नेहाव लोककलयासप्रेमकटाक्षेणल्हदिसंस्पृशंतंसुखयंतम् त्रैलोक्यविवक्षापक्षेसत्यलोकपर्यंतःस्वर्गस्तस्यचूडामणिवत्स्थितंस्वधिष्ण्यंवैकुंठंसुभग यंतंशोभयंतम् ॥ ३९ ॥ पृथुर्नितंबआश्रयत्वेनविद्यतेयस्यतस्मिन्पीतांशुके अलिभिर्नादितयावनमालयाचयुक्तम् सुभगयंतमितिपूर्वेणैव

तंत्वागतंप्रतिल्हतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यम् ॥ हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायु लोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरसीकरांबुम् ॥ ३८ ॥ कृत्स्नप्रसादसुमुखंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाल्ह दिसंस्पृशंतम् ॥ श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्वश्चूडामणिंसुभगयंतमिवाऽऽत्मधिष्ण्यम् ॥ ३९ ॥ पीतां शुकेपृथुनितंबिनिविस्फुरंत्याकांच्याऽलिभिर्विरुतयावनमालयाच ॥ वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्य स्तहस्तमितरेणधुनानमब्जम् ॥ ४० ॥ विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटम् ॥ दो र्दंडषंडविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ॥ ४१ ॥ अत्रोपस्तृष्टमितिचोत्स्मितमिंदिरायाःस्वानां धियाविरचितंबहुसौष्ठवाढ्यम् ॥ मह्यंभवस्यभवतांचभजंतमंगंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ॥ ४२ ॥

वासंबंधः वल्गुषुप्रकोष्ठेषुबलयानियस्य गरुडस्यस्कंधेविन्यस्तएकोहस्तोयेन इतरेणान्येनाब्जंलीलाकमलंधुनानंभ्रामयंतम् विन्यस्येति पाठेचवल्गित्यादिहस्तस्यविशेषणम् ॥ ४० ॥ स्वकांत्याविद्युतःक्षिपतीयेमकराकारेकुंडलेतयोर्मंडनस्यार्हेगंडस्थलेयस्मिंस्तच्चतदुन्नसंचमु खंयस्य मणियुक्तंकिरीटंयस्य दोर्दंडानांषंडंसमूहस्तस्यविवरेमध्येस्थितेनहरतामनोहरेणविहरतेतिवा परार्ध्यउत्कृष्टस्तेनहारेण कंधरायां स्थितेन ॥ ४१ ॥ किंबहुना इंदिरायाउत्स्मितमहमेवसर्वसौंदर्यनिधिरित्यहंकरणमत्रभगवत्सौंदर्येउपस्तृष्टमस्तंगतमितिस्वानांभक्तानांधिया विरचितम् भृत्यैःस्वमनस्येवंवितर्कितमित्यर्थः कुतः बहुसौष्ठवेनसौंदर्येणाऽऽढ्यंयुक्तम् किंच मह्यंममभवस्येश्वरस्यभवतांचकृतेऽगंभजंतंमू र्तिप्रकटयंतमचक्षत निरीक्ष्यचकैःशिरोभिर्मुदानेमुर्नमश्चक्रुः नवितृप्तेनतृप्तादृशोनेत्राणियेषांते ॥ ४२ ॥

१ युक्तमितिवाशोभमानमितिवाशेषः

स्वरूपानंदादपितेषांभजनानंदाधिक्यमाह तस्यपदारविंदयोःकिंजल्कैःकेसरैर्मिश्रायातुलसीतस्यामकरंदेनयुक्तोवायुः स्वविवरेणनासाछि
द्रेण अक्षरजुषांब्रह्मानंदसेविनामपि संक्षोभंचित्तेऽतिहर्षंतनौरोमांचम् ॥ ४३ ॥ हर्षकारितंसंभ्रममाह द्वाभ्याम् तेवैकिलामुष्यवदनमेवा
सितपद्मस्यकोशोंऽतर्भागस्तम् असितपद्मकोशमित्यभूतोपमा सुंदरतरेअरुणेअधरोष्ठेकुंदवद्धासोयस्मिंस्तम् उत्ऊर्ध्वंवीक्ष्यलब्धमनोरथाः
संतोनखाएवारुणमणयस्तेषांश्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वंपुनरवेक्ष्याऽधोदृष्ट्यावीक्ष्यपुनःपुनरेवंनिरीक्ष्ययुगपत्सर्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेःपश्चा
न्निदध्युर्ध्यातवंतः ॥ ४४ ॥ योगमार्गैर्गतिंमृगयतांपुंसांध्यानस्यविषयभूतम् बहुमतमत्यादरास्पदम् बहूनांतत्त्वदृशांसंमतमितिवा पौंस्नंपौरु
षंवपुर्दर्शयंतम् अन्येष्वसिद्धैरसाधारणैरौत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतम् समगृणन्सम्यगस्तुवन् ॥ ४५ ॥ नित्यंब्रह्मरूपेणप्रकाशसेनत

तस्यारविंदनयनस्यपदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतःस्वविवरेणचकारतेषांसंक्षोभ
मक्षरजुषामपिचित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥ तेवाअमुष्यवदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्यसुंदरतराधरकुंदहासम् ॥ लब्धा
शिषःपुनरवेक्ष्यतदीयमंघ्रिद्वंद्वंनखारुणमणिश्रयणंनिदध्युः ॥ ४४ ॥ पुंसांगतिंमृगयतामिहयोगमार्गैर्ध्या
नास्पदंबहुमतंनयनाभिरामम् ॥ पौंस्नंवपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैःसमगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥
कुमाराऊचुः योंऽतर्हितोहृदिगतोऽपिदुरात्मनांत्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः ॥ यर्ह्येवकर्णविवरेण
गुहांगतोनःपित्रानुवर्णितरहाभवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥ तंत्वाविदामभगवन्परमात्मतत्त्वंसत्त्वेनसंप्रतिरतिंरच
यंतमेषाम् ॥ यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयोहृदिविदुर्मुनयोविरागाः ॥ ४७ ॥

च्चित्रम् इदानींतुपरममंगलविशुद्धसत्त्वश्रीमूर्त्याप्रत्यक्षोऽसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हेअनंतयस्त्वंहृद्गतोऽपिदुरात्मनामंतर्हितोनस्फुरसि
सनोऽस्माकमंतर्हितोनभवसि नयनमूलंत्वद्यैवराद्धःप्राप्तोऽसि अंतर्धानाभावेहेतुः भवतःसकाशादुद्भवोयस्यतेनास्मत्पित्रायर्हियदैवानुव
र्णितरहाउपदिष्टरहस्यस्तदैवनःकर्णमार्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ॥ ४६ ॥ ननुपित्रोपदिष्टंभवतामन्यादृशमदृश्यमात्मतत्त्वमहंत्वन्यएव
स्यांदृश्यत्वात् नैवम् अस्मत्प्रत्यभिज्ञयाभेदनिरासादित्याहुः तमिति हेभगवन्नात्मतत्त्वमेवपरंतंत्वांविदामविज्ञःप्रत्यभिजानीमः ननुनिरुपाधे
रात्मतत्त्वस्यकथमीदृशमैश्वर्यंस्यादतआहुः सत्त्वेनविशुद्धसत्त्वमूर्त्या एषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसंप्रतिरतिःप्रीतिस्तांरचयंतम् आत्मतत्त्वमे
वाऽऽहुः तेऽनुतापःकृपातेनविदितैर्ज्ञातैर्दृढैर्भक्तियोगैःश्रवणादिभिर्मुनयोहृदियद्विदुः कीदृशाः उद्ग्रंथयोनिरहंमानाअतएवविगतरागाः ॥ ४७ ॥

---

१ तत्तुल्यैरजोभिरित्यर्थः २ इदमर्षसिद्धम्

स्वयमपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांसुखातिशयमाहुः आत्यंतिकंमोक्षाख्यमपितवप्रसादंतेनगणयंतिनाद्रियंते किंतुकिमुतान्यदिंद्रादिपदम् ते भुवउन्नयैरुज्जृंभैरर्पितंनिहितंभयंयस्मिंस्तत् तेके अंगहेभगवन्येभवतःकथायारसज्ञाः कथंभूतस्य रमणीयत्वेनपावनत्वेनचकीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंपवित्रंचयशोयस्य ॥ ४८ ॥ इदानींस्वीयापराधंद्योतयंतोभक्तिंप्रार्थयंते काममिति हेभगवन्नितःपूर्वमस्माकंवृजिनंनाभवत् इदानींसर्वाण्यपिजातानि यतस्त्वद्भक्तौशप्तौ अतस्तैःस्ववृजिनैर्निरयेषुकामंनोऽस्माकंभवोजन्मस्तात्स्यात् नुवितर्के यदितुनश्चेतस्तेपदयोरमेतअलिर्यथाकंटकैराविध्यमानोऽपिपुष्पेषुरमतेतद्वद्विघ्नानविगणय्ययदिरमेत अंघ्रिभ्यांशोभायासाम् यथाचतुलसीगुणनैरपेक्ष्येणत्वदंघ्रिसंबंधे

नात्यंतिकंविगणयंत्यपितेप्रसादंकिंत्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयैस्ते ॥ येंऽगत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलारसज्ञाः ॥ ४८ ॥ कामंभवःस्ववृजिनैर्निरयेषुनःस्ताच्चेतोऽलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत ॥ वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेंऽघ्रिशोभाःपूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ॥ ४९ ॥ प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपंतेनेशनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः ॥ तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनाऽऽत्मनांदुरुदयोभगवान्प्रतीतः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ब्रह्मोवाच इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् ॥ प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच एतौतौपार्षदौमह्यंजयोविजयएवच कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् ॥ २ ॥

नैवशोभते तथायदिनोवाचःशोभेरन् यदिचतेगुणगणैरापूर्येतकर्णरंध्रइत्यल्पस्यपूरणमेवयाचकरीत्याप्रार्थयंते अयंतुगूढोऽभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशत्वाद्गुणगणानांचामूर्त्तत्वान्नकदाचित्पूरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ॥ ४९ ॥ अद्यवयंकृतार्थाःस्मेत्याहुः हेपुरुहूतविपुलकीर्ते यदिदंप्रादुश्चकर्थप्रकटितवानसि दृशोनेत्राणि अनात्मनामजितेंद्रियाणांदुरुदयोऽप्रकटोऽपिइतइत्थंयःप्रतीतोऽसि तस्मैतुभ्यमिदंनमोविधेम ॥ ५० ॥ ॥ इतितृतीयस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ हरिणासांत्विर्तेर्विप्रैरनुतप्तैस्तुषोडशे ॥ तयोरसुरभावेऽपिकृतोऽनुग्रहईर्यते ॥ १ ॥ इतिगृणतांतेषांतद्वाक्यंप्रतिनंद्येदंजगादएतावित्येकादशभिः ॥ १ ॥ यद्यस्मान्मांकदर्थीकृत्यतुच्छीकृत्यवह्वयथाभवतितथाअतिक्रमंवःकृतवंतौ ॥ २ ॥

---

१ पुंस्त्वमार्षम् २ महांमम

तस्मात्सएवदंडोऽगीकृतः ॥ ३ ॥ हियस्माद्ब्रह्मब्राह्मणाएवमेपरमंदैवतंतत्तस्माद्यवः प्रसादयामि तवकोऽपराधइतिचेत्तत्राऽऽह तद्धीति मदी
यैःपुंभिरसत्कृतास्तिरस्कृताइतियत्तदात्मकृतमेवमन्ये ॥४॥ किंच ममैवैताभ्यामनिष्टंकृतमित्याह यस्यस्वामिनोनामानि तस्यकीर्तिम् आ
मयोऽत्रश्वेतकुष्ठम् ॥ ५ ॥ यस्यमेऽमृतरूपेऽमलेयशसिश्रवणेनावगाहःप्रवेशःश्वपचमभिव्याप्यजगत्सद्यस्तत्क्षणमेवपुनातिसोऽहंविकुंठोभ
वद्भ्योहेतुभूतेभ्यउपलब्धाप्राप्तासुशोभनातीर्थभूताकीर्तिर्येनसः स्वबाहुस्थानीयंलोकेश्वरमपिहन्यांकाऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्वगुणानुवर्णनंतुब्रा
ह्मणोत्कर्षार्थमेव ॥ ६ ॥ चरणपद्मयोःस्थितःपवित्रोरेणुर्यस्य अतएवक्षतोनिरस्तोऽखिलस्यलोकस्यमलोयेन यद्वा चरणपद्माल्लब्धःप

यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः॥ सएवानुमतोऽस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात्॥ ३ ॥ तद्वःप्रसादयाम्यद्य
ब्रह्मदैवंपरंहिमे॥ तद्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरसत्कृताः॥४॥ यन्नामानिचगृह्णातिलोकोभृत्येकृतागसि॥
सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंतित्वचमिवामयः ॥५॥ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहःसद्यःपुनातिजगदाश्व
पचाद्विकुंठः॥ सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिम्॥ ६ ॥ यत्सेवयाचर
णपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम्॥नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातियस्याःप्रेक्षालवार्थइ
तरेनियमान्वहंति॥ ७॥ नाहंतथाऽद्मियजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन॥ यद्ब्राह्मणस्य
मुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्टस्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः॥ ८॥

वित्रोरेणुर्यस्मिन्नितिक्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्रहः प्रतिलब्धंप्राप्तंशीलंयेन येषांसेवयाएतेगुणाममातएवश्रीर्मांनविजहाति प्रेक्षाल
वार्थःऽवलोकनलेशार्थम् इतरेब्रह्मादयः तेषांवःप्रतिकूलवृत्तिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसंबंधः ॥७॥किंच ब्राह्मणोममैवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञयाम
न्मुखतिरस्कारएवकृतइत्याह नाहमिति विताने यज्ञेयजमानस्यहविश्चरुपुरोडाशादिहुतभुगग्निस्तेनमुखेनादन्नश्नन्नपितथानाद्मिनाश्नामि
यद्यथाश्च्योतताक्षरताघृतेनप्लुतंविलोडितंपायसादिप्रतिग्रासंरसास्वादपूर्वकंचरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मणस्यमुखतोऽश्नामि मयिसमर्पितैः
कर्मफलैस्तुष्टस्यनिष्कामस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

१ देववदस्मत्पूज्यानांयुष्माकंहेलनादवज्ञानात् २ स्वपुंभिरित्यस्यस्वस्यममपुंभिरित्यर्थः क्वचित्प्राचीनपुस्तकेयन्मत्पुंभिरित्येवपाठोदृश्यते अयमेवश्रीधरसंमतइति
भाति ३ लवार्थमितरेइतिमूलटीकयोःक्वचित्पाठः ४ शीलंसुखभावः

किंच येषाममलमंघ्रिरजोऽहंकिरीटैर्बिभर्मितान्विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेत कथंभूतोऽहम् अखंडाऽनवच्छिन्नाविकुंठाऽप्रतिहता चयोगमायाविलासभूताविभूतिर्यस्यसः तथा यस्यममार्हणांभःपादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान्लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरः परमपावनोऽपिसन्नहंबिभर्मीति ॥९॥ किंच मेतनूरधिष्ठानानि कास्ताः द्विजवरान्दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितॄरितिपाठेपिगाएव विष्णुरूपात्सूर्यादुत्पन्नत्वात् सूर्यसुताश्वगावइतिवचनात् अलब्धशरणानिरक्षकहीनानिभेदबुद्ध्यामदधिष्ठानंनभवंतीतिपृथग्दृष्ट्यायेद्रक्ष्यंति अघेन क्षतानष्टादृष्टिर्येषांतान् मदीयोऽधिकृतोदंडनेतायोयमस्तस्यगृध्राकारायेदूताः अहिवन्मन्युर्येषाम् रुषाक्रोधेनकुषंतिचंचुभिश्छिंदंति॥१०॥ एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिपतःपुरुषंभाषमाणानपिब्राह्मणान्संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्याऽर्चयंतःसंतः तुष्यद्धृदःप्रीय

येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः ॥ विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यः पुनातिसहचंद्रललामलोकान् ॥ ९ ॥ येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः ॥ १० ॥ येब्राह्मणान्मयिधियाक्षिपतोऽर्चयंतस्तुष्यद्धृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः॥वाण्याऽनुरागकलयाऽऽत्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः॥ ११ ॥ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः॥ भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कल्पतामचिरतोभृतयोर्विवासः॥ १२॥ ब्रह्मोवाच अथतस्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम्॥ नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत॥ १३॥

माणचित्ताः स्मितमेवसुधातयोक्षितंसिक्तंपद्मतुल्यंवक्त्रंयेषाम् अनुरागकलयाप्रेमशोभयावाचागृणंतःस्तुवंतः यथाकुपितमात्मजंस्निग्धः पितासत्पुत्रोवापितरम् अहमिवभृगुंयुष्मान्वा तैरहमुपाहृतोवशीकृतः ॥११॥ तत्तस्मान्मेऽवसायमभिप्रायमलक्षमाणावजानंतौयुष्मदपराधोचितांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपंइतांप्राप्नुताम् तदितिसमेऽनुग्रहः तमेवाऽऽह यत्भृतयोर्विवासोऽचिरतःशीघ्रंकल्पतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति ॥ १२ ॥ उशतींकमनीयांप्रियांदेवींद्योतमानामृषिकुल्यांऋषयोमंत्रास्तत्प्रवाहरूपामृषिकुलयोग्यामितिवा सरस्वतींवाचमास्वाद्यतन्माधुर्यमनुभूयसर्पप्रायेणमन्युनादष्टानामपि क्रोधविषव्याप्तानांहिमनोरसानुभवाभावात्प्रियभाषणमपिनसहते तेषांत्वात्मामनोनातृप्यदलमितिनामन्यत ॥ १३ ॥

---

१ भृतयोर्भृत्ययोः

सतींश्रेष्ठाम् व्यादायप्रसार्यकर्णंदत्वेत्यर्थः लघ्वींमिताक्षराम् गुरुभिरर्थैर्गह्वरांदुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतः गंभीरामर्थतः विगाह्यविचार्या
पिकिमस्मानभिनंदतिनिंदतिवाऽस्मत्कृतंदंडंवासंकोचयतीतिनविद्मः ॥ १४ ॥ ततश्चाभिनंदतीतिज्ञात्वातेप्रहृष्टाःसंतःप्रोचुः क्षुभितारोमांचि
तात्वक्येषाम् कूपितेतिपाठेसंजातरोमकूपोत्त्यारोमांचितत्वमेवोक्तम् आरब्धआविष्कृतःपारमेष्ठ्यस्यपरमैश्वर्यस्यमहोदयःपरमोत्कर्षोयेन
तम् अधिराजत्वमाविष्कृत्यराजशिक्षार्थंब्राह्मणान्मानयतीतिज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अध्यक्षःसर्वेश्वरःसंस्तद्धीत्यात्मकृतंमन्यइत्युक्त्यामया
ऽपराधःकृतइतितथातदनुग्रहोमेइत्यादिवचनेनममानुग्रहश्चेतियत्प्रभाषसेतेनतवयच्चिकीर्षितंतन्नविद्मः ॥ १६ ॥ किलेतिलोकशिक्षार्थंसूचि
तंपरमार्थमाहुः विप्राणामिति देवदेवानांदेवपूज्यानामपिभगवांस्त्वमात्माचदैवतंच ॥ १७ ॥ लोकशिक्षार्थताप्रपंचस्त्वत्तइत्यष्टभिः धर्मस्त्व

सतींव्यादायश्टण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगह्वराम् ॥ विगाह्यागाधगंभीरांनविद्मस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥ तेयोगमा
ययाऽऽरब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥ प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः ॥ १५ ॥ ऋषयऊचुः नवयंभग
वन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् ॥ कृतोमेऽनुग्रहश्चेतियदध्यक्षःप्रभाषसे ॥ १६ ॥ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकि
लतेप्रभो ॥ विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतम् ॥ १७ ॥ त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव ॥ धर्म
स्यपरमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः ॥ १८ ॥ तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्रहात् ॥ योगिनःसभवान्किं
स्विदनुगृह्येतयत्परैः ॥ १९ ॥ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरेणुः ॥ धन्यार्पितां
घ्रितुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना ॥ २० ॥

त्तएवभवतिरक्ष्यतेचत्वदवतारैः परमःफलरूपोऽतएवगुह्योगोप्यः नचस्वर्गादिफलवद्विकारीभवान्किंतुनिर्विकारोमतः अतएवंभूतस्यतवेदंलो
कशिक्षामात्रमितिभावः ॥ १८ ॥ विपरीतंचेदमित्याहुः तरंतीति यस्यानुग्रहादेवनिवृत्ताविरक्तायोगिनश्चसंतोमृत्युंतरंतिसभवान्परैरनुगृह्ये
तेतिकिंस्वित् नकिंचिदित्यर्थः ॥ १९ ॥ यच्चोक्तंयत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्यादितदत्यंतमसंभावित
मित्याहुर्द्वाभ्याम् यंवैविभूतिर्लक्ष्मीरनुवेलमवसरेऽवसरेउपयातिसेवते धृतःपादरेणुर्यस्याः धन्यैःसुकृतिभिरर्पितमंघ्रौयत्तुलस्यानवंदाममा
लातद्धामस्थानंयस्यतस्य मधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्यलोकंस्थानमंघ्रिकामयमानेव ॥ २० ॥

---

१ इतियतन्नकिंस्विदित्यन्वयः

विविक्तचरितैर्विशुद्धैः परिचरणैरनुवर्तमानांसेवमानामपियोनात्याद्रियन्नातीवादृतवान् सएवंभूतस्त्वम् अयंभावः इत्थंनामातिलंपटतया लक्ष्मीस्त्वांसेवते कथम् एवंहिसामेने अयंहिसारग्राहीमधुव्रतश्चंचलश्चसचांघ्रिगतायांतुलस्यांसपरिवारोनिश्चलःसन्रमतेऽतोंऽघ्रिलावण्यमत्यधिकंस्यात्ततोऽहंवक्षसिस्थिताऽपियोगिजनादिबहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापितुलस्यासहसापत्न्येनापिचरणौसेविष्यामीतितदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्तमानामपितांत्वंनातीवाद्रियसे यतःपरमभागवतेष्वेवप्रकृष्टसंगवान् सएवंपरमसौभाग्यनिधिस्त्वम् अतोब्राह्मणप्रसादान्मांश्रीर्नविजहातीत्यलभ्यलाभत्वेननिर्देशोनसमंजसइति किंच स्वतएवत्वंभगभाजनोभजनीयानांगुणानामाश्रयःपरमशुद्धश्चतंत्वांद्विजानामनुपथंपथिपथिलग्नंयत्पुण्यंरजस्तथाश्रीवत्सलक्ष्मचकिंपुनीतःपवित्रीकुरुतः किंकिमर्थंचतेउभेअगाःप्राप्नोभूषणत्वेनस्वीकृतवानसि अतोयत्सेवयाचरणपद्मपवित्रेरेणुमित्यादिवचनंलोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्ममूर्तेश्चतवेदमुचितमेवेत्याह्रुः धर्मस्येतित्रिभिः त्रिष्वेवयुगेष्वाविर्भ

यस्त्वांविविक्तचरितैरनुवर्तमानांनात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः॥ संत्वंद्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतःश्रीवत्सलक्ष्मकिमगाभगभाजनस्त्वम् ॥ २१ ॥ धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगत्रिभिःस्वैःपद्भिश्चराचरमिदंद्विजदेवतार्थम्॥ नूनंभृतंतदभिघातिरजस्तमश्चसत्त्वेननोवरदयातनुवानिरस्य॥२२॥ नत्वंद्विजोत्तमकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससूनृतेन॥तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोऽग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणम्॥ २३॥

वतीतित्रियुगः यद्वा त्रीणियुगानियुगलानित्रियुगाःषड्गुणाभगशब्दवाच्याःसंत्यस्येतित्रियुगः हेत्रियुगधर्मरूपस्यतवत्रिभिःपद्भिःस्वैरसाधारणैस्तपःशौचदयाभिः सत्यस्यधर्मविप्लवेऽपिकलावनुवर्तमानत्वात्त्रिभिरित्युक्तम् भृतंपालितम् किंकृत्वा नोऽस्माकंवरदयासत्त्वेनतनुवातन्वासत्त्वमूर्त्यातदभिघातितेषांपादानामभिघातकंरजश्चतमश्चनिरस्यनिराकृत्य द्विजानांदेवतानांचप्रयोजनायनूनंभृतम् यद्वा द्विलोपेरूपंनिरस्येति अस्माकंतन्निवर्तयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मगोपंत्वयैवरक्षणीयंद्विजोत्तमानांकुलम् यदिहस्फुटंत्वंनगोप्तानरक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वान्नषष्ठीप्रयोगः वृषःश्रेष्ठः हेदेव पंथावेदमार्गोनंक्ष्यति नाशंयास्यति ऋषभस्यश्रेष्ठस्य हियस्मात्तदनर्हणमसूनृतंचाग्रहीष्यत् तदुक्तंगीतासु यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्ततइति ॥ २३ ॥

---

१ पुनीतइत्यत्रकर्मत्वेनतंत्वामित्यध्याहृतंबोध्यम् क्वचिद्भगभाजनस्तमित्यपिपाठः २ प्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेतुवृषस्तदर्हणेनससूनृतेनेतिपाठः अत्रतेषांब्राह्मणानामर्हणेनेत्यर्थः

नश्यत्विति चेत्तत्राऽऽहुः तद्वेदमार्गनाशनम् इवेतिलोकोक्तिः सत्त्वनिधित्वाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोरतएवनिजशक्तिभीराजादिभिरुत्पा
टितधर्मप्रतिपक्षस्य अतस्तवब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतोऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरीतत्राऽऽहुः एतावतातुधर्मत्राणप्रयोजनेनावनतस्य
नमनंकृतवतस्तवतेजःप्रभावोनक्षतंनक्षीणम् यतःसनमनादिस्तेविनोदः ॥२४॥ शापायहंपरित्यज्यविज्ञापयंति यंवाऽन्यंदंडंविधास्यतिभवा
न्वृत्तिंनुअधिकजीविकांवातत्सर्वमनुमन्यामहे येवयंनिरपराधावेतौकिल्बिषेणशापेनायुंक्ष्महियोजितवंतः ॥२५॥ मत्कारितत्वाच्छापस्य
युष्माकंनापराधइत्याश्वासयन्नाह एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्य भूयोप्याशुमत्समीपमागमिष्यतः संरंभेनक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमाधि
रेकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोः हेविप्रायोवःशापोयुष्मत्कृतःशापस्तदितिसमयैवनिमितोनिर्मितइत्यवैतजानीत॥२६॥नेत्रोत्सवज

तत्तेऽनभीष्टमिवसत्त्वनिधेर्विधित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धतारेः ॥ नैतावतात्र्यधिपतेर्बतविश्वभर्तु
स्तेजःक्षतंत्ववनतस्यसतेविनोदः॥ २४ ॥ यंवाऽनयोर्दममधीशभवान्विधत्तेवृत्तिंनुवातदनुमन्महिनिर्व्यली
कम्॥ अस्मासुवायउचितोध्रियतांसदंडोयेऽनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण॥ २५॥ श्रीभगवानुवाच ए
तौसुरेतरगतिंप्रतिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोम
यैवनिमितस्तदवैतविप्राः ॥ २६ ॥ ब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम्॥ वैकुंठंतदधिष्ठानं
विकुंठंचस्वयंप्रभम्॥ २७॥ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच॥ प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रि
यम्॥ २८ ॥ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशम्॥ ब्रह्मतेजःसमर्थोऽपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे॥ २९ ॥

नकंविकुंठंहरिंतन्निवासंचवैकुंठंलोकम् स्वयंप्रकाशंप्रकाशांतरानपेक्षम् सत्त्वपरिणामत्वात् ॥२७॥ अनुमान्यानुज्ञाप्य परिक्रम्यप्रदक्षिणी
कृत्य वैष्णवींश्रियंवैकुंठेवर्णिताम्॥२८॥ममैवतुमतंसंमतम् इदमत्रतत्त्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रा
तिकूल्यम् नचभगवतःस्वभक्तोपेक्षा नचवैकुंठगतानांपुनर्जन्म तथापिभगवतःसिसृक्षादिवत्कदाचिद्युयुत्सासमजनितदाऽन्येषामल्पबलत्वा
त्स्वपार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणनिवारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यतच्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतुकं
संपादनीयमितिभगवतैवव्यवसितमतःसर्वसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमाभैष्टमितिअस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९

१ त्र्यधिपतेबर्तेति त्र्यधिपतेतवेतिचपाठौक्वचित् तत्पक्षेसंबोधनम् २ परीत्यारभ्यवर्णितामित्यंतपाठःकैकस्मिन्प्रा०पु०

यद्दामयिउपारतेयोगनिद्रांगतवतिसनिद्वारिविशंतीयुवाभ्यांपुराऽपवारितातदाक्रुद्धयारमयाएतद्यद्व्राह्मणैरिदानीमुक्तंतत्पुरैवनिर्दिष्टम् ॥ ३० ॥ प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथः निकाशंसमीपम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुस्तराद्ब्रह्मशापात् हरिलोकतःपततावितिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियावभूतामिति वा विगतस्मयौनष्टगर्वौच ॥ ३३ ॥ विकुंठस्यधिषणात्स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ॥३४॥ काश्यपंतेजोवीर्यंप्राप्तौ॥३५॥ सहैवगर्भेप्रविष्टौयमौ तयोस्तेजसावस्तेजआक्षिप्तंतिरस्कृतम् नचात्रप्रतिविधिःशक्यः यतएतर्हीदानींभगवानेवतदेवंविधातुमिच्छति ॥ ३६॥ तथापिकोप्युपायो

एतत्पुरैवनिर्दिष्टंरमयाक्रुद्धयायदा ॥ पुराऽपवारिताद्वारिविशंतीमय्युपारते ॥ ३० ॥ मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् ॥ प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ॥ ३१ ॥ द्वास्थावादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणम् ॥ सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ॥ ३२ ॥ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ॥ ३३ ॥ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ॥ ३४ ॥ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ॥३५॥ तयोरसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः ॥ आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३६ ॥ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैरपिदुरत्यययोगमायः ॥ क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ॥३७॥ ॥इ० भा० म० तृतीयस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ छ ॥ मैत्रेयउवाच निशम्याऽऽत्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः ॥ ततःसर्वेन्यवर्ततत्रिदिवायदिवौकसः ॥ १ ॥ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवेयमौ ॥ २ ॥ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥

विचार्यतामितिचेत्तत्राऽऽह विश्वस्येति त्रयाणांगुणानामीशःसएवसत्त्वोत्कर्षकालेनःक्षेमंविधास्यति विमृशेनविमर्शनेन ॥ ३७॥ इ० भा० तृ० टी० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ततःसप्तदशेजन्मतयोर्लोकभयंकरम् ॥ हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदिग्जयेऽद्भुतः ॥१॥ क्षेमंविधास्यतीतिब्रह्मवचनानंतरंशंकयात्यक्ताः ॥१ ॥ भर्तुरादेशात्लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रंदयिष्यतइतिवाक्यात् स्वापत्याभ्यांपरिशंकिनीदेवोपद्रवंशंकमाना ॥ २॥ तत्रतदानिपेतुरुद्धभूवुः उरुभयमासमंताद्वहंतीति ॥३॥

१ अयंश्लोकएतट्टीकाचपुस्तकचतुष्टयेप्राचीनेउपलब्धा २ विमानानिप्रासादाः

अचलैःसहिताभुवःप्रदेशाः केतवश्चोदयंचक्रुरितिशेषः ॥ ४ ॥ फूत्कारानितितीव्रवायुशब्दानुकरणम् नगपतीन्महावृक्षान् वात्याएवा नीकंयस्य रजएवध्वजोयस्य ॥ ५ ॥ उच्चैर्हसंत्यइवतडितोयेषुतेषामंबुदानांघटयासमूहेननष्टोभागणःसूर्यादिप्रभासमूहोयस्मिन् पदंस्थानं नव्यादृश्यतेस्मईषदपिनादृश्यत ॥ ६ ॥ वार्धिःसमुद्रोविमनाइव उद्गताऊर्मयोयस्मात् क्षुभिताउदरस्थामकरादयोयस्मिन् उदपानैर्वापी कूपादिभिःसहिताः शुष्काणिपंकजानियासु ॥ ७ ॥ परिधयःपरिवेषाः सराहोराहुग्रस्तयोः निर्घातानिरभ्रगर्जितानि रथनिर्ह्रादतुल्या

सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥ ववौवायुःसुदुःस्पर्शःफूत्कारानीरयन्मुहुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ॥ ५ ॥ उद्धसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे ॥ व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ॥ ६ ॥ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिःक्षुभितोदरः ॥ सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ॥ ७ ॥ मुहुःपरिधयोऽभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः ॥ निर्घातारथनिर्ह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥ अंतर्ग्रामेषुमुखतोवमंत्योवह्निमुल्बणम् ॥ सृगालोलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवंशिवाः ॥ ९ ॥ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधराम् ॥ व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥ १० ॥ खराश्चकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् ॥ खार्कांररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ॥ ११ ॥ रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः ॥ घोषेऽरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत ॥ १२ ॥ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाःपूयवर्षिणः ॥ व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाःपेतुर्विनाऽनिलम् ॥ १३ ॥ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणांश्चापिदीपिताः ॥ अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वाऽन्यांश्चमहोत्पातानतत्तत्त्वविदःप्रजाः ॥ ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवम् ॥ १५ ॥

ध्वनयः विवरेभ्योगिरिगुहाभ्यः ॥ ८ ॥ सृगालानामुलूकानांचटंकारैर्ध्वनिभिःसह शिवाःसृगाल्यः ॥ ९ ॥ ग्रामसिंहाःश्वानः ॥ १० ॥ कर्कशैस्तीक्ष्णैः हेक्षत्तः खार्कारोगर्दभजातिशब्दस्तस्मिन्रभसःसंभ्रमोयेषाम् वरूथशःसंघशः ॥ ११ ॥ रासभशब्दात्त्रस्ताःसर्वतःक्रोशंतः ॥ १२ ॥ गावोऽत्रसन्त्रस्ताः असृग्दोहाश्चबभूवुः देवलिंगानिव्यरुदन् प्रतिमानामश्रुस्रावआसीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुण्यतमान्गुरुबुधादीन्भगणान् बहूनि नक्षत्राणिचान्येक्रूरग्रहामंगलादयोऽतिचेरुरतिक्रम्यजग्मुर्वक्रगत्याप्रत्यावृत्ययुयुधुश्च ॥ १४ ॥ ब्रह्मपुत्रानृतेविना तेषांस्वशापादिज्ञानात् ॥ १५ ॥

व्यज्यमानमात्मपौरुषंपूर्वसिद्धंस्वपौरुषंययोः ॥ १६ ॥ निरुद्धाव्याप्ताःकाष्ठादिशोयाभ्याम् स्फुरंत्यंगदानियेषुतेभुजाययोः अंगदेतिटाबंत त्वमार्षम् शोभनाकांचीयस्यांतयाकट्या ॥ १७ ॥ यमयोर्मध्येयःस्वदेहात्प्रथममजायततंयथाहिरण्यकशिपुंविदुः सादितिःप्रथमंयमसूततंहि रण्याक्षंयथाविदुस्तथानामकृतवानित्यर्थः अयंभावः यदाहिगर्भाधानसमयेयोनिपुष्पंविशद्वीर्यंद्विधाविभक्तमादिपश्चाद्भावेनप्रविशतित दायमौभवतस्तयोश्चपितृतःप्रवेशक्रमविपर्ययेणमातृतःप्रसूतिः यदाविशेद्विधाभूतंबीजंपुष्पंपरिक्षरत् द्वौतदाभवतोगर्भौसूतिर्वंशविपर्ययादि

तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेऽश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव ॥ १६ ॥ दिविस्पृशौहेम किरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ ॥ गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्याऽर्कमतीत्यतस्थतुः ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यःप्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तंवैहिरण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्या क्षमसूतसाग्रतः ॥ १८ ॥ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्रह्मवरेणच ॥ वशेसपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहम् ॥ गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणम् ॥ २० ॥ तं वीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचननूपुरम् ॥ वैजयंत्यास्रजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥ २१ ॥ मनोवीर्यवरोत्सिक्त मसृण्यमकुतोभयम् ॥ भीतानिलिल्यिरेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः ॥ २२ ॥ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वामहसास्वेन दैत्यराट् ॥ सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् ॥ २३ ॥ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिःस्वनम् ॥ वि जगाहेमहासत्त्वोवार्धिमत्तइवद्विपः ॥ २४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नधियःससाध्व साः ॥ अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥

तिपिंडसिद्धिस्मरणात् अतःस्वदेहात्पूर्वंयोजातस्तस्यहिरण्यकशिपुरितिदितिःप्रथमंयमसूततस्यहिरण्याक्षइतिनामकृतवानिति ॥ १८ ॥ दोर्भ्यामुद्धतोब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः ॥ १९ ॥ रणंयुद्धम् ॥ २० ॥ दुःसहोजवोवेगोयस्य रणंतौकांचनमयौनूपुरौयस्य अंसेन्यस्तामहतीगदा येन ॥ २१ ॥ मनसाशौर्येणवीर्येणबलेनवरेणचोत्सिक्तंगर्वितम् असृण्यंनिरंकुशम् निलिल्यिरेलीनाबभूवुः ॥ २२ ॥ स्वेनमहसातेजसाति रोहितान्सदृष्ट्वाज्ञात्वाक्षीबान्मत्तानपश्यन्सन् क्लीबानितिपाठेपौरुषहीनान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सन्नाअवसन्नाधीर्येषाम् वर्चसातेजसाप्रधर्षि ताअभिभूताःसंतः ॥ २५ ॥

महोर्मीनभिजघ्ने मौर्व्यामारयतीतिमौर्वंकाण्णार्यसंतन्मय्या यद्वा मूर्वानामतृणविशेषः तन्मयरज्ज्वादृढनिबद्धयेत्यर्थः विभावरीसंज्ञाम् आ
सेदिवान्प्राप्तः ॥ २६ ॥ असुराणांलोकःपातालंतत्पालकम् प्रलब्धुमुपहसितुंप्रणिपत्य ॥२७॥ यद्यस्माद्राजसूयेनभवानयजत् ॥२८॥ उप
शमंयुद्धादिकौतुकादुपरमम् ॥२९॥ युद्धमार्गनिपुणंत्वांयस्तोषयिष्यतितमिहिगच्छ गृणतेस्तुवंति ॥ ३० ॥ आराच्छीघ्रम् विस्मयोनष्टगर्वः
वीरशयेरणांगणे रूपाणिवराहाद्यवतारान् ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥७॥

सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः॥ मौर्व्याऽभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तात
पुरींप्रचेतसः॥२६॥ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसम्॥ स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनी
चवज्जगादमेदेह्यधिराजसंयुगम्॥२७॥ त्वंलोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनाम्॥
विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुराऽयजत्प्रभो॥२८॥ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धो
भगवानपांपतिः ॥ रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् ॥ २९ ॥ पश्यामिनान्यंपु
रुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदम् ॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः
॥३०॥ तंवीरमाराद‌भिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः॥ यस्त्वद्विधानामसतांप्रशांतयेरूपाणिध
त्तेसदनुग्रहेच्छया॥३१॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजयेसप्तदशोऽध्या
यः॥१७॥ मैत्रेयउवाच तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः॥ हरेर्विदित्वागतिमंग
नारदाद्रसातलंनिर्विविशेत्वरान्वितः ॥ १ ॥ ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया॥ मुष्णं
तमक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोचरोमृगः॥ २॥

अष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः॥ निर्विशेषंमहायुद्धंदेवक्षोभिनिरूप्यते ॥ १ ॥ प्रतियोद्धारंश्रुत्वामहामनाःशयिष्यसइतियदुक्तंत
द्विगणय्यागणयित्वा यतोदुर्मदः ॥ १ ॥ अभितोजयतीत्यभिजित्तंश्रीहरिम् प्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राग्रेणस्वरुचोहि
रण्याक्षतेजांस्यरुणश्रियायुक्तंयत्तेनाक्ष्णानेत्रेणमुष्णंतंतिरस्कुर्वंतम् अहोचित्रंवनगोचरोमृगोवारिचरोत्रराहः ॥ २॥

एह्यागच्छ रसौकसांपातालवासिनांनोऽस्माकंसमर्पिता अन्यथापातालावतरणमस्यानघटतइतिभावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थंप्रयुक्ताऽपिभारतीवस्तुतोभगवंतंस्तौति तथाहि वनगोचरोजलेशयानःश्रीनारायणःसएवयोगिभिर्मृग्यतेदुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः सुराअधमायस्मात्हेसुरोत्तम ममेक्षमाणस्यापिसतोमामनादृत्यापित्वमनयासहवर्तमानोनोऽस्मदीयंस्वस्तिसमस्तंमंगलंराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसिनात्रसंदेहस्तथाप्यस्मत्कृपयाविमुंचेत्यर्थः आसादितालीलयास्वीकृतासूकराकृतिर्येन ॥ ३ ॥ अभवायनाशाय भृतःपुष्टः वस्तुतस्तुमोक्षायभृतोधृतआश्रितइत्यर्थः योभवान्परोक्षेणचौर्येणजयतीतितथा वस्तुतस्तुदूरतएवस्थित्वाजयतीति संस्थाप्यहत्वा वस्तुतस्तुयोगमायारूपमचिंत्यंबलंयस्य अल्पंपौरुषंयस्मात् तंत्वांसम्यक्स्थापयित्वाभक्त्याहृदिस्थिरीकृत्येत्यर्थः हेमूढप्रमूढान्प्रात्याप्या

॥४९॥

आहैनमेत्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता ॥ नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षतःसुराधमासादितसूकराकृते ॥ ३ ॥ त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभृतोयोमाययाहंत्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढप्रमृजेसुहृच्छुचः ॥ ४ ॥ त्वयिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् ॥ वलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ॥ ५ ॥ सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीताम् ॥ तोदंमृषन्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतःसकरेणुर्यथेभः ॥ ६ ॥

यतीतितथा प्रापूर्ताविति धातुः सुहृदांशुचःसंसारदुःखानिमृजेनाशयामि यतस्त्वंस्मर्तुर्बांधवानपिमोचयसीतिभावः ॥ ४ ॥ अस्मद्भुजच्युतयापिगदयाऽशीर्णशीर्षंयस्यतथाभूतेत्वयिसुखंस्थितेसतियेतुभ्यमधुनाबलिंहरंतिनवीनाभक्तायेचपूर्वेभक्ताऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्वयमेवोद्यमंविनैवामूलानभविष्यंति किंतुदृढमूलाएवभविष्यंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सहरिररेर्दुरुक्तान्येवतोमराःशस्त्रविशेषास्तैस्तुद्यमानोव्यथ्यमानोदंष्ट्राग्रगतांपृथ्वींभीतामालक्ष्यतोदंदुरुक्तव्यथांमृषन्सहमानएवनिर्गतः करेणुर्हस्तिनी वस्तुतस्त्वरिदुरुक्ततोमरैर्निमित्तभूतैस्तुद्यमानः यथाश्रुतार्थग्राहिणांब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वाऽनुकंपयापीड्यमानइत्यर्थः तोदंमृषन्नित्यस्याप्ययमेवार्थः ॥ ६ ॥

॥४९॥

---

१ अनुकंपाजनितांपीडांसहमानइत्येवंरूपः

सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतःसन् हिरण्यवल्कपिशाःकेशायस्यदैत्यस्य झषोमकरः करालास्तुंगादंष्ट्रायस्य अशनिवन्निःस्वनोयस्य निर्लज्जा नामसतांकिंविगर्हितमस्तिनिंदाभयाभावात्पलायनमपिनायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतक्रियःप्राप्तक्रियः नसंतोयेभ्यस्तेषांकृपालूनांकिंविगर्हि तंनकिंचित् अतःकृपालुत्वाद्दंष्ट्राश्रितभूरक्षणार्थंकिंचित्पलायनमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारायभुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितंम न्वानोदैत्यआत्मानमेवाधिक्षिपति गतक्रियांस्वार्थैकपराणामसतामस्माकंकिंविगर्हितगणनास्यपितुनास्त्येवधिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ॥७॥ सभगवान्विश्वसृजाऽभिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरेविश्वसृजांप्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुतइति सलिलस्योदस्तादुपरिव्यवहारगोचरे

तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाझषः ॥ करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वस तांविगर्हितम् ॥७॥ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम्॥ अभिष्टुतोविश्वसृजाप्र सूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः॥८॥ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशम् ॥ मर्माण्यभी क्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ॥९॥ श्रीभगवानुवाच सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधा न्मृगयेग्रामसिंहान् ॥ नमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृह्णंत्यभद्र ॥ १० ॥ एतेवयंन्यासहरारसौ कसांगतह्रियोगदयाद्राविताস्ते ॥ तिष्ठामहेऽथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरम् ॥ ११ ॥

देशेगांपृथ्वींविन्यस्यतस्यांस्वसत्त्वमाधारशक्तिंनिहितवान् अरेस्तस्यपश्यतएव ॥ ८ ॥ परापराक्पृष्ठतोऽनुषक्तंलग्नम् तपनीयोपकल्पंसुवर्णा भरणम् कांचनमयश्चित्रोदंशःकवचंयस्यतंदैत्यम् प्रचंडमन्युत्वमधिक्षेपादिकंचानुकरणमात्रंदैत्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिवृत्तये वस्तुत स्तेनतथाऽनुक्तत्वेनकोपादिहेत्वभावात् ॥ ९ ॥ ग्रामसिंहान्शुनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्य विकत्थनंश्लाघाम् ॥ १० ॥ न्यासहरानिक्षेपहरा द्राविताःपलायनंकारिताः अथाप्यसमर्थाअपितिष्ठामः तत्किम् यतःस्थेयंस्थातव्यमेवास्माभिः तत्किमित्यतआह क्वयामः गंतव्यदेशा भावात् ॥ ११ ॥

---

१ विश्वसृजांप्रजापतीनांप्रसूनैःप्रसूनतुल्यैःसंततिरूपैर्विबुधैरभिष्टुतइति अत्रपक्षेआपूर्यमाणइत्यस्यकरणाकांक्षानशाम्यतीत्यर्थात्प्रसूनैरितियोजनीयम् चक्रवर्तीतु शेषषष्ठीमंगीकृत्यविश्वसृड्भिःप्रजापतिभिरभिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणइतिव्याचख्यौ २ क०पु०तपनीयोरुकल्पमितिपाठोमूलेटीकायांच

पद्रथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपः मुख्यइत्यर्थः अस्वस्तयेपराभवार्थमाशुघटस्वयतस्व अनूहोनिर्वितर्कः योनातिपिपर्तिनपूरयतिपा
लयतिवाअसावसभ्यःसभायामनर्हः ॥ १२ ॥ सोऽधिक्षिप्तःसत्वंवयमितिश्लोकेन रुषाप्रलब्धउपहसितश्चएतेवयमितिद्वाभ्याम् क्रीडांका
र्यमाणोऽहिराणमहासर्पइव ॥ १३ ॥ मन्युनाप्रचलितानिक्षुभितानींद्रियाणियस्य ॥ १४ ॥ अंतकंमृत्युम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सौम्यविदुर
तांगदामप्राप्तामेवाहनत् ॥ १७ ॥ हर्यक्षोहिरण्याक्षः ॥ १८ ॥ स्पृधोःस्पर्धमानयोः तिग्माभ्यांगदाभ्यामाहतान्यंगानिययोः क्षतादास्त्रवती
तिक्षत।स्त्रवंरुधिरंतस्यघ्राणमवघ्राणंतेनविवृद्धोमन्युर्ययोः विचित्रान्मार्गान्गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागौस्तस्यांनिमित्तभूतायांशुष्मिणोर्म

त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोऽस्वस्तयआश्वनूहः ॥ संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रति
ज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः ॥ १२ ॥ मैत्रेयउवाच सोऽधिक्षिप्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् ॥ आजहारोल्ब
णंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव ॥ १३ ॥ सृजन्नमर्षितःश्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः ॥ आसाद्यतरसादैत्योग
दयाऽभ्यहनद्धरिम् ॥ १४ ॥ भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि ॥ अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकम्
॥ १५ ॥ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदम् ॥ १६ ॥ ततश्च
गदयाऽरातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः ॥ आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोऽहनत् ॥ १७ ॥ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यां
हर्यक्षोहरिरेवच ॥ जिगीषयासुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १८ ॥ तयोःस्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षता
स्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वोः ॥ विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः ॥ १९ ॥ दैत्यस्य
यज्ञावयवस्यमायागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनंदिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतःस्वराट्
॥ २० ॥ आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥ विलक्ष्यदैत्यंभगवान्सहस्रणीर्जगाद
नारायणमादिसूकरम् ॥ २१ ॥

त्तयोर्वृषभयोः प्रस्तुतेऽपिइलापृथ्वीतदर्थम् वृषभौहिखलुबहूनिदिनानिसंप्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णांगगलद्रुधिरौपरस्परोपमर्दव्यग्रोग्रसंरं
भौचमत्कारितगजयूथपौयुध्यमानौतिष्ठतइतिप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥ यज्ञाएवावयवायस्यतस्यच मह्यांमहीनिमित्तंद्विषतोः एवंविधंविमर्दनंयु
द्धंदिदृक्षुःस्वराट्ब्रह्मातत्रागात् ॥ २० ॥ आगत्यचनारायणमाह किंकृत्वा दैत्यंविलक्ष्य कथंभूतम् आसन्नंप्राप्तंशौंडीरंशौर्यमदोवायेन
अपेतंसाध्वसंयस्मात् कृतःप्रतीकारोयेन अहार्योऽप्रतिकार्योविक्रमोयस्य सहस्रणीःसहस्राणामृषिसहस्राणांनेता ॥ २१ ॥

हेदेवतेंऽघ्रिमूलंप्राप्तानांदेवादीनाम् एषोऽसुरः ॥ २२ ॥ आगस्कृद्वृथैवापराधारोपकः तत्परिहारायप्रवृत्तौभयकृत् भीतंज्ञात्वादुष्कृदर्थप्रा णार्दिहर्ता अस्मत्तोराद्धोलब्धोवरोयेन अन्वेषन्प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथःप्रतिपक्षशून्यः ॥ २३ ॥ यद्यस्मादेवंभूतोऽयंतस्मादेनंमाक्री डमाक्रीडय हेदेवयथोत्थितंक्षुभितमाशीविषंसर्पंबालःपुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयतितद्वत् ॥ २४ ॥ स्वामासुरीम् हेदेवस्वांमायाम् अघंपापरू पम् ॥ २५॥ वेलामेवाऽऽह एषेति लोकानांछंबट्करींविनाशकरी छंबडित्यव्ययंविनाशेवर्तते ॥ २६ ॥ अभिजिन्मध्याह्नः सएवमौहूर्तिको योगःसन् मुहूर्तःशुभदःकालःअगाद्गतप्रायः अतोयावन्मुहूर्तशेषोऽस्तितावदेवसुदुस्तरमेनंनिस्तरजहि ॥ २७॥ त्वांमृत्युंत्वयैवशापानुग्रह

ब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषाम् ॥ विप्राणांसौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् ॥ २२ ॥ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः ॥ अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः ॥ २३ ॥ मैनंमायाविनंदृप्तंनि रंकुशमसत्तमम् ॥ आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितम् ॥ २४ ॥ नयावदेषवर्धेतस्वांवेलांप्राप्यदारुणः ॥ स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत ॥ २५ ॥ एषाघोरतमासंध्यालोकच्छंबट्करीप्रभो ॥ उपसर्पतिस र्वात्मन्सुराणांजयमावह ॥ २६ ॥ अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोह्यगात् ॥ शिवायनस्त्वंसुहृदामाशु निस्तरदुस्तरम् ॥ २७ ॥ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् ॥ विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्म णि ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥

मैत्रेयउवाच अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः ॥ प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् ॥ १ ॥ ततः सपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् ॥ जघानोत्पत्यगदयाहनावसुरमक्षजः ॥ २ ॥

कालेविहितंनिर्मितम् आसादितःप्राप्तः शर्मणिसुखेआधेहिस्थापय ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयेटीकायामष्टादशो ऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऊनविंशेविरिंच्यादिप्रार्थितेनमहामृधे ॥ वराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्व्यलीकंच तदमृतंच पाठांतरेनिष्कपटाभिप्रायंचतदृतंच कालात्मनोऽपिममसुहूर्तबलमुपदिशतीतिप्रहस्यापांगालोकनेनस्वीकृतवान् ॥ १ ॥ मुखतःअ भिमुखे हनौकपोलस्याधोभागे अक्षजोब्रह्मणोघ्राणेंद्रियादाविर्भूतः ॥ २ ॥

---

१ निर्व्यलीककृतंवचइत्येवंरूपे अत्रसमासेकृत्यकइतिप्रकृतिभावः

सास्वगदयातेनहताततोविहताविच्युतासतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतद्रेजेच तद्भगवत्करात्पतनम् यद्वा तत्पदस्यावृत्त्यारेजइत्यनेनापिसंबंधः त दैत्यपौरुषंरेजइति ॥ ३ ॥ लब्धतीर्थोलब्धावसरःसचनबबाधेनप्राहरत् समानयन्बभूवेतिवाक्यभेदात्सइत्यस्यापौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्य ग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसंगंप्राप्नुवंतंप्रति अतद्विदांतत्प्रभावमजानताम् आसमंतादासन्स्म ॥ ६ ॥ सदैत्यस्तमात्तचक्रंनिशा

साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात्॥ विघूर्णिताऽपतद्रेजेतदद्भुतमिवाभवत्॥ ३ ॥ सतदालब्धतीर्थोपिन बबाधेनिरायुधम्॥ मानयन्सम्रधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन्॥ ४ ॥ गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्ग ते॥ मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः॥ ५ ॥ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमान म्॥ चित्रावाचोऽतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति॥ ६॥ सतंनिशाम्यात्तरथांगमग्रतोव्य वस्थितंपद्मपलाशलोचनम्॥ विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन्॥ ७॥ करालदंष्ट्र श्चक्षुर्भ्यांसंचक्षाणोदहन्निव॥ अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोऽसीत्याहनद्धरिम्॥ ८॥ पदासव्येनतांसाधोभगवा न्यज्ञसूकरः॥ लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वातरंहसम्॥ ९॥ आहचायुधमाधत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि॥इत्यु क्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम्॥ १० ॥ तांसआपततींवीक्ष्यभगवान्समवस्थितः॥ जग्राहलीलया प्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम्॥ ११ ॥ स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः॥नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणावि गतप्रभः॥ १२॥

म्यदृष्ट्वाऽग्रतोव्यवस्थितंचविलोक्यामर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षुभितानींद्रियाणियस्यसः आदशद्दष्टवान् ॥ ७ ॥ चक्षुर्भ्यांदहन्निवसंचक्षा णःपश्यन् इवेतिवस्तुतःक्रोधाभावमाह हतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोऽर्थः ॥ ८ ॥ वातरंहसंवायुवेगाम् ॥ ९ ॥ घटस्वोद्यमंकुरु यतस्त्वंजेतु मिच्छसि ॥ १० ॥ ११ ॥ हतोमानोगर्वोयस्य ॥ १२ ॥

---

१ तद्धर्मंमनायुधेऽप्रहरणरूपम् २ अत्रतयेतिकेषुचित्पुस्तकेषुपाठः

ज्वलन्योज्वलनस्तद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमालक्ष्य अकार्यकरत्वेदृष्टांतः विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वन्यथा ॥ १३ ॥ अंतःखेआ
काशमध्येचकासत्प्रकाशमानम् उदीर्णोत्कटादीधितिर्दीप्तिर्यस्य निशातनेमिनाशितधारेण हरिरिंद्रोयथाताक्ष्र्यस्यपतत्रमुज्झितंचिच्छे
द देवान्विनिर्जित्यामृतकलशंनयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेकंत्यक्तंतद्यथेंद्रश्चिच्छेदछिन्नंचतद्यथाखेप्रचकाशेतद्व

जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् ॥ यज्ञायधृतरूपायविप्रायाभिचरन्यथा ॥ १३ ॥ तदोजसादैत्य
महाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति ॥ चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्यथाताक्ष्र्यपतत्रमुज्झितम्
॥ १४ ॥ वृक्णेस्वशूलेबहुधाऽरिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्र
हृत्यांतरधीयतासुरः ॥ १५ ॥ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादिसूकरः ॥ नाकंपतमनाक्क्वापिस्रजाहतइवद्विपः
॥ १६ ॥ अथोरुधासृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ ॥ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेऽस्योपसंयमम् ॥ १७ ॥ प्र
ववुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमैरयन् ॥ दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव ॥ १८ ॥ द्यौर्नष्टभगणाऽभ्रौ
घैःसविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ वर्षद्भिःपूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत् ॥ १९ ॥ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायु
धमुचोऽनघ ॥ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः ॥ २० ॥ बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वरथकुंजरैः ॥
आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोऽतिवैशसाः ॥ २१ ॥

त्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः ॥ १४ ॥ अराःसंत्यस्येत्यरिचक्रंतेनबहुधावृक्णेछिन्नेसतिप्रत्येत्याभिमुखमागत्यहरेरुरोवक्षःप्रहृत्य ॥ १५ ॥
मनागीषदपि क्वाप्यंशे ॥ १६ ॥ अस्यजगतः उपसंयमंप्रलयम् ॥ १७ ॥ पांसुकृतंतमश्चप्रेरितवंतः क्षेपणैर्यंत्रैः ॥ १८ ॥ नष्टोभगणोनक्ष
त्रसमूहोयस्याम् अनेनदैत्यबलातिरेकाद्ब्रह्मदत्तमुहूर्तातिक्रमोगम्यते अह्निनक्षत्राणामसंभवात् ॥ १९ ॥ नानायुधानिमुंचंतीतितथायातु
धान्यश्चप्रत्यदृश्यंत ॥ २० ॥ हिंस्राःश्छिधिभिंधीत्येवंभूताअतिवैशसाअत्युग्रावाचउत्सृष्टाइत्यत्रैववाक्यसमाप्तिः ॥ २१ ॥

---

१ हरिपदस्योभयत्रसंबंधः एकत्रमहावराहोऽपरत्रेंद्रः २ विद्युतस्तडितःस्तनयित्नवोगर्जितानितत्सहितैः स्तनयित्नुःपुमान्वारिधरेपिस्तनितेपिचेतिमेदिनी ३ अत्र
दिवीतिक्वचित्पाठः ४ अंकितांभ्रपु॰काप्यंगेइतिपाठः

प्रादुष्कृतानामितिप्रकटितामायाविनाशयत् विनाशनमितिपाठेयथाश्रुतैवषष्ठी त्रीणिसवनानिपादायस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोअस्यपादाइतिश्रुतेः ॥ २२ ॥ भर्तुरादेशंत्वत्पुत्रौभगवान्हनिष्यतीत्येवंभूतम् ॥ २३ ॥ उपगूहमानोबाह्वोरंतर्निधायसंघट्टयन् ॥ २४ ॥ अहन्जघान त्वाष्ट्रंवृत्रम् मरुत्पतिरिंद्रः ॥ २५ ॥ परितोभ्रमद्गात्रंशरीरंयस्य उदस्तेबहिर्निर्गतेलोचनेयस्य विशीर्णाबाह्वादयोयस्य नगेंद्रोमहाद्रुमः लुलि

प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशयत् ॥ सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात् ॥ २२ ॥ तदादितेः समभवत्सहसाहृदिवेपथुः ॥ स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे ॥ २३ ॥ विनष्टासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशवम् ॥ रुषोपगूहमानोऽमुंदद‍ृशेवस्थितंबहिः ॥ २४ ॥ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोक्षजः ॥ करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः ॥ २५ ॥ सआहतोविश्वजिताह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्तलोचनः ॥ विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता ॥ २६ ॥ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रंपरिदष्टदच्छदम् ॥ अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागताअहोइमांकोऽनुलभेतसंस्थितिम् ॥ २७ ॥ यंयोगिनोयोगसमाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया ॥ तस्यैषदैत्यऋषभःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह ॥ २८ ॥ एतौतौपार्षदावस्यशापाद्यातावसद्गतिम् ॥ पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः ॥ २९ ॥ देवाऊचुः नमोनमस्तेऽखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्त्वमूर्तये ॥ दिष्ट्याहतोऽयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ॥ ३० ॥ मैत्रेयउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः ॥ जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितःपुष्करविष्टरादिभिः ॥ ३१ ॥

तउन्मूलितः नभस्वतावायुना ॥ २६ ॥ संस्थितिमृत्युम् ॥ २७ ॥ असतआरोपिताल्लिंगाल्लिंगशरीरान्मोक्तुमिच्छया वराहस्यपूर्वपादयोरेव करत्वात्करेणाहन्निति पदाहतइतिचाविरुद्धम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अखिलयज्ञानांतंतवेविस्तारायकारणायेतिवा अरुंतुदोमर्मभेत्ता ॥ ३० ॥ सादयित्वाहत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिर्ब्रह्मादिभिःसंस्तुतः ॥ ३१ ॥

१ अत्रषष्ठीद्वितीयार्थे २ आद्दताइत्यपिक०पाठः ३ अंकितपुस्तकातिरिक्तेषुप्राचीनबहुपुस्तकेष्वयमेवपाठोनत्वपसदइति

यथाऽनूक्तंगुरूक्तिमनतिक्रम्यमयाऽवादितवकथितम् हेसुमित्र यथायेनप्रकारेण ॥ ३२ ॥ हेद्विजशौनक ॥३३॥ कथामुपश्रुत्य ॥ ३४ ॥ भ
क्तिमात्रेणपशूनामपिसुलभोऽन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणेकस्याऽऽनंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषोग्राहः कोशंतीनांसं
तीनामितिकृपालुत्वमुक्तम् संकटादमोचयत् ॥३५॥ ३६ ॥ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूकररूपस्यहरेः ॥ ३७ ॥ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्व
तामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदम् अलंपवित्रमतिशयेनशोधकम् धन्यंधनावहम् यशस्यंकीर्तिकरम् आयुषश्चाशिषां

मयायथाऽनूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् ॥ यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडन
वन्निराकृतः ॥३२॥ सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् ॥ क्षत्ताऽऽनंदंपरंलेभेमहाभा
गवतोद्विज ॥३३॥ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् ॥ उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिंपुनः
॥३४॥ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् ॥ क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोऽमोचयद्रुतम् ॥३५॥ तंसुखा
राध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ॥३६॥ योवैहिरण्याक्षवधंमहाद्भुतं
विक्रीडितंकारणसूकरात्मनः ॥ शृणोतिगायत्यनुमोदतेंऽजसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ॥ ३७॥ एतन्म
हापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् ॥ प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्धनंनारायणोऽतेगतिरंगशृ
ण्वताम् ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षवधोनामएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥
शौनकउवाच महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोमनुः ॥ कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् ॥१॥

चपदंस्थानंपरित्राणंवा प्राणानामिंद्रियाणांचपदम् अंगहेविदुर ॥३८॥ ॥ इतितृतीयेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥७॥ ॥ विंशे
वराहजन्मादिव्यवधानादथादितः ॥ सर्गोऽनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतंमनोः ॥ १ ॥ प्रतिष्ठांस्थानम् अध्यस्यप्राप्य सौतेसूतस्यरोमहर्षणस्य
पुत्र अवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वाराणिकृतवान् अर्वाचीनाम्प्राणिनःकैरुपायैःसृष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ पूर्वश्लोकस्थंकथामितिपदमत्रापियोजितम्

विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतज्ज्ञास्यतइतितमेवसंवादंप्रष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णसुहृत्त्वेहेतुः यइति दुर्योधनादिभिरपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रमघवान्कृतापराधइतिहेतोःश्रीकृष्णोक्तमंत्रानादराद्यस्तत्याज ॥ २ ॥ अनवरोऽन्यूनः महित्वेमहिम्नि ॥ ३ ॥ कुशावर्तेगंगाद्वारे ॥ ४ ॥ यत्किमपिपृच्छतुकिंतवेतिचेत्तत्राऽऽह तयोरिति अघघ्नीरघघ्न्योनूनंकथाःप्रवृत्ताः ॥५ ॥ कीर्तन्यानिकीर्तनार्हाण्युदाराणिकर्माणियस्यहरेः

क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् ॥ यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति ॥ २ ॥ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः ॥ सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्यकुशावर्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ॥ ४ ॥ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः ॥ आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजाश्रयाः ॥ ५ ॥ ता नःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञःकोनुतृप्येतहरिलीलाऽमृतंपिबन् ॥ ६ ॥ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति ॥ ७ ॥ सूतउवाच हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् ॥ लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजातहर्षोमुनिमाहभारतः ॥ ८ ॥ विदुरउवाच प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् ॥ किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः ॥ तेवैब्रह्मणआदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥ सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मसु ॥ आहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ॥ ११ ॥

॥ ६ ॥ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्रश्रवारोमहर्षणपुत्रः नैमिषमयनमाश्रयोयेषाम् अर्पितमध्यात्मंमनोयेन ॥ ७ ॥ गोरुद्धरणंलीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ॥ ८ ॥ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित्[4] ब्रह्मणोवाविशेषणम् ॥ ९ ॥ एतज्जगत् अभावयन्नुत्पादयामासुः ॥ १० ॥ सद्वितीयाःसभार्यानपेक्षाः कर्मसुप्रजासर्गादिषु संहताःपरस्परापेक्षाः इदंजगत् ॥ ११ ॥

---

१ अनवमइत्यपिमूलटीकयोःक्वचित्पाठः २ अत्रटीकानुरोधान्नूनमितिपाठोऽपेक्षितइतिभाति ३ उद्धरणरूपामित्यर्थः ४ अव्यक्तस्यभगवतोमार्गंवेत्तीतितथाविधः

ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्यदक्षादीन्स्रष्टवानित्युत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तांसृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्रश्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्त रंभविष्यति दुर्वितर्क्येणदैवेनजीवादृष्टेनपरेणप्रकृत्यधिष्ठात्रामहापुरुषेणानिमिषेणकालेनचहेतुनाभगवतोनिर्विकाराज्जातक्षोभंयद्गुणत्रयं प्रधानंतस्मान्महानासीत् तदुक्तंतंत्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंता निज्ञात्वाविमुच्यतइति ॥ १२ ॥ महतोजातोभूतादिरहंकारस्त्रिलिंगस्त्रिगुणः रजःप्रधानादिति स्वतःसत्त्वप्रधानस्यापिमहतोहंकारोत्पत्तिकाले कार्यानुरूपंरजःप्रधानत्वंभवतीतिभावः पंचशःतन्मात्राणिमहाभूतानिज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितत्तद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच ॥ जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् ॥ १२ ॥ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् ॥ जातःससर्जभूतादिर्वियदादीनिपंचशः ॥ १३ ॥ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् ॥ संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् ॥ १४ ॥ सोऽशयिष्टाब्धिसलिलेआंडकोशोनिरात्मकः ॥ साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५ ॥ तस्यनाभेरभूत्पद्मंसहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् ॥ १६ ॥ सोऽनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये ॥ लोकसंस्थांयथापूर्वं निर्ममेसंस्थयास्वया ॥ १७ ॥ ससर्जच्छाययाऽविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहोमहातमः ॥ १८ ॥ विससर्जात्मनःकायंनाभिनंदंस्तमोमयम् ॥ जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवाम् ॥ १९ ॥

भौतिकंहैममंडमेकैकशःप्रत्येकंस्रष्टुमसमर्थानिसंतिसंहत्यससृजुः ॥ १४ ॥ अन्ववात्सीदधिष्ठितवान् ॥ १५ ॥ सहस्रार्काणामिवोरुर्दीधितिर्यस्यतत् सर्वजीवनिकायानामोकःस्थानंपद्मम् स्वराट्ब्रह्मा ॥ १६ ॥ यःसलिलाशयेगर्भोदकस्यांतःशेतेतेनभगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितः सन् सस्वराट् स्वयासंस्थयानामरूपादिक्रमेण ॥ १७ ॥ छायाप्रभाप्रतियोगिनीतया अबुध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतःप्रभोरित्युक्तत्वात् महातमइतिमहामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षयामोहइतिप्रथमाप्रयोगः ॥ १८ ॥ तदेवंप्रथमोक्तांसाधारणांसृष्टिमनूद्यकेनचिद्विशेषेणासाधारणांसृष्टिमाह विससर्जेत्यादिनायावत्समाप्ति तद्विसृष्टंकायंरात्रिरूपंततएवजातानियक्षरक्षांसिजगृहुः क्षुत्तृषोःसमुद्भवोयस्यांताम् अत्रचयाऽस्यसातनूरासीत्तामपाहतसातमिस्राऽभवदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया ॥ १९ ॥

---

१ कायंतन्मनोभावम्

उपसृष्टाअभिभूताः जग्धुमत्तुंभक्षयितुम् यतोवयंक्षुत्तृड्भ्यामर्दिताअतएनंपिबेतेतिकृपयामारक्षतेत्येके अन्येतुजक्षध्वंभक्षयतेतिब्रुवंतः जक्ष भक्षहसनयोरितिधातुः ॥२०॥ देवोब्रह्मासंविग्नोभीतःसन्मांमाजक्षतमाभक्षयतकिंतुरक्षतअहोहेयक्षरक्षांसियूयंमेप्रजाःसुताबभूविथजाताः स्थ एवमुग्रस्वभावायक्षराक्षसाजाताइत्यर्थः तत्रयेजक्षध्वमित्यूचुस्तेयक्षाःयेतुमारक्षतेतिराक्षसाइतिज्ञेयम् एतच्चतिर्यगादितामससर्गस्याप्यु पलक्षणम् ॥२१॥ प्रभयादीव्यन्द्योतमानोयायादेवताद्युतिमत्यःसात्त्विक्यस्तास्ताःप्रमुखतःप्राधान्येनासृजत् तेदेवाः देवताइतिस्त्रीत्वेननिर्दि ष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षयातइतिपुंस्त्वेनप्रतिनिर्देशः एवंयक्षरक्षांसीत्यत्रापिज्ञेयम् तेनविसृष्टांत्यक्तांप्रभामहःदिवसरूपांसतींदेवयंतःक्रीडयं

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्रुवुः॥ मारक्षतैनंजक्षध्वमित्यूचुःक्षुत्तृडर्दिताः॥ २०॥ देवस्तानाहसंविग्नोमामांजक्षतरक्षत॥ अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंबभूविथ ॥ २१॥ देवताःप्रभयायायादीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत्॥ तेऽहार्षुर्देवयंतोविसृष्टांतांप्रभामहः ॥ २२ ॥ देवोऽदेवान्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान्॥ तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे ॥ २३॥ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः॥ अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपराऽपतत्॥ २४॥ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम्॥ अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम्॥ २५॥ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः॥ ताइमायभितुंपापाउपाक्रामंतिमांप्रभो॥ २६॥ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः॥ त्वमेकःक्लेशदस्तेषामनासन्नपदांतव ॥ २७॥ सोऽवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः॥ विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह॥ २८॥

तोऽहार्षुर्जगृहुः॥२२॥अदेवानितिच्छेदः सजघनादसुरानसृजतेतिश्रुतेः अतिलोलुपान्स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरेप्राप्ताः॥२३॥पराऽपतदपलायत ॥२४॥भक्तेच्छानुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपव्रज्य॥२५॥पाहीतिद्वाभ्यांप्रार्थितवान् यभितुंमैथुनेनधर्षयितुम्॥२६॥ लोकानांजनाना म् तवानासन्नावनाश्रितौपादौयैस्तेषाम्॥२७॥विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानंयस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्वतनुंविमुंचेतिउक्त वानितिशेषः इत्युक्तश्चब्रह्मातांतनुंविमुमोच सर्वत्रतनुत्यागोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः यहणंचनतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् ॥ २८॥

१ तेऽहारषुरितिपाठःप्राचीनेषुनवसुपुस्तकेषुतेअहार्षुरितितुपुस्तकद्वये आद्येरेफविश्लेषश्छांदसः द्वितीयेसंध्यभावोऽविवक्षया २ अतएवतस्यद्विपरार्धायुष्ट्वंनव्याहन्य तइतिभावः

साऽहोरात्रयोः संधिरभवदितिश्रुतेः सातेनविसृष्टातनुः सायंतनीसंध्याबभूव साचकामोद्रेकवेला. असुराश्वराजसत्वात्स्त्रीलंपटाअतस्तांसं ध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वातेसंमोहंप्राप्ताइत्याह तामितित्रिभिः नूपुराभ्यांक्वणतीचरणांभोजेयस्याः मदेनविह्वलेलोचनेयस्याः कांचीकलापेन विलसद्दुकूलंतेनच्छन्नंरोधःकटितटंयस्यास्ताम् ॥ २९ ॥ अन्योन्यंश्लेषयोपमर्दनहेतुनोत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याः सुद्विजांसुदतीम् स्नि ग्धोहासोलीलाऽवलोकनंचयस्याः ॥ ३० ॥ गूहंतींवस्त्रांचलेनाच्छादयन्तीम् नीलानामलकानांवरूथःस्तोमोविद्यतेयस्याः हेधर्मविदुर तांस्त्रि यमुपलभ्यमत्वा ॥ ३१ ॥ संमूढानांविभावनाक्रममाह अहोइति ॥ ३२ ॥ अभिसंभाव्यसत्कृत्य विश्रंभात्प्रणयात् कुबुद्धयस्तेतांपप्रच्छुः

तांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनाम्॥ कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम्॥ २९॥ अन्योन्यश्ले षयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम्॥ सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनाम्॥ ३०॥ गूहंतींव्रीडयाऽऽत्मानंनी लालकवरूथिनीम्॥ उपलभ्यासुराधर्मसर्वेसंमुमुहुःस्त्रियम्॥ ३१॥ अहोरूपमहोधैर्यमहोअस्यानवंवयः॥ मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति॥ ३२॥ वितर्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाकृतिम्॥ अभिसंभाव्यवि श्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः॥ ३३॥ काऽसिकस्यासिरंभोरुकोवाऽर्थस्तेऽत्रभामिनि॥ रूपद्रविणपण्येनदुर्भगा न्नोविबाधसे ॥ ३४ ॥ यावाकाचित्त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव ॥ उत्सुनोषीक्षमाणानांकंदुकक्रीडयामनः ॥ ३५ ॥ नैकत्रनेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नंत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम्॥ मध्यंविषीदतिबृहत्स्तनभारभी तंशांतेवदृष्टिरमलासुशिखासमूहः॥ ३६॥

॥ ३३ ॥ काऽसीतित्रिभिः काऽसिजा त्याकस्यवाकन्या हेभामिनिकोपने रूपमेवद्रविणमनर्घ्यंवस्तुतदेवपण्यंक्रयाऽर्हंतेनतदसमर्पणेननोविबाधसे ॥ ३४ ॥ किंजातिकुलादिप्रश्ने नयावाकाचिद्भव दिष्ट्येदंतावद्भद्रंजातंयत्तवदर्शनम् किंतुकेवलंनोमनउत्सुनोषिविमथ्नासि ॥ ३५ ॥ क्षुभितचित्तानांवाक्यंनैकत्रेति हेशा लिनिश्लाघ्ये एकत्रनजयतिनस्थिरीभवति यद्वानैकत्रानेकगतिविलासेषुजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते पतत्पतंगमुच्चलंतंकंदुकम् बृहतोःस्तनयो र्भाराद्भीतंतवकृशंमध्यंविषीदतिश्राम्यति शांतामंथरेवप्रसरति सुशिखासमूहःशोभनःकेशकलापस्तेपाठांतरेसुशिखाःशोभनान्केशानवकी र्यमाणान्समूहबधानेति अत्रचास्तंगच्छन्सूर्यएवपतत्पतंगः मेघविच्छेदोमध्यविषादः तारकारूपादृष्टिः तमएवकेशाइत्याद्यूह्यम् ॥ ३६ ॥

---

१ क्र०पु० स्निग्धहासंलीलावलोकनंयस्याइतिपाठः २ इदमार्थिकम् ३ सुशिखाःसमूहेत्येवंरूपे

प्रमदेवाचरंतींस्त्रियंमत्वाजगृहुः ॥ ३७ ॥ प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येण प्रहसनमात्मावघ्राणंचसौंदर्यानुभावचातुर्यविकारः ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नांचंद्रिकारूपाम् तएवगंधर्वादिगणाः विश्वावसुःपुरोगमोमुख्योयेषु ॥३९॥ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येन तांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ॥ ४० ॥ इंद्रियाणांविक्लेदःस्रावोयया तांनिद्रांप्रचक्षते येनेंद्रियविक्लेदेनहेतुनोच्छिष्टांश्चसतोधर्षयंतिभ्रांतान्कुर्वंति तंभूतादिगणमुन्मादंप्रचक्षते तंद्राजृंभिकानिद्रोन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतनूनांचचातुर्विध्यमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ऊर्जस्वंतंबलवंतम् परोक्षेणादृश्यरूपेण ॥ ४२ ॥ आत्मनःसर्गोयस्मात्तम् यद्येनकायेनसंप्रदानत्वनिमित्तेन कवयःकर्मकोविदाः साध्येभ्यःपितृभ्यश्चस्वपितृरूपेभ्यः वितन्वते श्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचददति ॥ ४३ ॥ तिरोधानेनदृश्यत्वेसत्यप्यंतर्धानशक्त्या ॥ ४४ ॥ प्रत्यात्म्येनप्रतिबिंबेन आत्माभासंप्रतिबिंबमात्मनाऽऽत्मनोमानःप्रतिबिंबदर्शिनःसुंदरस्यशिरःकंपादिचेष्टा अतएवतत्स्रष्टानांमिथःसंमाननेननित्यंमिथुनीभावः ॥ ४५ ॥ तत्प्रतिबिंबरूपम् कर्मभिस्तत्पराक्रमानुवर्णनैः ॥ ४६ ॥

इतिसायंतनींसंध्यामसुराःप्रमदायतीम्॥ प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम्॥ ३७ ॥ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना ॥ कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान्॥ ३८ ॥ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम्॥ तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः॥ ३९ ॥ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा॥ दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ॥४०॥ जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभो ॥ निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते॥येनोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते॥४१॥ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः॥साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः॥४२॥ तआत्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे॥साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते॥४३॥ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत्॥ तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतम्॥ ४४ ॥ सकिन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः॥ मानयन्नात्मनाऽऽत्मानमात्माभासंविलोकयन्॥४५॥ तेतुतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना॥॥मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्मभिः॥४६॥

---

१ सौंदर्यविषयकोयोयोऽनुभावःसूचनंतद्विषयकंयच्चातुर्यंतत्सूचकोविकारः २ आत्मानंशरीरम् ३ प्रतिबिंबसौंदर्यदर्शनेनात्मानंसुंदरंमानयन्निितियोजना

भोगआभोगोविस्तारःपादादिप्रसरणंतद्वतादेहेन अनुपचितेवृद्धिमप्राप्ते तत्भोगक्रोधादियुक्तम् ॥ ४७ ॥ अमुतोऽमुष्माद्देहाद्येकेशाअहीयंतप्रच्युतास्तेऽहयोजाताः प्रसर्पतःपादाद्याकुंचनैःप्रचलतोऽमुष्मात्सर्पाः अतएव अगानभवंतीतिनागाः अतिवेगवंतइत्यर्थः भोगवतोजातत्वाद्भोगेनफणेनोरुर्विस्तीर्णाकंधरायेषाम् सर्वेचैतेतत्क्रोधयोगात्क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदःसर्पसिद्धांतेप्रसिद्धः ॥ ४८ ॥ यदामन्यमानोऽभूत्तदामनून्ससर्ज ॥४९॥ तेभ्यःस्वीयंपुरुषंपुरुषाकारंपुरंदेहमत्यसृजद्ददौ तान्मनून्॥५०॥तेत्वयायत्कृतंतत्सुकृतम् सुकृतत्वमाहुः यस्मिन्मनुसर्गे क्रियाअग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्सर्वेवयंसाकंसहान्नंहविर्भागाद्यदामभक्षयाम हेब्रह्मन् ॥ ५१ ॥ कायसृष्टिमुक्त्वाऋषीणांसृष्टिमा

देहनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया ॥ सर्गेऽनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहतद्वपुः ॥ ४७ ॥ येऽहीयंतामुतःकेशाअहयस्तेंऽगजज्ञिरे ॥ सर्पाःप्रसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुकंधराः ॥ ४८ ॥ सआत्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदामनून्ससर्जांतेमनसालोकभावनान् ॥ ४९ ॥ तेभ्यःसोऽत्यसृजत्स्वीयंपुरंपुरुषमात्मवान् ॥ तान्दृष्ट्वायेपुरास्तृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ॥ ५० ॥ अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतम् ॥ प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥ ५१ ॥ तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ॥ ऋषीनृषिर्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ॥ ५२ ॥ तेभ्यश्चैकैकशःस्वस्यदेहस्यांशमदादजः ॥ यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥ ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥छ॥ ॥ विदुरउवाच स्वायंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसंमतः ॥ कथ्यतांभगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः ॥ १ ॥

ह तपसेति विद्याउपासना योगोऽत्राऽऽसनादिः सुसमाधिर्वैराग्यैश्वर्यादियुक्तःसमाधिः तेनचयुक्तः हृषीकेशःस्ववशेंद्रियःसन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन्प्रजाःससर्ज ॥ ५२ ॥ किंतद्देहंयस्यांशमदादित्यतआह यदिति समाधिश्चयोगश्चऋद्धिश्चऐश्वर्यंतपश्चविद्याचविरक्तिश्चविद्यंतेयास्मिंस्तत् ॥ ५३ ॥ ॥ इतितृतीयस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥छ॥ ॥ एकविंशेतपोविद्यातोषितेनतुविष्णुना ॥ कर्दमस्यमनोःपुत्र्याविवाहघटनोच्यते ॥ १ ॥ एधिरेएधांचक्रिरे ॥ १ ॥

---

१ धर्मादिप्रवर्तनेनसर्वलोकपालकान् २ परमपावनइत्यपिक० पाठः

धर्ममहींचयथाजुगुपतुःररक्षतुस्तन्मेवदेतितृतीयेनान्वयः ॥ २ ॥ तस्यमनोः ॥३ ॥ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधावीर्यंससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ मानवींमनोःकन्यामाकूतिंचप्रसूतिंचभार्यांलब्ध्वायथाभूतानिससर्जतच्चवदेतिचकारस्यार्थः ॥ ५ ॥ सहस्राणांसमादश दशसहस्राणिसंवत्सरानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ततस्तस्मिंस्तपसि क्रियायोगेनपूजाप्रकारेण संप्रपेदेसिषेवे प्रपन्नेभ्योभक्तेभ्योवर दातारम् ॥ ७ ॥ शब्दैकवेद्यंयद्ब्रह्मतन्मयंवपुर्दधत्तंप्रत्यात्मानंदर्शयामास ॥ ८ ॥ सकर्दमस्तंखेऽवस्थितंदृष्ट्वामूर्ध्नाक्षितावपतत् गीर्भिश्चाभ्य

प्रियव्रतोत्तानपादौसुतौस्वायंभुवस्यवै ॥ यथाधर्मंजुगुपतुःसप्तद्वीपवतींमहीम् ॥ २ ॥ तस्यवैदुहिताब्रह्मन्दे वहूतीतिविश्रुता ॥पत्नीप्रजापतेरुक्ताकर्दमस्यत्वयाऽनघ ॥ ३ ॥ तस्यांसवैमहायोगीयुक्तायांयोगलक्षणैः ॥ ससर्जकतिधावीर्यंतन्मेशुश्रूषवेवद ॥ ४ ॥ रुचिर्योभगवान्ब्रह्मन्दक्षोवाब्रह्मणःसुतः ॥ यथाससर्जभूतानिल ब्ध्वाभार्यांचमानवीम् ॥ ५ ॥ मैत्रेयउवाच प्रजाःसृजेतिभगवान्कर्दमोब्रह्मणोदितः ॥ सरस्वत्यांतपस्तेपे सहस्राणांसमादश ॥ ६ ॥ ततःसमाधियुक्तेनक्रियायोगेनकर्दमः ॥ संप्रपेदेहरिंभक्त्याप्रपन्नवरदाशुषम् ॥ ७ ॥ तावत्प्रसन्नोभगवान्पुष्कराक्षःकृतेयुगे ॥ दर्शयामासतंक्षत्तःशाब्दंब्रह्मदधद्वपुः ॥ ८ ॥ सतंविरजमर्का भंसितपद्मोत्पलस्रजम् ॥ स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जंविरजोंबरम् ॥ ९ ॥ किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदा धरम् ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥ १० ॥ विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः ॥ दृष्ट्वाखे ऽवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंधरम् ॥ ११ ॥ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रो तिस्वभावात्माकृतांजलिः ॥ १२ ॥

गृणादितिचतुर्णामन्वयः पद्मोत्पलेदिनरात्रिविकासे सितानांपद्मानामुत्पलानांचस्रक्यस्यतम् स्निग्धानीलाश्चयेऽलकास्तेषांव्रातोवक्त्राब्जे यस्य ॥ ९ ॥ श्वेतोत्पलंक्रीडनकंयस्य मनःस्पर्शमनस्यानंदजनकंस्मितमीक्षणंचयस्यतम् ॥ १० ॥ वक्षसिश्रीर्यस्य कौस्तुभःकंधरायांयस्य ॥ ११ ॥ प्रीतिरेवस्वभावःस्वतःसिद्धोधर्मोयस्यतथाविधआत्मामनोयस्य ॥ १२ ॥

---

१ देवहूतिरितिश्रुतेतिपुस्तकद्वयेपाठः

त्वामृतेपरमानंदंधिगन्यवरकामुकम् अथापिकृपणंमानुगृहाणवरदानतः ॥ १ ॥ बतेतिहर्षे हेईड्यनोऽस्माभिःसमग्रसत्त्वनिधेस्तवदर्शनादक्ष्णोःसांसिध्यंसाफल्यंजुष्टंसेवितम् त्वद्दर्शनमेवमहाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्शनंसद्भिरुत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्जन्मभीरूढोविरूढोयोगोयैस्तेऽपि ॥ १२ ॥ सकामभक्तान्विगर्हयन्नाह यइति हेईशयेनिरयेऽपिस्युस्तेषांकामानांलवाययेत्वन्माययानष्टबुद्धयस्तएवोपासते त्वंतुतेषांतान्कामानपिरासिददासि ॥ १४ ॥ यःसकामांन्निंदामिसोऽहमपितादृशएवेत्याह तथेति गृहमेधोगृहाश्रमस्तत्रधेनुंत्रिवर्गदोग्ध्रींभार्यांपरिवोढुकामःपरिणेतुमिच्छन्कामदुघांघ्रिपस्यकल्पद्रुमस्यतवमूलमंघ्रिमुपेयिवानुपगतोऽस्मि ननुकामाद्यर्थमन्यत्किमप्युपास्यताम् न

ऋषिरुवाच[1] जुष्टंबताद्याखिलसत्त्वराशेःसांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः ॥ १३ ॥ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतम् ॥ उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्निरयेऽपियेस्युः ॥ १४ ॥ तथासचाहंपरिवोढुकामःसमानशीलांगृहमेधधेनुम् ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य ॥ १५ ॥ प्रजापतेस्तेवचसाऽधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोनुबद्धः ॥ अहंचलोकानुगतोवहामिबलिंचशुक्लानिमिषायतुभ्यम् ॥ १६ ॥ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् ॥ परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ १७ ॥

यतोऽशेषस्यपुरुषार्थस्यमूलमेतदेव ॥ १५ ॥ ननुतर्हिमुक्त्यर्थमेवकिंनभजसि अनधिकारादित्याह हेअधीशयस्त्वंप्रजापतिस्तस्यतववचसातंत्याऽयंकामहतोलोकःपशुवद्बद्धः हेशुक्लशुद्धधर्ममूर्तेऽहंचकिललोकानुगतोऽतस्तुभ्यंबलिंवहामिकर्ममयींत्वदाज्ञामनुवर्ते अनिमिषायकालात्मने तदर्थंभार्यांचेच्छामीतिचकारस्यार्थः नकेवलंलोकानुगतोबलिंवहामिकिंतुऋणत्रयापाकरणार्थमितिकिलेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ अनिमिषायेत्यनेनकालात्मकात्त्वत्तोभीतःकर्मकरोमीत्युक्तमेतत्तुभयंत्वद्भक्तानांनास्तीत्याह द्वाभ्याम् लोकान्कामाभिभूतांस्ताननुसृतान्पशूंश्चविवेकेसत्यपिपुनःकर्मजडान्मादृशान्हित्वाऽनादृत्ययेतवचरणरूपमातपत्रंश्रिताः तानेवाऽऽह त्वद्गुणानांवादःकथातदेवसीधुमदिरासंसारविस्मारकत्वात् पीयूषंरुचिकरत्वात् तेननिर्यापिताविलापितादेहधर्माःक्षुत्पिपासादयोयैः एषामित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

---

१ ऋषिःकर्दमः

तवयन्त्रिणाभिकालचक्रंतज्जगदाच्छिद्याऽऽकृष्यधावदपिएषांत्वद्भक्तानामायुराच्छिद्यधावन्नभवति कथंभूतम् अजरंब्रह्मतस्मिन्नक्षरूपेभ्र मिर्भ्रमणम् भ्रमदितिवक्तव्येऽतिभ्रमणशीलत्वादुपचारेणभ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसहत्रयोदशमासाअरायस्य त्रिशतंषष्टिश्चा होरात्राःपर्वाणियस्य शतशब्देविभक्तेरलुगार्षः षड्ऋतवोनेमयोयस्य अनंताःक्षणलवादयश्छदाःपत्राणिपत्राकाराधाराःसंतियस्य त्रीणि चातुर्मास्यानिनाभयआधारभूतानिवलयानियस्य करालस्रोतस्तीव्रवेगम् एतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ न नुनिरुपाधिमुदासीनंमांकिंयाचसेतथाऽपिमाययाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्त्वमेवयाच्यइत्याह स्वयमेकएवसन्नप्यात्मन्यधिकृतयायोगमाय

नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनंतच्छदियन्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदाच्छि द्यधावत् ॥ १८ ॥ एकःस्वयंसञ्जगतःसिसृक्षयाद्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसि ष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः ॥ १९ ॥ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययानस्तनुषेभूतसूक्ष्मम् ॥ अ नुग्रहायास्त्वपियर्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः ॥ २० ॥ तंत्वाऽनुभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमायया वर्तितलोकतंत्रम् ॥ नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् ॥ २१ ॥

याहेतुभूतयायाःस्वीकृताःशक्तयःसत्त्वाद्यास्ताभिः अदोविश्वम् स्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वेदृष्टांतः तथेति ॥ १९ ॥ यद्यपिमायिकत्वाद्भक्ते भ्योविषयसुखंदातुंनेच्छसितथाऽप्यस्मदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति हेअधीशनोऽस्माकंभजतांभूतसूक्ष्मरूपंपदंशब्दादिविष यसुखंमाययातनुषेविस्तारयसीतियदेतत्तवयद्यपीप्सितंनभवतितथाऽप्यस्मदनुग्रहायास्तु ऋणत्रयापाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्वित्यर्थः यर्हियतोमाययापरिच्छिन्नइवलसंत्यातुलस्यायुक्तस्त्वंविलक्षितोऽसि एवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः ॥ २० ॥ तंत्वात्वांभु क्तिमुक्तिप्रदंनमामि मुक्तिदत्वेहेतुःअनुभूत्याज्ञानेनोपरतःक्रियार्थःकर्मफलभोगोयस्मिन् भोगदत्वेहेतुः स्वमाययाआवर्तितंलोकतंत्रंविश्वो पकरणंयेन अतःसकामैर्निष्कामैश्चनमनीयंपादसरोजंयस्यतम् तत्राल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवाकामान्वर्षतीतितथातम् ॥ २१ ॥

---

१ अत्रभगवान्विलक्षितइतिपाठःश्रीधरसंमतइतिभाति टीकायांलसंतीतुलसीयस्यामितिबहुव्रीहिणातनुविशेषणत्वेनान्वयसारल्येलसंत्यातुलस्यायुक्तस्त्वमितितैर्व्या ख्यातत्वात्तनुपदस्यानुल्लेखाच्च अंगीकृतश्चायंपाठोविजयध्वजीकारैश्चक्रवर्तिनापाठांतरत्वेनलिखितश्च २ आवर्तितंसंपादितम्

अमृतेनसुखकरेण प्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभ्रूर्यस्य ॥ २२ ॥ चैत्यंहार्दंभावम् मेमयासमयोजिसंघटितम् यदर्थमेवाहंसमर्चितस्तत् ॥ २३ ॥ मयिसंगृभितःसंगृहीतएकाग्रीकृतआत्माचित्तंयैस्तेषांयन्मदर्हणम् त्वादृशेष्वतितरांसर्वथामृषानिष्फलंनस्यात् ॥ २४ ॥ विख्यातंमंगलमभ्युदयःसदाचारादिलक्षणंयस्य ॥ २५ ॥ हेविप्र महिष्यासह ॥ २६ ॥ २७ ॥ यत्रयस्यांभार्यायाम् समाहितमभिसंधानेनस्थि

ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकंप्रणुतोऽब्जनाभस्तमाबभाषेवचसाऽमृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥ २२ ॥ श्रीभगवानुवाच विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः ॥ २३ ॥ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् ॥ भवद्विधेष्वतितरांमयिसंगृभितात्मनाम् ॥ २४ ॥ प्रजापतिसुतःसम्राण्मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्तंयोऽधिवसन्शास्तिसप्तार्णवांमहीम् ॥ २५ ॥ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया ॥ आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदः ॥ २६ ॥ आत्मजामसितापांगींवयःशीलगुणान्विताम् ॥ मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो ॥ २७ ॥ समाहितंतेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् ॥ सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाममाशुभजिष्यति ॥ २८ ॥ यातआत्मभृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति ॥ वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंजसाऽऽत्मनः ॥ २९ ॥ त्वंचसम्यगनुष्ठायनिदेशंमउशत्तमः ॥ मयितीर्थीकृताशेषक्रियार्थोमांप्रपत्स्यसे ॥ ३० ॥ कृत्वादयांचजीवेषुदत्त्वाचाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानंसहजगद्द्रक्ष्यस्यात्मनिचापिमाम् ॥ ३१ ॥

तम् नृपवधूराजकन्या ॥ २८ ॥ तेवीर्यमात्मनिभृतंधृतंयाप्रसविष्यतिसाभजिष्यति वीर्येवीर्यप्रसूतासुकन्यासु अंजसाआत्मनःपुत्रानाधास्यंति ॥ २९ ॥ निदेशमाज्ञाम् उशत्तमःशुद्धसत्त्वः तीर्थंपात्रंतेनदानंलक्ष्यते मयिसमर्पितसर्वकर्मफलइत्यर्थः ॥ ३० ॥ गार्हस्थ्येनदयांकृत्वासंन्यासेनाभयंदत्त्वामय्यात्मानंजगच्चसहैकीभूतंद्रक्ष्यसि ॥ ३१ ॥

---

१ छंदसीतिहस्यभकारःह्रस्वत्वंचार्षम् २ मैत्रेयः ३ दशसहस्रवर्षपर्यंतम्

त्वद्वीर्येणसहदेवहूत्यामवतीर्येतिशेषः ॥ ३२ ॥ प्रत्यग्भूतेष्वक्षेषुजायतेआविर्भवतीतिप्रत्यगक्षजःसरस्वत्यानद्यापरिश्रितात्परिवेष्टितात्॥३३॥ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैरभिष्टुतःसिद्धमार्गोवैकुंठमार्गोयस्य यद्वा अशेषसिद्धैश्वराभिष्टुतश्चासौसिद्धैर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्चसययौ पत्ररथेंद्रोगरुडस्तस्यपक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तंसामाकर्णयन् बृहद्रथंतरेपक्षावितिश्रुतेः उच्चारितंस्तोमंचसामाधारभूतानामृचांसमुदायंशृण्वन् स्तोमआत्मेतिश्रुतेः समासपाठउच्चारितःस्तोमःस्तोत्रीयसमुदायोयस्यसाम्नइति ॥ ३४ ॥ तंकालंपरश्वइत्युक्तंप्रतीक्षमाणः ॥ ३५ ॥ शातकौंभाः

सहाहंस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामुने॥ तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्रणेष्येतत्त्वसंहिताम् ॥ ३२ ॥ मैत्रेयउवाच एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः॥ जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ॥ ३३ ॥ निरीक्षतस्तस्ययया वशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः॥ आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसाम॥३४॥अथसंप्रस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः ॥ आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ॥ ३५ ॥ मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभपरिच्छदम्॥ आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीम्॥ ३६ ॥ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत्॥ उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत्॥ ३७॥ यस्मिन्भगवतोनेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः ॥ कृपयासंपरीतस्यप्रपन्नेऽर्पितयाभृशम् ॥ ३८ ॥ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिप्लुतम् ॥पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम्॥ ३९ ॥पुण्यद्रुमलताजालैःकूजत्पुण्यमृगद्विजैः॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियाऽन्वितम् ॥ ४० ॥ मत्तद्विजगणैर्घुष्टंमत्तभ्रमरविभ्रमम्॥मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम्॥४१॥ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः॥ कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ॥ ४२ ॥

सौवर्णाःपरिकरायस्मिंस्तंरथमास्थायदुहितरंचारोप्यवरान्वेषणार्थंपर्यटन्॥ ३६॥ हेसुधन्वन्विदुर यदहः॥३७॥तत्प्रवेशमात्रेणपरमानंदंप्राप्त इतिदर्शयितुमाश्रमंवर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिःसप्तभिःश्लोकैः प्रपन्नेकर्दमे ॥ ३८ ॥ शिवमारोग्यममृतवत्स्वादुजलंयस्मिन् ॥ ३९ ॥ कूजंतःपुण्यामृगाद्विजाश्चयेषुतैःपुण्यद्रुमलतानांजालैःसमूहैर्युक्तम् ॥ ४० ॥ घुष्टंनादितम् मत्तभ्रमराणांविभ्रमोविनोदोयस्मिन् मत्ताबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपोनृत्यसंभ्रमोयस्मिन् आह्वयंतोमिथोमत्ताःकोकिलायस्मिन् ॥ ४१ ॥ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ॥ ४२ ॥

१ उच्चारितस्तोममित्येवंरूपे २ अरोगमितिप्राचीनतरेपुस्तकेपाठोऽयमेवयुक्तइतिभाति

कारंडवादिभिः पक्षिभिर्वल्गुयथातथाकूजितम् ॥ ४३॥ हरिणादिभिर्वृतम् तत्रक्रोडः सूकरः श्वाविच्छल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषागोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवा नाभिःकस्तूरीमृगः ॥ ४४ ॥ हुतोहुताशनोब्रह्मचारियोग्योयेन ॥ ४५ ॥ उग्रायुक्योगोयस्यतेनवपुषाविद्योतमानम् तस्यभगवतोभ्याह्वतंभाषणमेवामृतकलाअमृतमयस्यचंद्रस्यकलातन्मयंपीयूषंतस्यश्रवणेनचनातिक्षामंतपसाकृशंसंतमप्यकृशम् ॥ ४६ ॥ प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्यसमीपंगत्वामलिनंददर्शेतिपूर्वेंवक्रिया अर्ह्यतेनेनेत्यर्हणंमहारत्नंतदसंस्कृतमनिर्णिक्तंयथामलिनंदृश्यतेतद्वत् ॥ ४७ ॥

कारंडवैःप्लवैर्हंसैःकुररैर्जलकुक्कुटैः॥ सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥ ४३ ॥ तथैवहरिणैःक्रोडैःश्वाविद्भवयकुंजरैः॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥ ४४॥ प्रविश्यतत्तीर्थवरमादिराजःसहात्मजः॥ ददर्शमुनिमासीनंतस्मिन्हुतहुताशनम् ॥ ४५॥ विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाचिरम् ॥ नातिक्षामंभगवतःस्निग्धापांगावलोकनात् ॥ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेनच ॥ ४६ ॥ प्रांशुंपद्मपलाशाक्षंजटिलंचीरवाससम् ॥ उपसंसृत्यमलिनंयथाऽर्हणमसंस्कृतम् ॥ ४७॥ अथोटजमुपायातंनृदेवंप्रणतंपुरः॥ सपर्ययापर्यगृह्णात्प्रतिनंद्यानुरूपया ॥ ४८ ॥ गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः॥ स्मरन्भगवदादेशमित्याह[1] श्लक्ष्णयागिरा ॥ ४९ ॥ नूनंचंक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते ॥ वधायचासतांयस्त्वंहरेःशक्तिर्हिपालिनी ॥ ५० ॥ योकेंद्वग्नींद्रवायूनांयमधर्मप्रचेतसाम् ॥ रूपाणिस्थानआधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः ॥ ५१ ॥ नयदारथमास्थायजैत्रंमणिगणार्पितम् ॥ विस्फूर्जच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान्[2] ॥ ५२ ॥

उटजंपर्णशालांप्राप्तंपुरःपादसमीपेप्रणतमाशीर्भिरभिनंद्यसपर्ययापूजयाप्रत्यगृह्णात्सत्कृतवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तेचंक्रमणंपर्यटनम् हियस्मात् ॥ ५० ॥ मनुस्थंविष्णुंप्रणमति यइति स्थानेतत्तत्कार्यावसरे शुक्लायविष्णवे ॥ ५१ ॥ नयदेतिपंचानामयमर्थः यद्यपिधर्मरक्षार्थंसर्वतःपर्यटतस्तवप्रसंगादप्यागमनंसंभवतितथाऽपिविशेषकार्यंचेदस्तितत्कथ्यतामिति जैत्रंजयप्रदंमणिगणाअर्पितायस्मिंस्तंरथमारुह्यत्वंयदाभुवोमंडलंनपर्यटसितदासेतवोभिद्येरन्निितित्रयाणामन्वयः विस्फूर्जन्नादंकुर्वच्चंडंकोदंडंधनुर्यस्य ॥ ५२ ॥

---

१ नूनमित्यतःप्राक्कर्दमउवाचेतिप्राचीनतरपुस्तकेवर्तते २ अघान्दस्यून्

स्वसैन्यस्यचरणैःक्षुण्णंसंघट्टितम् ॥ ५३ ॥ वर्णाश्रमाणांनिबंधनंयैः बतअहो ॥ ५४ ॥ निरंकुशैर्नृभिर्निमित्तभूतैः शयानेनिाश्चिंते ॥ ५५ ॥
निर्व्यलीकेनसहर्षेण प्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥
द्वाविंशेकर्दमायादाद्यथादिष्टंहिविष्णुना ॥ मनुर्दुहितरंदेवहूतिमित्युपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमाविष्कृतोऽभिष्टुतोऽशेषाणांगुणानांकर्मणांचोद
यउत्कर्षोयस्यससम्राण्मनुः सव्रीडइवस्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकयावा तंमुनिमुवाच उपारतंनिवृत्तिनिरतम् ॥ १॥ मदीयाकन्यात्व

स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः॥ विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमानिव ॥५३॥ तदैवसेतवःसर्वेवर्णा
श्रमनिबंधनाः॥ भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ॥ ५४ ॥ अधर्मश्चसमेधेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः॥
शयानेत्वयिलोकोयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ॥५५॥ अथापिपृच्छेत्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः॥ तद्वयंनिर्व्यली
केनप्रतिपद्यामहेत्वदा॥५६॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकविंशतितमोऽध्यायः॥२१॥
मैत्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिम्॥ सव्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह॥१॥ मनुरुवा
च ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरीप्सया ॥ छंदोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् ॥ २॥ तत्त्राणा
यासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात्॥ हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते॥ ३॥ अतोह्यन्योऽन्यमात्मानंब्र
ह्मक्षत्रंचरक्षतः॥ रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ॥ ४॥ तवसंदर्शनादेवच्छिन्नामेसर्वसंशयाः॥ य
त्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः॥५॥ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मनाम् ॥ दिष्ट्यापादरजः
स्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम्॥६॥

यापरिणेयेतिविज्ञापयिष्यन्युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणपूर्वमेवघटितइत्याह ब्रह्मेतिसार्धाभ्याम् आत्मनःपरीप्सयापर्याप्तुमिच्छया छंदोम
यस्यात्मनःपर्याप्तिःपालनंवेदप्रवर्तनंतस्येच्छया युष्मान्ब्राह्मणान् ॥ २ ॥ तत्त्राणायब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिःक्षत्रंक्षत्रियजातिः
॥ ३ ॥ एवंसदेवएवरक्षतिस्म कोऽसौ यःसदसदात्मकःसर्वात्मकः तथाऽप्यव्ययोनिर्विकारः ॥ ४ ॥ तंविज्ञापयितुमेवतद्दर्शनादिकमभिनंद
ति तवेतित्रिभिः ॥ ५ ॥ अकृतात्मनामवशीकृतचित्तानाम् ॥ ६ ॥

अनुग्रहोऽनुशासनादिरूपएव उशतीरुशत्यः ॥ ७ ॥ विज्ञापयति सभवानितिसप्तभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्टआत्मायस्य श्रावितंविज्ञापनम् ॥ ८ ॥ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेतिपुत्रिकाकरणशंकानिरस्ता ममसुतेतिक्षत्रकन्यातवयोग्येतिदर्शितम् ॥ ९ ॥ एषादेवहूतिः ॥ १० ॥ प्रतीच्छस्वीकुरु ॥ ११ ॥ उद्यतस्यस्वतःप्राप्तस्यविषयस्य प्रतिवादःप्रत्याख्यानम् ॥ १२ ॥ कीनाशंकृपणम् अवज्ञयापरापमानेन ॥ १३ ॥

दिष्ट्यात्वयाऽनुशिष्टोऽहंकृतश्चानुग्रहोमहान् ॥ अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७ ॥ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम ॥ श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ॥ ८ ॥ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहिताम म ॥ अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥ यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥ १० ॥ तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपहृतांमया ॥ सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु[1] ॥ ११ ॥ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते ॥ अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः ॥ १२ ॥ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते ॥ क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहतः ॥ १३ ॥ अहंत्वाऽशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे ॥ १४ ॥ ऋषिरुवाच बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ताचतवात्मजा ॥ आवयोरनुरूपोऽसावाद्योवैवाहिकोविधिः ॥ १५ ॥ कामःसभूयान्नरदेवतेऽस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः ॥ कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्याक्षिपतीमिवश्रियम्[2] ॥ १६ ॥ यांहर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम्[3] ॥ विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥

यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणः मेप्रत्तांमयादत्ताम् ॥ १४ ॥ अप्रत्ताचेतिमय्येवकृतनिश्चयत्वात्कस्मैचिदपितिश्रुताचनभवतीत्यर्थः आद्यः प्रथमः ततःपूर्वंविवाहाभावात् मुख्यइतिवा ॥ १५ ॥ भूयाद्भवेत् प्रतीतःगृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्येत्यादिमंत्रप्रसिद्धः स्वयांगकांत्यैव श्रियंभूषणादिशोभाम् ॥ १६ ॥ यांविलोक्यन्यपतत् संमोहेनविमूढंव्याकुलंचेतोयस्य क्वणद्भ्यामंघ्रिभ्यांशोभायस्याः ॥ १७ ॥

---

१ गृहमेधेष्वित्यपिपाठः गृहस्थाश्रमसंबंधिषु २ स्वयांगकांत्येतिप्राचीनपुस्तकेपाठः टीकानुरोधादयमेवयुक्तइतिभाति ३ विह्वलांगीमित्यपिक०पाठः

तांललनानांललामंभूषणभूताम् असेवितौश्रियश्चरणौयैस्तैरदृष्टांद्रष्टुमप्ययोग्याम् उच्चपदःउत्तानपादस्य अभियातांस्वयंप्राप्ताम् ॥ १८॥ भजिष्येस्वीकरिष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यंततःपरंसंन्यासइतिभाषाबंधःसमयः तमेवाऽऽह यावदात्मनोममतेजोगर्भंबिभृयात् यद्वा ममात्मनोदेहाच्युतंतेजोवीर्यंबिभृयादिति अतःपरंपारमहंस्यंज्ञानंतस्मिन्मुख्यान्शुक्लेनविष्णुनासाक्षात्प्रकर्षेणोक्तानविहिंस्रान्हिंसारहितान्शमादीन्बहुयथाभवत्येवमनुष्ठेयान्मन्ये ॥ १९ ॥ ननुतवपितुःप्रजापतेराज्ञास्रष्टावेवनसंन्यासेतत्राऽऽह यतइति संस्थास्यतेचलयंयास्य

तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ॥ वत्स्यांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोऽभियाताम्॥ १८ ॥ अतोभजिष्येसमयेनसाध्वींयावत्तेजोबिभृयादात्मनोमे॥ अंतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येऽविहिंस्रान्॥१९॥ यतोऽभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थास्यतेयत्रचवाऽवतिष्ठते॥ प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः ॥ २० ॥ मैत्रेयउवाच सउग्रधन्वन्नियदेवाबभाषआसीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् ॥ धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः ॥ २१ ॥ सोनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम्॥ तस्मैगुणगणाढ्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः॥२२॥ शतरूपामहाराज्ञीपारिबर्हान्महाधनान्॥ दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान्॥ २३॥ प्रत्तांदुहितरंसम्राट्सदृक्षायगतव्यथः॥ उपगुह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः॥२४॥ अशक्नुवंस्तद्विरहंमुंचन्बाष्पकलांमुहुः॥ आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः॥२५॥ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः॥ प्रतस्थेरथमारुह्यसभार्यःस्वपुरंनृपः॥२६॥

ति वांवेतिएवार्थे ऋणत्रयापाकरणानंतरंसंन्यासएवमादृशानांभगवतोक्तइत्यर्थः ॥ २० ॥ हेउग्रधन्वन्विदुर लुलुभेमुनेर्मुखेनप्रलोभ्यतेस्म यद्वा मुखेनप्रलोभितवान् ॥ २१ ॥ समनुः अन्वनंतरम् महिष्याश्चव्यवसितंनिश्चयंज्ञात्वा ॥ २२ ॥ पारिबर्हान्विवाहकालेप्रदेयान् भूषाः भूषणानि वासांसि परिच्छदान्गृहोपकरणानिच ॥ २३ ॥ प्रत्तांदत्ताम् सदृक्षायसदृशाय गताव्यथाचिंतायस्य औत्कंठ्येनोन्मथितःक्षुभितआशयोयस्य ॥ २४ ॥ तस्याविरहंसोढुं हेअंबहेवत्सेइतिब्रुवन् संधिरार्षः शिखाःकेशानासिंचत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

१ क०पु०ततइतिपा० मूलटीकयोः २ मनोःपत्नीतिक्वचित्पाठः ३ क०पु०वेत्येवार्थे अत्रपाठेअवतिष्ठतेइत्यात्मनेपदंसंगच्छते

ऋषिकुलहितायाःउभयोःसुरोधसोःशोभनतटयोः ॥ २७ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा ब्रह्मावर्तादेशात्प्रजाःपतिंप्रत्युज्जग्मुः ॥ २८ ॥ कोऽसौब्रह्मावर्त इत्यपेक्षायामाह यत्रबर्हिष्मतीनामपुरीति साऽपिकुत्र यत्रयज्ञस्ययज्ञवराहस्यरोमाणिन्यपतन्निति यत्रेतिसर्वत्रसंबध्यते॥२९॥ बर्हिष्मती नामनिरुक्तिंब्रुवन्प्रसंगाद्देशस्यश्रैष्ठ्यमाह द्वाभ्याम् कुशाःकाशाश्चासन् शश्वन्नित्यंहरितंवर्चोवर्णोयेषाम् यज्ञघ्नान्राक्षसादीन् पराभवंनीत्वा यज्ञंविष्णुम् ॥ ३० ॥ यज्ञपुरुषंविष्णुंयतइतियत्रायजत् भुवंस्थानम् लब्ध्वेतितृन्प्रत्ययांतम् लब्धवान्सन्नित्यर्थः यतोलब्धवांस्तंयज्ञपुरुषमि

उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः॥ ऋषीणामुपशांतानांपश्यन्नाश्रमसंपदः ॥ २७॥ तमायांतम भिप्रेत्यब्रह्मावर्तात्प्रजाःपतिम् ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः ॥ २८ ॥ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंप त्समन्विता ॥ न्यपतन्यत्ररोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः ॥ २९ ॥ कुशाःकाशास्तएवासन्शश्वद्धरितवर्चसः ॥ ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥ कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धास्थानंयतोभुवम् ॥ ३१ ॥ बर्हिष्मतींनामविभुर्यांनिर्विश्यसमावसत् ॥ तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रयवि नाशनम् ॥ ३२ ॥ सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ॥ संगीयमानसत्कीर्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः ॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाश्रृण्वन्हरेःकथाः ॥ ३३ ॥ निष्णातंयोगमायासुमुनिंस्वायंभुवंमनुम् ॥ यदाभ्रंशयितुंभो गानशेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४ ॥ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः ॥ श्रृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतो ब्रुवतःकथाः ॥ ३५ ॥

तिवा एतेनस्वर्गादपिभूमिःश्रेष्ठातत्रापितत्स्थानंश्रेष्ठमित्युक्तंभवति ॥ ३१ ॥ प्रस्तुतमाह यांबर्हिष्मतींनामपुरींसमावसत् पूर्वंयस्यामुषितस्त स्यांनिर्विश्यभवनंप्रविष्टःसन्भोगान्बुभुजइत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ अन्येषांधर्मादीनामविरोधेन प्रत्यूषेषुउषःसुसंगीयमानासत्कीर्तिर्यस्यतथा पिस्वयंहरेरेवकथाःश्रृण्वन्भोगान्बुभुजे ॥ ३३ ॥ योगमायासुऐच्छिकभोगरचनासु यद्यतः आभ्रंशयितुंआईषदपिभ्रंशयितुमभिभवितुम ॥ ३४ ॥ अतोयातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारंभवत्यतोऽन्यदपिगतसारंयातयाममुच्यते अयातयामाअगतसाराआसन् स्वांतरंतदीयं मन्वंतरंयापयंतिगमयंतितेयामाःकालावयवाः कुर्वतःस्ववाक्यैरुपनिबध्नतः ॥ ३५ ॥

---

१ केषुचित्पुस्तकेषुमूलेटीकायांचप्रजापतिमितिपाठोदृश्यतेतत्रप्रजाइत्यस्याध्याहारोबोध्यः २ ऐहिकेत्यपिक्वचित्पाठः

परिभूतंगतित्रयंजायदादिसात्त्विकादिवायेन ॥ ३६ ॥ दिव्यास्त्वांतरिक्षाः मानुषाःशत्रुप्रभवाः भौतिकाःशीतोष्णादिप्रभवाः वैयासेहेविदुर ॥३७॥तस्यज्ञानातिशयमाह यइति नृणांसाधारणधर्मान्॥३८॥ तस्ययदपत्यंदेवहूतिस्तस्योदयंप्रभावम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतितृतीयेटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रयोविंशेततोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि ॥ विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदीर्यते ॥ १ ॥ प्रस्थितेगमनेकृतेसति ॥ १ ॥ २ ॥ दंभंकपटम् अघंनिषिद्धाचरणम् तेजीयांसमतितेजस्विनम् ॥३॥ दैवाद्गरीयसोदैवादपिगुरुतरात् दैवमप्यन्यथाकर्तुंसम

सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् ॥ वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ॥३६॥ शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः ॥ भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान् ॥ नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ॥३८॥ एतत्तआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीभा०तृ०द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ ७ ॥ मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् ॥ १ ॥ विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच ॥ शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभो ॥ २ ॥ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदम् ॥ अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ॥३॥ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् ॥ दैवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः ॥४॥ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया ॥ प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ कर्दमउवाच तुष्टोऽहमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या ॥ योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे ॥ ६ ॥ येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः ॥ तानेवतेमदनुसेवनयाऽवरुद्धान्दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥

र्थादित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्रतचर्ययाकर्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुहृत्प्रियः मदर्थेक्षपयितुंनावेक्षितोनगणितः समुचितःश्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्तयोपेक्षितइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तपश्चसमाधिश्चविद्याचउपासनातासुयआत्मयोगश्चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताःप्राप्ताभगवत्प्रसादादिव्यभोगास्तानेवतेऽवरुद्धांस्त्वयाऽपिवशीकृतान्प्रपश्य तेदिव्यांदृष्टिंवितरामि ययादृष्ट्याद्रक्ष्यसि ॥ ७ ॥

१ मानंदंभंचेतिक्वचित्पाठः २ इदंचतुर्षुप्रा०पु०वर्तते

अन्येपुनर्भोगाः किं नकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्रीभावस्तेनविभ्रंशिताअर्थरचनामनो रथायेषु निजधर्मेणपातिव्रत्येनदुग्धंतइतितथातान् दुरधिगान्दुष्प्रापान् नृपावयमितियाविक्रियास्तत्तद्रोगविकृतयस्ताभिः ॥ ८॥ अखिला योगमायाश्चविद्याश्चतत्तदुपासनास्तासुविचक्षणंनिपुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्यगताधिर्निश्चिताजाता संप्रश्रयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांविह्व लागद्गदातयागिराईषद्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेनविलसद्विकसितंहसितंजातहासंचाननंयस्याःसा आहजगाद ॥९॥ बतेतिहर्षे द्विजवृषद्वि जश्रेष्ठहेभर्तस्त्वय्येतत्सर्वंराद्धंसिद्धमेव तदहमवैमिजानामि किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितःसतावद्भूयात् सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्य

अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य॥सिद्धाऽसिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहा न्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः॥८॥एवंब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगता धिरासीत्॥संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाऽऽह॥९॥ देवहूतिरुवाच राद्धं बतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः॥यस्तेऽभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्गरी यसिगुणःप्रसवःसतीनाम्॥१०॥तत्रेतिकृत्यमुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोऽतिरिरंसयाऽऽत्मा॥सिध्ये तेतेकृतमनोभवधर्षितायादीनस्तदीशभवनंसदृशंविचक्ष्व॥११॥ मैत्रेयउवाच प्रियायाःप्रियमन्विच्छ न्कर्दमोयोगमास्थितः॥विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत्॥१२॥

र्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणोमहान्लाभः समासेपाठेगरीयसिपत्यौसतिसतीनांयतोगुणप्रसवोगुणविस्तारोभवति अ तःपुत्रोत्पत्त्याममगुणविस्तारेजातेपश्चात्त्वदुक्तंसर्वंभवत्वितिभावः ॥ १० ॥ अंगसंगार्थंचप्रथममितिकर्तव्यतांसंपादयेत्याह हेईशतत्रांगसंगे इतिकृत्यंसाधनंयथोपदेशंकामशास्त्रानुसारेणोपशिक्षसंजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येनसाधनेनाभ्यंगभोजनपानादिनाऽतीवरंतुमिच्छयाक र्शितोदीनश्चममैषआत्मादेहःसिध्येतरतिसमर्थोभवेत् कथंभूतायाः तेत्वयैवकृतःक्षोभितोयोमनोभवस्तेनधर्षितायाः तत्ततोऽनुरूपंभवनंवि चक्ष्ववितर्कयविचारयेतियावत् ॥ ११ ॥ तर्हितत्क्षणमेव आविरचीकरदाविर्भावयांबभूव ॥ १२ ॥

१ हेतुभूताभिः २ गुणप्रसवइत्येवंरूपे

तदेवविशिनष्टि सर्वकामदुघमितिनवभिः सर्वैश्वरत्नादिभिःसमन्वितम् सर्वर्धीनांसर्वसंपदांय उपचयस्तस्योदर्कउत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतंशोभितम् ॥ १३ ॥ उपकरणंपरिकरः पट्टिकाअल्पविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाः पताकाविस्तृतास्ताभिः ॥ १४ ॥ विचित्राणिमाल्यानिपुष्पाणियासु मंजुयथाभवत्येवंसिंजंतःकूजंतःषडंघ्रयोयासुताभिःस्रग्भिः ॥ १५ ॥ उपर्युपरिविरचितगृहेषु कशिपुभिःशय्याभिःकांतंकमनीयम् पर्यंकादिभिश्चकांतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्वास्सुद्वारेषुविद्रुमनिर्मितादेहलीउदुंबरस्तयाभातंशोभितम् वज्रखचितकपाटयुक्तम् इंद्र

सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् ॥ सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कंमणिस्तंभैरुपस्कृतम् ॥ १३ ॥ दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ॥ पट्टिकाभिःपताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम्[1] ॥ १४ ॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् ॥ क्षिप्तैःकशिपुभिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः ॥ १६ ॥ तत्रतत्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥ महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥ द्वास्सुविद्रुमदेहल्याभातंवज्रकपाटवत् ॥ शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुंभैरधिश्रितम् ॥ १८ ॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषुनिर्मितैः ॥ जुष्टंविचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः[2] ॥ ॥ १९ ॥ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् ॥ कृत्रिमान्मन्यमानैःस्वानधिरुह्याधिरुह्यच ॥ २० ॥ विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः ॥ यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवाऽऽत्मनः ॥ २१ ॥ ईदृग्गृहंतत्पश्यंतीं नातिप्रीतेनचेतसा ॥ सर्वभूताशयाऽभिज्ञःप्रावोचत्कर्दमःस्वयम् ॥ २२ ॥

नीलमयेषुशिखरेषुप्रासादाग्रभागेषु ॥ १८ ॥ चक्षुष्मंतइवयेपद्मरागाग्र्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मदिव कैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः ॥ १९ ॥ कृत्रिमानपिहंसादीन्स्वान्सजातीयान्मन्यमानैस्तत्रतत्राधिरुह्याधिरुह्यनिकूजितम् ॥ २० ॥ विहारस्थानंक्रीडाप्रदेशः विश्रामःशयनगृहम् संवेशउपभोगस्थानम् प्रांगणंगृहाद्बहिः अजिरंप्राकाराद्बहिः यथोपजोषंयथासुखमात्मनःस्वस्यमायाविनोऽपिविस्मयजनकमिव ॥ २१ ॥ नातिप्रीतेनमलिनदेहत्वात्परिचारिकाभावाच्च ॥ २२ ॥

---

१ अलंकृतमित्यपिपाठः २ सहारैरितिचतुर्षुपु०पा०

अस्मिन्ह्रदे बिंदुसरसि आरुहाधिरोह शुक्रेनविष्णुनाकृतमानंदबिंदुनिपातनेन यापकंप्रापकम् ॥ २३ ॥ समादायाऽऽहृत्य सरजंमलिनम् वेणीभूतान्जटिलान् ॥ २४ ॥ शवलौविवर्णौस्तनौयस्मिंस्तत् सरस्वत्याःशिवानिजलान्याशेरतेयस्मिन् शिवाजलाशयाजलचरायस्मि न्निति वा ॥ २५ ॥ सातत्रनिमग्नासतीविस्मयंददर्शेतमाह सांऽतःसरसीतिदशभिः उत्पलगंधयःकमलगंधीः ॥ २६ ॥ तुभ्यंतवकर्मकरीःपरि चारिकावयमस्मानाज्ञापयेतिस्त्रियःप्रोचुः ॥ २७ ॥ ततश्चस्नानेनस्नानयोग्यतैलादिना ॥ २८ ॥ पराार्घ्यान्युत्कृष्टानि वरीयांसितप्रियाणि

निमज्ज्यास्मिन्ह्रदेभीरुविमानमिदमारुह ॥ इदंशुक्लकृतंतीर्थमाशिषांयापकंनृणाम् ॥ २३ ॥ सातद्भर्तुः समादायवचःकुवलयेक्षणा ॥ सरजंबिभ्रतीवासौवेणीभूतांश्चमूर्धजान् ॥ २४ ॥ अंगंचमलपंकेनसंछन्नं शवलस्तनम् ॥ आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजलाशयम् ॥ २५ ॥ सांऽतःसरसिवेश्मस्थाःशतानिदशकन्य काः ॥ सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः ॥ २६ ॥ तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः ॥ वयंकर्म करीस्तुभ्यंशाधिनःकरवामकिम् ॥ २७ ॥ स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीम् ॥ दुकूलेनिर्मलेनूत्ने ददुरस्यैचमानदाः ॥ २८ ॥ भूषणानिपरार्घ्यानिवरीयांसिद्युमंतिच ॥ अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवम् ॥ २९ ॥ अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरजांबरम् ॥ विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्बहुमानितम् ॥ ३० ॥ स्नातंकृतशिरस्नानंसर्वाभरणभूषितम् ॥ निष्कग्रीवंवलयिनंकूजत्कांचननूपुरम् ॥ ३१ ॥ श्रोण्योरध्यस्तया कांच्याकांचन्याबहुरत्नया ॥ हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम् ॥ ३२ ॥

द्युमंतिदीप्तिमंतिच पानंपेयम् अमृतंस्वादु आसवंमादकम् ॥ २९ ॥ आदर्शेस्वमात्मानंददर्शेतिशेषः आत्मानंविशिनष्टि चतुर्भिःकृतंस्वस्त्य यनंमंगलंयस्य पुंस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ॥ ३० ॥ विरजमित्यस्यप्रपंचः स्नातमुद्वर्त्यक्षालितम् कृतंशिरःस्नानमभ्यंगोयेन भूषि तत्वमेवाऽऽह निष्कंपदकंग्रीवायांयस्य ॥ ३१ ॥ बहूनिरत्नानियस्यांतया रुचकेनमंगलद्रव्येणकुंकुमादिना तदुक्तंविश्वप्रकाशे रुचकंमंगल द्रव्येग्रीवाभरणदंतयोरिति ॥ ३२ ॥

---

१ केषुचित्पुस्तकेषुप्रथमांतमेवोत्तरश्लोकस्थार्त्स्नयइत्यस्य विशेषणत्वेनयोजितमुत्पलगंधयःस्त्रियःप्रोचुरिति २ अत्रैकस्मिन्प्रा०पु०कर्दमउवाचेतिवर्तते ३ कं०पु०वि भूषितमितिपाठः

सुदतासुभ्रुवाचक्षुषेतिचजातावेकवचनानि एतैर्लसच्छोभमानंमुखंयस्य कथंभूतेनचक्षुषा श्लक्ष्णोमनोहरःस्निग्धोऽपांगोनेत्रप्रांतोयस्यपद्म कोशेनस्पर्धतइतिपद्मकोशस्पृत्तेन ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वाचयदापतिंसस्मारतदायत्रासौतत्रैवस्वयमप्यास्ते ॥ ३४ ॥ आत्मानंनिशाम्यदृष्ट्वा तांचत स्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वा संशयंकिमिदमितिविस्मयम् ॥ ३५ ॥ समुनिर्विवाहात्प्राग्यदात्मनोरूपंतदेवपुनर्बिभ्रतीम् संवीतौप्रावृतौरुचि रौस्तनौयस्याः पाठांतरेतुरूपविशेषणम् ॥ ३६ ॥ शोभनेवाससीयस्याः जातोभावःप्रेमयस्य हेअमित्रहन्जितकाम ॥ ३७ ॥ तस्मिन्विमा

सुदतासुभ्रुवाश्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा ॥ पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मुखम् ॥ ३३ ॥ यदासस्मार ऋषभमृषीणांदयितंपतिम् ॥ तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्राऽऽस्तेसप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्र वृतंतदा ॥ निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत् ॥ आत्मनो बिभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ३६ ॥ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् ॥ जातभावोविमानंतदा रोहयदमित्रहन् ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रिययानुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राजउत्क चकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभःस्थः ॥ ३८ ॥ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंग सखमारुतसौभगासु ॥ सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥ वैश्रंभकेसु रसनेनंदनेपुष्पभद्रके ॥ मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः ॥ ४० ॥ भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीय सा ॥ वैमानिकानत्यशेतचरन्लोकान्यथाऽनिलः ॥ ४१ ॥

नेमुनिर्बभ्राजे नलुप्तोमहिमास्वातंत्र्यंयस्य उपचीर्णशुश्रूषितंवपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवानपीच्योऽतिसुंदरः पूर्णचंद्रइवमुनिर्नभइवविमा नंताराइवताःस्त्रियःकुमुदानीवतासांनेत्राणीतिज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ तेनविमानेन अष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन्कुलाचलेंद्रेमेरौतस्यद्रोणीषुद रीषु अनंगस्यसखायोमारुतःशीतसुगंधमंदाऽनिलस्तेनसौभगंसौंदर्यंयासु सिद्धैर्नुतःस्तुतःसन् द्युधुनिर्गंगातस्याःपातेनशिवःस्वनोयासुतासुरेमे ललनावरूथीस्त्रीरत्नसमूहवान् ॥ ३९ ॥ वैश्रंभकादिषुदेवोद्यानेषु मानसेचसरसि रतःप्रीतःसन् ॥ ४० ॥ अत्यशेतातिक्रम्यस्थितः ॥ ४१ ॥

1 संवीतरुचिरस्तनमित्येवंरूपे

उद्दामचेतसांधीराणाम् व्यसनंसंसारस्तस्यात्ययोयस्मात् ॥ ४२ ॥ प्रेक्षयित्वादर्शयित्वा गोलंमंडलम् स्वसंस्थयाद्वीपवर्षादिरचनयायावां स्तावंतम् बहून्याश्चर्याणियस्मिंस्तम् ॥ ४३ ॥ नवधाविभज्यनवप्रभेदमात्मानंकृत्वा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शरदःसंवत्सराः मनागीषदिवव्यतीयुः ॥ ४६ ॥ आत्मनास्वदेहार्धरूपेणातिप्रीत्याभावयन् तथासतिसदपत्यंभवेदिति नोधानवधा सर्वसंकल्पविदिति तस्याबह्वपत्यसंकल्पं जानन्नित्यर्थः विभुस्तथाकर्तुंसमर्थश्च आत्मविदितिचतस्यामनासक्तत्वात्स्त्रियोजाताइतिभावः पुमान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रि

किंदुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसाम् ॥ यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः ॥ ४२ ॥ प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया ॥ बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्तत ॥ ४३ ॥ विभज्यनवधाऽऽत्मानंमानवींसुरतोत्सुकाम् ॥ रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता ॥ नचाबुध्यततंकालंपत्याऽपीच्येनसंगता ॥ ४५ ॥ एवंयोगानुभावेनदंपत्योररममाणयोः ॥ शतंव्यतीयुःशरदःकामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६ ॥ तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनाऽऽत्मवित् ॥ नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्विभुः ॥ ४७ ॥ अतःसासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः ॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगंधयः ॥ ४८ ॥ पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदालक्ष्योशतीसती ॥ स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ॥ ४९ ॥ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया ॥ उवाचललितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ॥ ५० ॥ देवहूतिरुवाच सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् ॥ अथापिमेप्रपन्नायाअभयंदातुमर्हसि ॥ ५१ ॥

याइतिस्मृतेः ॥ ४७ ॥ अतोऽनंतरमेव सद्यएकस्मिन्नेवाहनि चारूणिसर्वाण्यंगानियासाम् ॥ ४८ ॥ प्रव्रजिष्यंतमालक्ष्यवितर्क्यस्मयमानावहिरंतस्तुविक्लवेनव्याकुलेनविदूयतासंतप्यमानेनहृदाउवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४९ ॥ नखाएवमणयस्तैःश्रीःशोभायस्यतेनपदाभुवंलिखंतीतिदुरंतचिंतालक्षणम् ॥ ५० ॥ उपोवाहसंपादितवान् अभयमिति भाविनोदैन्यात्संसाराच्चयद्भयंतन्निवर्तयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

---

१ एकस्मिन्पुस्तकेमूलेटीकायांचाप्ययइतिपाठः २ इदंप्राचीनपुस्तकत्रये

तत्रदैन्यंनिवेदयति तुभ्यंतवदुहितृभिःस्वयमेवाऽऽत्मनःसमायोग्याःपतयोविमृग्याइतिदैन्यंप्राप्तम् संसारभयमुररीकृत्याह कश्चिदिति विशो कायज्ञानोपदेशाय स्त्रीभिर्ऋणानपाकरणात्कंचित्कालंत्वदवस्थानेनब्रह्मवित्पुत्रःकश्चित्किंस्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ विषयान्भुंक्ष्वकिंब्रह्मविद्य येतिचेत्तत्राऽऽह एतावताऽलंपूर्यताम् परित्यक्तःपरआत्माययातस्याःमम ॥५३॥ स्वकृतमनुशोचंत्याह इंद्रियार्थेष्वितिचतुर्भिः मेमयापरंभा वंत्वंब्रह्मविदिति ॥ ५४ ॥ प्रसंगःकथमभयायास्तुतत्राऽऽह संगइति अधियाऽज्ञानेन ॥ ५५ ॥ स्वभावतःप्रवृत्तंयस्यकर्मधर्मार्थंनकल्पतेधर्मा

ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंविमृग्याःपतयःसमाः ॥ कश्चित्स्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्रजितेवनम् ॥ ५२ ॥ एतावताऽलंकालेनव्यतिक्रांतेनमेप्रभो ॥ इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ॥ ५३ ॥ इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः ॥ अजानंत्यापरंभावंतथाऽप्यस्त्वभयायमे ॥ ५४ ॥ संगोयःसंसृतेर्हेतुरसत्सुविहितोऽधिया ॥ स एवसाधुषुकृतोनिःसंगत्वायकल्पते ॥ ५५ ॥ नेहयत्कर्मधर्मायनविरागायकल्पते ॥ नतीर्थपदसेवायैजीवन्नपिमृतोहिसः ॥ ५६ ॥ साऽहंभगवतोनूनंवंचितामाययादृढम् ॥ यत्त्वांविमुक्तिदंप्राप्यनमुमुक्षेयबंधनात् ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥छ॥ मैत्रेय उवाच निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहितरंमुनिः ॥ दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच माखिदोराजपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते ॥ भगवांस्तेक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ॥ २ ॥ धृतव्रतासि भद्रंतेदमेननियमेनच ॥ तपोद्रविणदानैश्चश्रद्धयाचेश्वरंभज ॥ ३ ॥

भिमुखंनभवेत् तत्रापिनिष्कामधर्मद्वाराविरागायनकल्पते तद्वाराचतीर्थपदस्यहरेःसेवार्थंनपर्यवस्येदित्यर्थः ॥ ५६ ॥ नमुमुक्षेयमोक्तुमिच्छांनकृतवत्यस्मि ॥ ५७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥छ॥ ॥ चतुर्विंशेततोजन्मकपिलस्याऽऽहतत्पितुः ॥ प्रव्रज्यांतमनुज्ञाप्यऋणत्रयविमोक्षतः ॥ १ ॥ शालिनींश्लाघ्याम् शुक्लेनाभिव्याहृतंसहाहंस्वांशकलयेत्यादि ॥ १ ॥ इत्थंमाखिदःखेदंमाकार्षीः आत्मानंप्रत्यहंभाग्यहीनेति अदूराच्छीघ्रम् ॥ २ ॥ दमेनेंद्रियसंयमेन नियमेनस्वधर्मेण तपांसिद्रविणदानानिचतैः ॥ ३ ॥

१ अत्रकिमित्यनपेक्षितमितिभाति

हृदयग्रंथिंचिज्जडात्मकमहंकारलक्षणंबंधंछेत्ताछेत्स्यति औदर्यःपुत्रःसन् ब्रह्मभावयत्युपदिशतीतितथा ॥ ४ ॥ श्रद्धायविश्वस्य ॥ ५ ॥ बहुतिथेबहुतरेकालेऽतिक्रांतेसति कार्दमंकर्दमसंबंधि ॥ ६ ॥ घनाघनाइत्येकंपदम् वर्षंतोमेघाः गायंतिस्मनृत्यंतिस्म ॥ ७ ॥ अपवर्जितामुक्ताः ॥ ८ ॥ परिश्रितंपरिवेष्टितम् ॥ ९ ॥ आगत्यकिंकृतवांस्तदाह भगवंतमितिद्वाभ्याम् तत्त्वानांसंख्यानंयस्मिंस्तस्यसांख्यस्यविज्ञस्यैविशे

सत्वयाऽऽराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः ॥ छेत्तातेहृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ॥ ४ ॥ मैत्रेयउवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः ॥ सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ॥ ५ ॥ तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः ॥ कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि ॥ ६ ॥ अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः ॥ गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ॥ ७ ॥ पेतुःसुमनसोदिव्याःखेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ॥ ८ ॥ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितम् ॥ स्वयंभूःसाकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥ ९ ॥ भगवंतंपरंब्रह्मसत्त्वेनांशेनशत्रुहन् ॥ तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् ॥ १० ॥ सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दमंचेदमभ्यधात् ॥ ११ ॥ ब्रह्मोवाच त्वयामेऽपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः ॥ यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् ॥ १२ ॥ एतावत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः ॥ बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः ॥ १३ ॥ इमादुहितरःसभ्यतववत्ससुमध्यमाः ॥ सर्गमेतंप्रभावैःस्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा ॥ १४ ॥

षेणज्ञापनायभगवंतंजातंविद्वानजोब्रह्मास्वराट्स्वतःसिद्धज्ञानस्तस्यचिकीर्षितंसभाजयन्पूजयन्प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितःकर्दमंचेदमभ्यधादितिद्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रत्वयेतिपंचभिःकर्दमंप्रत्याह अपचितिःपूजाकृता यद्यस्मात् निर्व्यलीकतो निष्कपटंसम्यग्गृहीतवान् ॥ १२ ॥ अनुमन्येतेतियदेतावत्येव ॥ १३ ॥ अनेकधाप्रभावैर्वंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति ॥ १४ ॥

---

१ देवाइतिशेषः घनाघनाइत्यस्यजगर्जुरितिजाताइतिवाशेषः

ऋषिमुख्येभ्योमरीच्यादिभ्यः ॥ १५ ॥ पुत्रस्तुसाक्षादीश्वरइत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिंसर्वाभीष्टदम् ॥ १६ ॥ देवहूतिंप्रत्याह त्रिभिः ज्ञानंशास्त्रोक्तंविज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेनकर्मणांजटामूलानिवासनाउद्धरन्नुत्पाटयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य ॥ १७ ॥ हेमानविअविद्यास्वरूपाज्ञानंसंशयामिथ्याज्ञानानितन्मयंतवहृदयग्रंथिम् ॥ १८ ॥ सुसंमतःसुपूजितःसन् गंताप्राप्स्यति ॥ १९ ॥ कुमारैः

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि ॥ आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणीहियशोभुवि ॥ १५ ॥ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया ॥ भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने ॥ १६ ॥ ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरन्जटाः ॥ हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः ॥ १७ ॥ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः ॥ अविद्यासंशयग्रंथिंछित्त्वागांविचरिष्यति ॥ १८ ॥ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः ॥ लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकीर्तिवर्धनः ॥ १९ ॥ मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः ॥ हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ ॥ २० ॥ गतेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः ॥ यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः ॥ २१ ॥ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामंगिरसेऽयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् ॥ २२ ॥ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ॥ ख्यातिंचभृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् ॥ २३ ॥ अथर्वणेऽददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते ॥ विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् ॥ २४ ॥ ततस्तऋषयःक्षत्तःकृतदारानिमंत्र्यतम् ॥ प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् ॥ २५ ॥ सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् ॥ विविक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत ॥ २६ ॥

सहेतिशेषः सहनारदोनारदसहितश्च मरीच्यादीन्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैरेतैःपंचभिःसहितोहंसोब्रह्माययौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गस्तस्यपरांकाष्ठांसत्यलोकम् ॥ २० ॥ शतधृतौब्रह्मणि ॥ २१ ॥ २२ ॥ युक्तांयोग्याम् अयच्छद्दात् ॥ २३ ॥ वितन्यतेसमृद्धःक्रियते शांत्यधिष्ठात्रींदेवतामित्यर्थः समलालयत्संतोषितवान् ॥ २४ ॥ निमंत्र्यपृष्ट्वा नंदिंहर्षंप्राप्ताःसंतः ॥ २५ ॥ सचमुनिः त्रियुगंविष्णुम् विविक्तेरहसि ॥ २६ ॥

१ विप्रर्षिस्तानितिपाठएकत्रप्रा०पु०

पापच्यमानानांभृशंदह्यमानानाम् निरयेसंसारे स्वीयैरमंगलैःपापैः ॥ २७ ॥ कुतःसर्वदेवताःप्रसन्नाइतिज्ञातमलभ्यलाभादित्याह द्वाभ्या
म् बहुषुजन्मसुविपक्केनसुसिद्धेन सम्यग्योगोभक्तियोगस्तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यंतेन शून्यागारेषुविविक्तस्थानेषु यस्यतवपदम् ॥ २८ ॥
हेलनमवज्ञांलाघवंनगणय्यागणयित्वा उचितमेवतवैतदित्याह यस्त्वंस्वानांभक्तानांपक्षंपुष्णासीतितथासः ॥ २९ ॥ एतत्प्रपंचयति द्वाभ्या
म् स्वयमेवावतीर्णोऽसिस्ववाक्यंतवपुत्रोभविष्यामीतियत्तत्सत्यंकर्तुम् ज्ञानंज्ञानसाधनंसांख्यंचचिकीर्षुःसन् ॥ ३० ॥ यानितवालौकिका
निचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेऽभिरूपाणियोग्यानि यानिचस्वजनानांरोचंतेमनुष्यसरूपाणितान्यपितेरोचंतइत्यर्थः अरूपिणःप्राकृतरूपर

अहोपापच्यमानानांनिरयेस्वैरमंगलैः॥ कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः ॥ २७ ॥ बहुजन्मविपक्केनस
म्यग्योगसमाधिना॥ द्रष्टुंयतंतेयतयःशून्यागारेषुयत्पदम्॥ २८॥ सएवभगवानद्यहेलनंनगणय्यनः ॥ गृ
हेषुजातोग्राम्याणांयःस्वानांपक्षपोषणः॥ २९॥ स्वीयंवाक्यमृतंकर्तुमवतीर्णोऽसिमेगृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवा
नृज्ञानंभक्तानांमानवर्धनः॥ ३० ॥ तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव॥ यानियानिचरोचंतेस्वजना
नामरूपिणः॥ ३१॥ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धासदाऽभिवादार्हणपादपीठम्॥ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबो
धवीर्यश्रियांपूर्तमहंप्रपद्ये॥ ३२॥ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् ॥ आत्मानुभूत्याऽनु
गतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये॥ ३३॥ आंस्माभिपृच्छेऽद्यपतिंप्रजानांत्वयाऽवतीर्णार्णउताप्तकामः॥
परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः॥ ३४ ॥

हितस्य ॥३१॥ अभिवादार्हंपादपीठंयस्य ऐश्वर्यादिभिःपूर्तंपूर्णम्॥३२॥ऐश्वर्यादिकंविवृण्वन्नाह परंपरमेश्वरम् तत्रहेतुः स्वच्छंदास्वाधीनाः
शक्तयोयस्य ताएवाऽऽह प्रधानंप्रकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठातारंमहांतंमहत्तत्त्वरूपंकालंतेषांक्षोभकंत्रिवृतमहंकाररूपंलोकात्मकंतत्पालात्मकं
च तदेवंमाययाप्रधानादिरूपतामुक्त्वाचिच्छक्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचिच्छक्त्याऽनुगतःस्वस्मिन्लीनःप्रपंचोयस्यतम् कविंसर्व
ज्ञम् प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः॥३३॥ संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छेयत्किंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वयापुत्ररूपेणावती
र्णानिनिवृत्तानिऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसआप्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसंन्यासिनांपदवींमार्गमाश्रितःसंस्त्वांयुंजन्स्मरन्विचरिष्यामि॥३४॥

१ सांख्यशास्त्रम् २ अथाभिपृच्छेइतिपाठः मा०पु० मूलेटीकायांच तत्र आआभपृच्छेइतिच्छेदः ३ मूलेश्रियामितिषष्ठीतृतीयार्थे

अहंतावज्ज्ञानोपदेशायैवत्वद्गृहेऽवतीर्णः अतस्तवगृहेवसतोऽपिमुक्तिःसुलभैव यद्यवश्यंगंतव्यमेवेत्याग्रहस्तथाऽपिमामेवानुस्मरन्गच्छेत्या शयेनाऽऽह मयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकिकेचकृत्ये स्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयति यद्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामीत्यवोचम् अ थअतएवतदृतंसत्यंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्मस्वीकृतम् ॥ ३५ ॥ दुराशयाल्लिंगान्मुमुक्षूणांमुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्या नायविद्धीत्युत्तरस्यानुषंगः ॥ ३६ ॥ नन्वयमात्मज्ञानमार्गःपूर्वसिद्धएवनेदानीमपूर्ववत्प्रवर्तनीयस्तत्राऽऽह एषइति अव्यक्तःसूक्ष्मः ॥ ३७ ॥ कामंयथेच्छम् आपृष्टोऽनुज्ञातः यद्वा यथात्वंगंतुंमांपृष्टवांस्तथाऽत्रावस्थातुंमयाऽपित्वमापृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणा

श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके॥ अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने॥३५॥ एतन्मेजन्मलोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात्॥ प्रसंख्यानायतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने॥३६॥ एषआत्मपथोऽव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा॥ तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम्॥३७॥ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा॥ जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज॥३८॥ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम्॥ आत्मन्येवाऽऽत्मनावीक्ष्यविशोकोऽभयमृच्छसि॥३९॥ मात्रआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम्॥ वितरिष्येययाचासौभयंचातितरिष्यति॥४०॥ मैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः॥ दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह॥४१॥ व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः॥ निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः॥४२॥ मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम्॥ गुणावभासेविगुणएकभक्त्याऽनुभाविते॥४३॥

अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ॥ ३८ ॥ ततश्चमांपरमंपरमात्मानमात्मनिस्वस्मिन्नात्मनामनसाअन्वीक्षमाणोऽभयंमोक्षं प्राप्स्यसि ॥ ३९ ॥ मात्रेदेवहूत्यै शमनीमुन्मूलनीम् भयमतिशयेनतरिष्यति परमानंदंप्राप्स्यतीतिचकारार्थः ॥ ४० ॥ समुदितःसम्यगुक्तः सन् तंप्रदक्षिणीकृत्य ॥ ४१ ॥ मुनीनामिदंमौनम् व्रतमहिंसालक्षणम् ॥ ४२ ॥ सदसतःपरंयत्तस्मिन्ब्रह्मणि गुणावभासकेनिर्गुणे एकभक्त्याऽव्यभिचारिण्याभक्त्याऽनुभावितेऽपरोक्षीकृते ॥ ४३ ॥

---

१ लिंगदेहात् २ आत्मज्ञानमार्गः ३ वीक्ष्येत्यतःफलितमिदम्

अतोदेहादिष्वहंकारादिरहितः अतएवनिर्द्वंद्वःशीतोष्णाद्यनाकुलः समदृग्भेदाग्राहकःकिंतुस्वदृक् स्वमेवपश्यन् प्रत्यक्प्रवणाशांताविक्षेपरहिताधीर्यस्य ॥ ४४ ॥ तदेवंविधकल्पितोपाधिनिवृत्तिमुक्त्वापरमेश्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेवइतित्रिभिः प्रतीचोजीवस्याऽऽत्मनिलब्धआत्माचित्तंयेनयतोमुक्तंबंधनमज्ञानंयस्य ॥ ४५ ॥ लब्धात्मतामेवाऽऽह आत्मानमिति ॥ ४६ ॥ तदेवंतेनभागवतीगतिःप्राप्ता पाठांतरेसएवतांगतिंप्राप्तइति ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पंचविंशेजनन्यातुपृष्टोबंधविमोचनम् ॥आहाबाहपरंभक्तिलक्षणंकपिलःसुतः ॥ १ ॥ कपिलेनार्पितामात्रेगूढभावनियंत्रिता॥योगमाणिक्यमंजूषास्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना

निरहंकृतिर्निर्ममश्चनिर्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक् ॥ प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधिः ॥ ४४ ॥ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि ॥ परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ॥ ४५ ॥ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितम् ॥ अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचाऽऽत्मनि ॥ ४६ ॥ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा ॥ भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवानात्ममायया ॥ जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् ॥ १ ॥ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगिनाम् ॥ विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः ॥ २ ॥ यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्माऽऽत्ममायया ॥ तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा ॥ प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ॥ ४ ॥

॥ २ ॥ उक्तानुवादपूर्वकंकापिलंयोगंपृच्छति कपिलइतित्रिभिः तत्त्वानांसंख्यातागणकः सांख्यप्रवर्तकइत्यर्थः अतएवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तयेआत्मतत्त्वज्ञापनाय ॥ १ ॥ पुंसांमध्येवर्ष्मणोवृद्धस्योत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमा भवितृप्रधानोऽयंनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौकीर्तौ असवइंद्रियाणिभूर्यलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीव्यतिद्योततइतितथातस्य यद्वा भूरिबहुशःश्रुतोदेवोयेनतस्यापिमेऽसवइतिसंबंधः ॥ २ ॥ स्वानांपुंसांछंदेनेच्छयाआत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकीर्तनार्हाण्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥ यथात्वंमांप्रचोदयस्येवंप्रचोदितःसन् तथातत्प्रश्नानुसारेण आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम् ॥ ४ ॥

---

१ प्राप्तोभागवतींगतिमित्येवंरूपे अत्रभगवद्भक्तियुक्तेनातएवइच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमेनचेतसाहेतुभूतेनेत्याद्यन्वयः

बिंदुसरेबिंदुसरसि ॥ ५ ॥ तत्त्वमार्गस्यायंपारंदर्शयतीतितथातम् एषमानवितेगर्भेप्रविष्टःकैटभार्दनइत्यादिधातुर्वचः ॥ ६ ॥ असतामिंद्रिया णांतर्षणाद्विषयाभिलाषान्निर्विण्णाश्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ॥ ७ ॥ पारंगमयतीतिपारगंत्वमेवश्रेष्ठंचक्षुर्मेमयालब्धम् त्वद नुग्रहाज्जन्मनामंतेभाव्येसति ॥ ८ ॥ तत्प्रपंचयति सभगवान्भवांश्चक्षुरूपउदितःसूर्योयथा ॥ ९ ॥ अपाक्रष्टुमपनेतुम् कोऽसौसंमोहस्तमा ह एतस्मिन्देहादौत्वयैवयोजितोयोऽहंममेत्यवग्रहआग्रहः द्वितीयइतिशब्दस्तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः ॥ १० ॥ प्रकृतेःपुरुषस्यचजिज्ञास

मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेऽरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ॥५॥ तमासीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ॥ स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ॥६॥ देवहूतिरुवाच निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् ॥ येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांऽधंतमःप्रभो ॥७॥ तस्यत्वंतमसोंऽधस्य दुष्पारस्याद्यपारगम् ॥ सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ॥८॥ यआद्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल ॥ लोकस्यतमसांऽधस्यचक्षुःसूर्यइवोदितः ॥ ९ ॥ अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि ॥ योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥ १० ॥ तंत्वागताऽहंशरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् ॥ जिज्ञासयाऽहंप्रकृतेःपूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ॥ ११ ॥ मैत्रेयउवाच इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गवर्धनम् ॥ धियाऽभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईषत्स्मितशोभिताननः ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच योगआध्यात्मिकःपुंसामतोनिःश्रेयसायमे ॥ अत्यंतोपरतिर्यत्रदुःखस्यचसुखस्यच ॥ १३ ॥ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुराऽनघे ॥ ऋषीणांश्रोतुकामानांयोगंसर्वांगनैपुणम् ॥ १४ ॥ चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचाऽऽत्मनोमतम् ॥ गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये ॥ १५ ॥

यात्वामहंशरणंगतासतीनमानीत्यन्वयः कुठारंछेत्तारम् ॥ ११ ॥ अपवर्गवर्धनंमोक्षेरतिजनकम् ईषत्स्मितेनशोभितमाननंयस्य ॥ १२ ॥ आध्यात्मिकआत्मनिष्ठः यत्रयस्मिन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्रसर्वांगनैपुण्यंचित्तसंयमाधीनमितिदर्शयन्नाह चेतइति अस्यात्मनोजीवस्य गुणेषुविषयेषु पुंसिपरमेश्वरे वाशब्दस्तुशब्दार्थे ॥ १५ ॥

१ अदंतत्वमार्षम् २ प्रविष्टा ३ सर्वेषामंगानांनैपुणंनैपुण्यमैकाग्र्यंयस्मिंस्तम्

यथाचचित्तसंयमेपुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयति अहमितित्रिभिः मलैर्वीतंविरहितंयदाशुद्धंमनोभवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति ॥ १६ ॥ निरंतरंनिर्भेदम् अणिमानंसूक्ष्मम् अखंडितमपरिच्छिन्नम् ॥ १७ ॥ हतौजसंक्षीणबलाम् ॥१८ ॥ मनःशुद्धौचभक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति ॥ १९ ॥ अस्यसर्वस्यापिसत्संगोमूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतंनिरावरणम् ॥२०॥ साधूनांलक्षणमाह तितिक्षवइतिचतुर्भिः साधवःशास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशीलंतदेवभूषणंयेषाम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतानुक्तलक्षणान्भक्तान् तापाआध्यात्मिकादयोनतपंतिनव्य

अहंममाभिमानोत्थैःकामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतंयदामनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् ॥ १६ ॥ तदापुरुष आत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् ॥ निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् ॥ १७ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियुक्तेन चाऽऽत्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनंप्रकृतिंचहतौजसम् ॥ १८ ॥ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोऽस्तिशिवःपंथायोगिनांब्रह्मसिद्धये[1] ॥ १९ ॥ प्रसंगमजरंपाशमात्मनःकवयोविदुः ॥ सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥ तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनाम् ॥ अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः ॥ २१ ॥ मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढाम् ॥ मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः ॥ २२ ॥ मदाश्रयाःकथामृष्टाःशृण्वंतिकथयंतिच ॥ तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः ॥ २३ ॥ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहराहिते ॥ २४ ॥ सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥ भक्त्यापुमाञ्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया ॥ चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥

थयंति कुतः मद्गतंचेतोयेषांतान् ॥ २३ ॥ येतापैर्नाभिभूयंतेतेसाधवइत्यर्थः ॥ २४ ॥ सत्संगस्यभक्त्यंगतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्यसम्यग्विद्यतेनयासुतावीर्यसंविदःहृत्कर्णयोरसायनाःसुखदाः तासांजोषणात्सेवनादपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्मयस्मिंस्तस्मिन्हरौप्रथमंश्रद्धाततोरतिस्ततोभक्तिरनुक्रमिष्यतिक्रमेणभविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ततःकिमतआह भक्त्येति ममरचनायाःसृष्ट्यादिलीलातस्याअनुचिंतयायाभक्तिस्तयाऐंद्रियात्सुखाज्जातविरागःसन् दृष्टश्रुतादैहिकामुष्मिकात् ततोयत्तउद्युक्तःसंश्चित्तग्रहणेयतिष्यते ऋजुभिर्भक्तिप्रधानत्वादनायासैः ॥ २६ ॥

---

१ ब्रह्मसिद्धयेब्रह्मत्वप्राप्तये २ प्रसंगंप्रकृष्टामासक्तिम्

तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवयाज्ञानादिभिश्चायंजीवइहैवदेहेमामेवावरुंधेप्राप्नोति ॥ २७॥ काचिदिति काश्चिदित्यर्थः उचितायोग्या तत्रापिम
मस्त्रियाःकीदृशीगोचरायोग्या निर्वाणंमोक्षात्मकंतवपदंस्वरूपमन्वाश्नवैअनंतरमेवसर्वात्मनाप्राप्स्यामि अंजसात्वितिपाठेअहंत्वितिसंबंधः
॥ २८ ॥ भगवद्बाणोयोभगवंतंलक्षीकरोतीत्यर्थः यतोयस्माद्योगात् ॥२९॥ विजानीहिविशेषेणज्ञापय सुखमनायासेन ॥ ३० ॥ इत्थंमातु
रर्थंप्रयोजनंविदित्वा जातस्नेहत्वेहेतुः यत्रयस्यांतन्वादेहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायंतेऽनुक्रम्यंतेयस्मिन् किंतत् यत्सांख्यंप्रवदंतितत्प्रोवाच
भक्तिं[1]वितानंचयोगंच ॥ ३१ ॥ काचित्त्वय्युचिताभक्तिरितिपृष्टामुत्तमांभक्तिंलक्षयति गुणाविषयालिंग्यंतेज्ञायंतेयैस्तेषांदेवानांद्योतनात्म

असेवयाऽयंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन॥ योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहाव
रुंधे॥ २७॥ देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिताभक्तिःकीदृशीममगोचरा॥ ययापदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वाश्न
वाअहम्॥ २८ ॥ योयोगोभगवद्बाणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधन
म्॥ २९ ॥ तदेतन्मेविजानीहियथाऽहंमंदधीर्हरे॥ सुखंबुध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात् ॥ ३० ॥ मैत्रेय
उवाच विदित्वाऽर्थंकपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाऽभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवा
चवैभक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच देवानांगुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम्॥ सत्त्व
एवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया॥ ३२॥ अनिमित्ताभागवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी॥ जरयत्याशुयाको
शंविगीर्णमनलोयथा॥ ३३॥

कानामिंद्रियाणांतदधिष्ठातॄणांवासत्त्वेसत्त्वमूर्तौहरावेवयावृत्तिःसाभक्तिःसिद्धेर्मुक्तेरपिगरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूता अनिमित्तानिष्का
मा स्वाभाविक्ययत्नसिद्धा तेषामेवंविधवृत्तौहेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदस्तद्विहितमानुश्रविकंतदेवकर्मयेषाम् अतएवैक
मेकरूपमविकृतंमनोयस्यपुंसःशुद्धसत्त्वंस्यैत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मुक्तिश्चप्रासंगिकीभवत्येवेत्याह याभक्तिःकोशंलिंगशरीरंजरयतिक्षपयति स्वप्र
यत्नंविनैवसिद्धौदृष्टांतः निगीर्णंभुक्तमन्नमनलोजाठरोयथाजरयतीति ॥ ३३ ॥

---

[1] मूलेभक्तिवितानसहितंयोगमित्यर्थः एकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेद्विवचनांतोमूलेपाठः [2] अस्यदेवानामित्यनेनसंबंधः

भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामितिपंचभिः एकात्मतांसायुज्यमोक्षम् मदर्थमीहाक्रियायेषाम् प्रसज्ज्याऽऽसक्तिंकृत्वा पौरुषाणि वीर्याणि ॥ ३४ ॥ प्रसन्नानिवक्त्राण्यरुणानिलोचनानिचयेषुतैर्मद्रूपैःसाकंसह नित्यंपरमेश्वरानुभवसुखंभक्तावधिकमितिभावः ॥ ३५ ॥ आत्मानंदस्त्ववश्यंभावीत्याह तैरिति दर्शनीयामनोहराअवयवामुखनेत्रादयोयेषुतैः हृतआत्माचित्तंयेषाम् हृताआकृष्टाःप्राणाश्चेंद्रियाणि येषांतान्भजतोऽनिच्छतइच्छाहीनानप्यण्वींगतिंमुक्तिंप्रयुंक्तेप्रापयति कैःसाधनैर्हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्रविलासोलीला वामंमनोहरंसूक्तंमधुरभाषणम् ॥ ३६ ॥ विभूत्यादिकंचतत्राधिकमित्याह अथोअविद्यानिवृत्त्यनंतरंविभूतिंसत्यलोकादिगतांभोगसंपत्तिमणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यमनुप्रवृत्तंभक्तिमनुस्यूतएवप्राप्तमपिभागवतींचश्रियंवैकुंठस्थांसंपत्तिमस्पृहयंती तेयद्यपिनस्पृहयंतीत्यर्थः तथापिलोकेवैकुंठे

नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाऽभिरतामदीहाः ॥ येऽन्योऽन्यतोभागवताःप्रसज्ज्यसभाजयंतेमम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥ पश्यंतितेमेरुचिराण्यंबसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥ रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृहणीयांवदंति ॥ ३५ ॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनोहृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्त ॥ ३६ ॥ अथोविभूतिंममलमायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् ॥ श्रियंभागवतींवाऽस्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नुवतेतुलोके ॥ ३७ ॥ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोमेनिमिषोलेढिहेतिः ॥ येषामहंप्रियआत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टम् ॥ ३८ ॥ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ॥ ३९ ॥

अश्नुवतेतुप्राप्नुवंत्येव ॥ ३७ ॥ नन्वेवंतर्हिलोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानांकदाचिद्विनाशःस्यात्तत्राऽऽह हेशांतरूपे यद्वा शांतंशुद्धसत्त्वंतद्रूपेवैकुंठेमत्पराःकदाचिदपिननंक्ष्यंतिभोग्यहीनानभवंति अनिमिषोमेहेतिर्मदीयंकालचक्रंचनोलेढिताग्रसति तत्रहेतुर्येषामिति सुतइवस्नेहविषयःसखेवविश्वासास्पदम् गुरुरिवोपदेष्टा सुहृदिवहितकारी इष्टंदैवमिवपूज्यः एवंसर्वभावेनमांयेभजंतितान्मदीयंकालचक्रंनग्रसतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवंभूतांतुमुक्तिमेकांतभक्तेभ्योददामीत्याह इमंमितिद्वाभ्याम् उभयायिनंलोकद्वयगामिनमात्मानंसोपाधिकमात्मानमनुयेपुत्रकलत्रादयोयेचपश्वादयः रायःधनानि ॥ ३९ ॥

---

१ सभाजयंतइत्यंकितांध्रपु॰पा॰ २ तैरूपैः ३ मेभक्तिरितिसंबंधः केषुचित्पुस्तकेषुमेइतिनास्त्येव ४ अर्थाच्छ्रियमितियोज्यम्

अन्यांश्चपरिग्रहान् मृत्योःसंसारादतिपारयेऽतितारयामि ॥४०॥ अभक्तानांतुकथंचिदपिनमोक्षइत्याह नेति मद्भगवतोऽन्यत्रभगवतोमत्तो विना सर्वभूतानामात्मनः भगवदादिविशेषणत्रयेणसामर्थ्यनिरपेक्षत्वंहितकारित्वंचोक्तम् ॥ ४१ ॥ ऐश्वर्यंस्फुटयति मद्भयादिति श्रुतिश्चभीषाऽस्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावतिपंचमइति ॥४२॥ मद्भजनादेवमोक्षइत्यत्रसदाचारंप्रमाणयति ज्ञानेति ॥ ४३ ॥ उपसंहरतिएतावानिति मय्यर्पितंसन्मनःस्थिरंभवतीतियदेतावानेव ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायां पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥छ॥ ॥ षड्विंशेपुंप्रकृत्योस्तुविवेकायोपवर्ण्यते॥सांख्येनसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः ॥ १ ॥ धात्रा

विसृज्यसर्वानन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखम्॥ भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये॥ ४० ॥ नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात्॥ आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते॥ ४१ ॥ मद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतिमद्भयात्॥ वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ॥ ४२ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः॥ क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयम्॥४३॥ एतावानेवलोकेऽस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः॥ तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम्॥ ४४॥ ॥इ० भा० म० तृ० कापिलेयोपाख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः॥ २५॥ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथक्॥ यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनम्॥ यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदयग्रंथिभेदनम्॥ २॥

पुत्रायययोक्तंक्षत्रेमित्रासुतेनयत् ॥ मात्रेसांख्यंतदध्यात्मंप्राधान्येनाहतत्त्ववित् ॥ २ ॥ तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यमित्यत्रसांख्यंभक्तियोगश्चेतित्रयमुपक्षिप्तम् तत्रभक्तिमुक्त्वेदानींसांख्यमाह अथेति ॥ १ ॥ ननुमुक्तिरात्मज्ञानादेवनतुतत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीतिश्रुतेरतआह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपंज्ञानमतएवहृदयग्रंथिभेदनमहंकारनिवर्तकंनिःश्रेयसप्रयोजनाययदाहुस्तत्तेवर्णयामि तत्त्वलक्षणज्ञानादेवविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः ॥ २ ॥

तत्रपुरुषंलक्षयति अनादिरिति आत्मैवपुरुषः कोऽसावात्मा प्रत्यक्प्रतिलोमंधामस्फूर्तिर्यस्य क्षणिकपक्षंव्यावर्तयति अनादिरिति संसारि त्वपक्षंव्यावर्तयति प्रकृतेःपरः अन्योऽसंगः ज्ञानादिगुणत्वंवारयति निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वंवारयति स्वयंज्योतिः अनेनै वप्राभाकराभिमतंज्ञानाधारत्वेनस्फुरणमपिनिरस्तम् स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः विश्वंयेनसमन्वितम् प्रकाशतइतिशेषः एतैरेवहेतुभिःपुरुषस्यप्रकृतेः परत्वमपिसिद्धम् ॥ ३ ॥ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेनप्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्यासैवजीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्यासैवमायापारमे श्वरी पुरुषश्चजीवेश्वररूपेणद्विविधः तत्रयःप्रकृत्यविवेकेनसंसरतिसजीवः यस्तुप्रकृतिंवशीकृत्यविश्वसृष्ट्या।दिकरोतिसईश्वरः तत्रप्रकृत्यवि वेकेनजीवस्यसंसारप्रकारमाह सएषइतिपंचभिः सूक्ष्मामव्यक्तांदैवींदेवस्यविष्णोःशक्तिंलीलयोपगतांयदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ ४॥ त स्यालीलामाह गुणैरिति ज्ञानंगूहयत्यावृणोतीतिज्ञानगूहातया तथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वींप्रजांजनयंतींसरूपाम् अजो

अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः॥ प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ॥ ३ ॥ सएषप्रकृतिंसू क्ष्मांदैवींगुणमयींविभुः॥ यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ॥ ४ ॥ गुणैर्विचित्राःसृजतींसरूपाःप्रकृतिं प्रजाः॥ विलोक्यमुमुहेसद्यःसंइहज्ञानगूहया ॥५॥ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान्॥ कर्मसुक्रियमाणे षुगुणैरात्मनिमन्यते ॥ ६ ॥ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम्॥ भवत्यकर्तुरीशस्यसाक्षिणोनिर्वृतात्म नः॥ ७॥ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः॥ भोक्तृत्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम्॥ ८ ॥

ह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति मुमुहेआत्मानंविस्मृतवान् ॥ ५ ॥ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासस्तेन प्रकृतेर्गुणैःकर्मसु क्रियमाणेषुकर्तृत्वमात्मनिमन्यते ॥६॥ तदितिकर्तृत्वमननमेव अस्यपुरुषस्य साक्षिमात्रत्वादकर्तुरेवसतःकर्मभिर्बंधः ईशस्यापरतंत्रस्यैवकर्म बंधकृतंभोगेपारतंत्र्यंनिर्वृतात्मनःसुखात्मकस्यैवसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ॥७ ॥ ननुचैतन्यसामानाधि करण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेःस्वस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्याह कार्यंशरीरम् कारणमिंद्रियम् कर्तादेवतावर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकारणंवि दुःकूटस्थस्यस्वतोविकाराभावात्प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंकारणंविदुरित्यस्यायंभावः य द्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथाऽपिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यंभोगस्यचिदवसानत्वादुपहितप्राधान्यमिति ॥८॥

---

१ क्षणिकज्ञानसंततिरात्मेत्येवंरूपम् २ सजीवः

तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंचज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंतत्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरिति अस्यविश्वस्य सदसच्चस्थूलंसूक्ष्मंचकार्यंयदा
त्मकंतयोःप्रकृतिपुरुषयोः ॥ ९ ॥ तत्रप्रकृतिंलक्षयति यत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः किंतत्प्रधानम् स्वतोऽविशेषम् विशेषवद्विशेषाणामाश्रयः
तर्हिकिंब्रह्म न त्रिगुणम् किंमहत्तत्वादि न अव्यक्तमकार्यम् किंकालादि न सदसदात्मकंकार्यकारणरूपम् किंजीवःप्रकृतिः न नित्यम्
॥ १०॥ अन्येषांतत्त्वानांलक्षणंवक्तुंतानिगणयति पंचभिरित्यादिसंख्याभेदेनैतच्चतुर्विंशतिकंएतानिचतुर्विंशतिर्यस्मिन्गणेतंगणंप्राधानिकंप्र

देवहूतिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ॥ ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् ॥ ९ ॥ श्रीभ
गवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम् ॥ प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् ॥ १० ॥ पंच
भिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा॥एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः॥ ११॥महाभूतानिपंचैवभूरापो
ग्निर्मरुन्नभः॥ तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे॥ १२ ॥ इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः॥
वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते॥ १३ ॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मकम् ॥ चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृ
त्त्यालक्षणरूपया॥ १४ ॥ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह॥ सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंश
कः॥ १५॥ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् ॥ अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः॥ १६॥ प्रकृतेर्गुण
साम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि ॥ चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः॥ १७॥

धानकार्यात्मकंब्रह्मविदुः ॥ ११ ॥ एतद्विवृणोति महाभूतानीतित्रिभिः तावंतिपंचैव ॥ १२ ॥ १३ ॥ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपया
व्यवच्छेदिकया ॥ १४ ॥ यावान्मयाप्रोक्तएतावानेवसंख्यातोगणितस्तत्त्वज्ञैःकालेतुमतद्वयमाह यःकालःसपंचविंशकः अल्पार्थेकप्रत्ययः
प्रकृतेरेवावस्थाविशेषइत्यर्थः ॥ १५ ॥ एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावंविक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वेधालक्षयति यतोभयंभवति
कस्य प्रकृतिमीयुषःप्राप्तस्य अतएवदेहेऽहंकारेणविमूढस्यकर्तुर्जीवस्य अनेनसंहारकत्वेनलक्षितः ॥ १६ ॥ सृष्टिहेतुत्वेनलक्षयति प्रकृते
रिति ॥ १७ ॥

कोऽसौभगवांस्तमाह अंतरिति अंतःसर्वप्राणिनांयःपुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेतिसम्यक्तद्विकाररहितएवानुस्यूतोवर्ततेबहिश्चकालरूपेण एषभगवान् यद्वा यःपुरुषइतिप्रसिद्धःकालःसपंचविंशः एकेतुपुरुषस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवलक्षणम् यतइति पुरुषस्यैवकालत्वेहेतुः प्रकृतेरिति उभयथाविवक्षायांहेतुःअंतरिति शेषंसमानम् तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोश्चैक्यविवक्षातःपंचविंशतितत्त्वानिभवं ति तयोर्भेदविवक्षयाचषड्विंशतिर्भवंति ॥ १८ ॥ इदानींतत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह दैवादित्यादिनाएतान्यसंहत्येत्यतःप्राक्तनेनग्रंथे न तत्रचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाहचतुर्भिः दैवाज्जीवादृष्टात्क्षुभिताधर्मागुणायस्याः योनावभिव्यक्तिस्थानेप्रकृतौ वीर्यंचिच्छक्तिम् साप्र कृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतःस्वरूपमाह हिरण्मयंप्रकाशबहुलम् ॥ १९॥ विश्वमहंकारादिप्रपंचम् आत्मगतंस्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेणस्थितंव्यंजन्प्रक

अंतःपुरुषरूपेणकालरूपेणयोबहिः॥समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया॥१८॥दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यांयौनौपरःपुमान्॥ आधत्तवीर्यंसाऽसूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम्॥ १९॥ विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोज गदंकुरः॥ स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनंतमः ॥ २० ॥ यत्तत्सत्त्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदम्॥ यदा हुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम्॥२१॥ स्वच्छत्वमविकारित्वंशांतत्वमितिचेतसः॥वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तं यथाऽपांप्रकृतिःपरा॥ २२॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात्॥क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसमपद्य त॥ २३॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः॥ मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपि॥ २४॥

टयन्महांस्तीव्रंप्रलयकालीनंतमोऽपिबत् कूटस्थोलयविक्षेपशून्यः कथंभूतंतमः आत्मानंप्रस्वापयतिप्रच्छादयतीतितथा यत्पूर्वंप्रलयसमये महांतंप्रकृतौविलापयामासेत्यर्थः ॥२०॥ प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदिति सर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छंविशदम् शांतंरागादिरहितम् भगवतःपदमुपलब्धिस्थानम् अतएववासुदेवाख्यंयदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेणतस्यैवमहानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेणचित्तमिति उपास्य रूपेणवासुदेवइति अधिष्ठातातुतस्यक्षेत्रज्ञः एवमहंकारेसंकर्षणउपास्यः रुद्रोऽधिष्ठाता मनस्यनिरुद्धउपास्यः चंद्रोऽधिष्ठाता बुद्धौप्रद्युम्न उपास्यः ब्रह्माऽधिष्ठातेतिज्ञातव्यम् ॥ २१ ॥ स्वच्छभगवद्बिंबग्राहित्वम् अविकारित्वंलयविक्षेपराहित्यम् अपांप्रकृतिःफेनतरंगादिरहिताऽ वस्था पराभूसंसर्गात्प्राक्तनीसायथामधुरास्वच्छाशांताचतद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह महत्तत्त्वादितिचतुर्भिः क्रियासुशक्तिर्यस्यसक्रियाशक्तिः ॥ २३ ॥ त्रैविध्यमाह वैकारिकइति तस्यकार्यमाह यतोयस्मान्मनआदीनांभवउत्पत्तिः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति ॥ २५ ॥ लक्षणमाह कर्तृत्वमिति कर्तृत्वंदेवतादिरूपेण करणत्वमिंद्रियरूपेण कार्यत्वंभूतरूपेण शांतत्वादिकंतुतत्तत्कारणगुणत्रयरूपेण ॥ २६ ॥ मनसउत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह वैकारिकादितिद्वाभ्याम् संकल्पश्चिंतनम् विकल्पोविशेष चिंतनम् यस्यमनसःसंकल्पविकल्पाभ्यांकामसंभवोवर्ततइतिकामरूपावृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्तानतुप्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्यसंकल्पादिकार्यत्वा भावात् उपास्यव्यूहस्यचानिरुद्धस्योक्तेः ॥ २७ ॥ शारदंशरत्कालीनमिंदीवरंनीलोत्पलंतद्वच्छ्यामम् यच्छनैःसंराध्यंवशीकर्तुंयोग्यम् दुर्ग्रहत्वात् ॥ २८ ॥ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह तैजसादितिद्वाभ्याम् हेसति द्रव्यस्फुरणरूपंविज्ञानमितिचित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् इंद्रिय

सहस्रशिरसंसाक्षाद्यमनंतंप्रचक्षते॥ संकर्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रियमनोमयम्॥ २५॥ कर्तृत्वंकरणत्वंचकार्यत्वंचेतिलक्षणम्॥ शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृतेः॥२६॥वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यांवर्ततेकामसंभवः॥ २७॥ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम्॥ शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःशनैः॥ २८॥ तैजसात्तुविकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः॥ २९॥ संशयोऽथविपर्यासोनिश्चयःस्मृतिरेवच॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक्॥ ३०॥ तैजसानींद्रियाण्येवक्रियाज्ञानविभागशः॥ प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता॥ ३१॥ तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंतुशब्दगम्॥ ३२॥

णामनुग्रहइतिसविकल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमितियदुक्तंतत्तुनिर्विकल्पकज्ञाने ॥ २९ ॥ द्रव्यस्फुरणस्यैवप्रपंचःसंशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् निश्चयःप्रमाणज्ञानम् स्वापोनिद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइतिपातंजलोक्तेः ॥ ३० ॥ इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानितैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणांवैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणितैजसान्येवेत्यन्वयः तत्रहेतुः प्राणस्येति हियस्मात्प्राणस्यक्रियाशक्तिर्बुद्धेश्चविज्ञानशक्तिताऽतःप्राणस्यतैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणांतैजसत्वम् तथाबुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणांतैजसत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिंतल्लक्षणंचाऽऽह तामसादितिपंचदशभिः श्रोत्रंतुशब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरंतत्संबंधमात्रंकथ्यतेनतूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दंगच्छतिप्राप्नोतीतिशब्दगम् ॥ ३२॥

शब्दस्यलक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वम् द्रष्टुर्लिंगत्वंकुड्यांतरितस्यवक्तुर्ज्ञापकत्वम् तदुक्तम् लिंगंयद्दृष्टदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्र त्वंसूक्ष्मत्वंशब्दस्यलक्षणमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ नभसोलक्षणमाह भूतानामिति छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वम् बहिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्मामनः प्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वंनाड्यादिच्छिद्ररूपेण वृत्तिःकार्यमेवलक्षणंवृत्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहा भूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्रलक्षणम् तृतीयेनमहाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयम् ॥ ३४ ॥ कासात्वक् स्पर्शस्यसंग्रहःसम्यग्ग्रहणंयया पुंस्त्वं नियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ॥ ३५ ॥ स्पर्शलक्षण माह मृदुत्वमिति स्पर्शत्वंस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ॥ ३६ ॥ चालनंवृक्षशाखादेः व्यूहनंमेलनंतृणादेः प्राप्तिःसंयो

अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच ॥ तन्मात्रत्वंचनभसोलक्षणंकवयोविदुः ॥ ३३ ॥ भूतानांछिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेवच ॥ प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ॥ ३४ ॥ नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकु र्वतः ॥ स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ॥ ३५ ॥ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच ॥ एतत्स्प र्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ॥ ३६ ॥ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंवा योःकर्माभिलक्षणम् ॥ ३७ ॥ वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदैवेरितादभूत् ॥ समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभन म् ॥ ३८ ॥ द्रव्याकृतित्वंगुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेवच ॥ तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ॥ ३९ ॥ द्यो तनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् ॥ तेजसोवृत्तयस्त्वेताःशोषणंक्षुत्तृडेवच ॥ ४० ॥ रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेज सोदैवचोदितात् ॥ रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजिह्वारसग्रहः ॥ ४१ ॥

गोद्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रति तथाशैत्यादिमतःस्पर्शनंप्रति शब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वम् सर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम् कर्मणाकार्येणाभि लक्षणम् भावेल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकरणे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ द्रव्याकृतित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वम् गुणताद्रव्योपसर्जनतयाप्रती तिः शब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः अप्रत्यक्षद्रव्यस्थस्पर्शादेरपिस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिःरूपस्यतुनैवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्थात्वंद्रव्य स्ययासंस्थासन्निवेशःसैवसंस्थायस्य तत्परिणामतयाप्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ॥ ३९ ॥ द्योतनंप्रकाशनम् पचनंतंडुला देःक्षुत्तृडशनापिपासाचतद्द्वारेणपानमदनंच ॥ ४० ॥ जिह्वारसनेंद्रियम् रसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहः यद्वारसग्रहस्ततोभवतीतिशेषः ॥ ४१ ॥

काषायादिषुलवणोऽपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणाम् यएकोमधुरएवसन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइत्यर्थः ॥ ४२॥ क्लेदनमार्द्रीकरणम् पिंडनंमृदादेःपिंडीकरणम् तृप्तिस्तृप्तिदातृत्वम् प्राणनंजीवनम् आपोमयःप्राणइतिस्मृतेः आप्यायनंतृड्वैक्लव्यनिवर्तनम् उंदनंमृदूकरणम् ओंदनमितिपाठेऽपिसएवार्थः भूयस्त्वंकूपादावुद्धृतस्यापिपुनःपुनरुद्भवः ॥४३॥ गंधगोगंधंप्रामोति॥४४॥ करंभोमिश्रगंधः यथाव्यंजनादीनांहिंग्वादिसंस्कारेण पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यंकर्पूरादेः शांतःशतपत्रादेः उग्रोलशुनादेः अम्लस्तिंतिण्यादेः संसर्गिणांद्रव्यावयवानांवैषम्याद्यएवंविभिद्यतेसगंधइत्यर्थः॥४५॥ब्रह्मणोभावनंप्रतिमादिरूपेणसाकारतापादनम् स्थानंजलादिविलक्षणतयाऽऽश्रयांतरनैरपेक्ष्येणस्थितिः धारणंजला

कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा ॥ भौतिकानांविकारेणरसएकोविभिद्यते॥ ४२ ॥ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिः प्राणनाप्यायनोंदनम् ॥ तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः॥ ४३ ॥ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात्॥ गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः॥ ४४ ॥ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिःपृथक्॥ द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएकोविभिद्यते॥ ४५ ॥ भावनंब्रह्मणःस्थानंधारणंसद्विशेषणम्॥ सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ नभोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायोर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः॥ ४७॥ तेजोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते ॥ अंभोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतद्रसनंविदुः॥ भूमेर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यसघ्राणउच्यते॥ ४८ ॥ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात्॥ अतोविशेषोभावानांभूमावेवोपलक्ष्यते॥ ४९ ॥

द्याधारत्वम् सतामाकाशादीनांविशेषणमवच्छेदकत्वम् सर्वेषांसत्त्वानांप्राणिनांतद्गुणानांचपुंस्त्वादीनामुद्भेदःपरिणामविशेषैःप्रकटीकरणम् ॥ ॥४६॥श्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वमुक्तंतेषांचलक्षणंतदेवेत्याह पंचभिःश्लोकार्धैः नभसोगुणविशेषःशब्दोयस्यार्थोविषयः ॥४७॥४८॥ गुणविशेषशब्दव्यावर्त्यंदर्शयति परस्येति परस्यकारणस्यधर्मःशब्दादिरपरस्मिन्कार्येवाय्वादौकारणान्वयाद्दृश्यते अतोभावानामाकाशादीनांविशेषोगुणःसर्वोऽपिशब्दादिर्भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णांतत्रान्वयात् जलादिषुयथान्वयमेवनसर्वः आकाशेत्वन्यान्वयाभावादेकएव ४९

१ अंकितेषुपुस्तकेषुशांतोदग्रादिभिरितिपाठोदृश्यतेसटीकानुरोधात्प्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनाच्चायुक्तः

एवंकारणोत्पत्तिमुक्त्वाकार्योत्पत्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्यामिलित्वायदाऽस्थितानितदाजगदादिरीश्वरःप्राविशत् सम्प्रेतिचप्राधा न्याभिप्रायेणोक्तम् प्रवेशस्तुसर्वेष्वपिविवक्षितएव ॥ ५० ॥ अनुविद्धेभ्यःक्षुभितेभ्यः यस्माद्ंडादसौविराट्पुरुषउदतिष्ठत् ॥ ५१ ॥ भगव तोरूपमितिपुरुषाभेदाभिप्रायेण ॥ ५२ ॥ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादितिनवभिः उत्थायौदासीन्यंविहायतमाविश्याधि ष्ठाय महांश्चासौदेवश्च खंछिद्रम् ॥ ५३ ॥ वाण्यासहवह्निरभवत्प्राविशत् नासेनिरभिद्येताम् प्राणोतःप्राणेनऊतःस्यूतःसन्घ्राणएतयोर्नासि

एतान्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै ॥ कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ॥ ५० ॥ ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽडमचेतनम् ॥ उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ॥ ५१ ॥ एतदंडंविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्त रैः ॥ तोयादिभिःपरिवृतंप्रधानेनावृतैर्बहिः ॥ यत्रलोकवितानोऽयंरूपंभगवतोहरेः ॥ ५२ ॥ हिरण्मयादंडको शादुत्थायसलिलेशयात् ॥ तमाविश्यमहादेवोबहुधानिर्बिभेदखम् ॥ ५३ ॥ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखंवाणी ततोऽभवत् ॥ वाण्यावह्निरथोनासेप्राणोतोघ्राणएतयोः ॥ ५४ ॥ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्योन्यभिद्येतांकर्णौश्रोत्रंततोदिशः ॥ ५५ ॥ निर्बिभेदविराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ॥ ततओषध यश्चासन्शिश्नंनिर्बिभिदेततः ॥ ५६ ॥ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यतवैगुदम् ॥ गुदादपानोऽपानाच्चमृत्यु र्लोकभयंकरः ॥ ५७ ॥ हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् ॥ पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ॥ ५८ ॥ नाड्योऽस्यनिरभिद्यंतताभ्योलोहितमाभृतम् ॥ नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत ॥ ५९ ॥ क्षुत्पिपा सेततःस्यातांसमुद्रस्त्वेतयोरभूत् ॥ अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् ॥ ६० ॥

कयोरभवदित्यनुषंगः ॥ ५४ ॥ घ्राणादनंतरंवायुश्च प्राणोतइतिविशेषणंसर्वेंद्रियेष्वपिद्रष्टव्यम् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामितिपाठद्वयेऽप्ये कएवार्थः ततोदिशःप्राविशन् ॥ ५५ ॥ आदिशब्देनकेशाः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वराडिंद्रः हरिर्विष्णुः ॥ ५८ ॥ आभृतंजातम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

---

१ एतदग्रेनशेकुःपुरुषंस्रष्टुंभोगायतनमंजसा इत्यर्धमधिकमंकितांध्रपुस्तकेदृश्यतेतत्तुटीकाननुगुणमितिभाति

बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् गिरांपतिर्ब्रह्मा चैत्यःक्षेत्रज्ञः ॥ ६१ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्षेत्रज्ञंविवेक्तुंसर्वेषांपुनःप्रवेशमाह एतइतिनवभिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ विराड्देहस्यव्यष्टिदेहंदृष्टांतत्वेनदर्शयन्सांख्यानुकथनस्यप्रयोजन

मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ॥ अहंकारस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोऽभवत् ॥ ६१ ॥ एतेत्व्यभ्युत्थितादेवानैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥ पुनराविविशुःखानितमुत्थापयितुंक्रमात् ॥ ६२ ॥ वह्निर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ घ्राणेननासिकेवायुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६३ ॥ अक्षिणीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६४ ॥ त्वचंरोमभिरोषध्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ रेतसाशिश्नमापस्तुनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६५ ॥ गुदंमृत्युरपानेननोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ हस्ताविंद्रोबलेनैवनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६६ ॥ विष्णुर्गत्यैवचरणौनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ नाडीर्नद्योलोहितेननोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६७ ॥ क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ हृदयंमनसाचंद्रोनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६८ ॥ बुद्ध्याब्रह्माऽपिहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ रुद्रोऽभिमत्याहृदयंनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ ६९ ॥ चित्तेनहृदयंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशद्यदा ॥ विराट्तदैवपुरुषःसलिलादुदतिष्ठत ॥ ७० ॥ यथाप्रसुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधियः ॥ प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ॥ ७१ ॥ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्रवृत्तया ॥ भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्याऽऽत्मनिचिंतयेत् ॥ ७२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेतत्त्वसमाम्नायेषड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

माह यथेतिद्वाभ्याम् ॥ ७१ ॥ प्रथमंपरमेश्वरेभक्तिस्ततोऽन्यत्रविरक्तिस्ततोयोगप्रवृत्ताधीःएकाग्रंचित्तंततोयज्ज्ञानंतेनप्रत्यगात्मानंक्षेत्रज्ञमस्मिन्नात्मनिकार्यकारणसंघातेविविच्यचिंतयेत् ॥ ७२ ॥ ॥ इतितृतीयेटी० षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥

---

१ एकस्मिन्प्रा० पु० सर्वत्रततोविराडितिपाठोदृश्यते २ पुरुषाकारम् ३ येनक्षेत्रज्ञेनविना

सप्तविंशेततः सम्यग्ब्रह्मसाधनयोगतः ॥ पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते ॥१॥ विवेकज्ञानेनमोक्षमुपपादयितुंशुद्धस्यैवपुरुषस्यप्रकृत्यविवेकतः पूर्वोक्तंसंसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोऽपीतित्रिभिः देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यते गुणैस्तत्कृतैःसुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोऽविकारित्वंतस्मात् ॥१॥२॥ अनिर्वृतःसन् प्रासंगिकैः प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ॥ ३ ॥ ननुतर्ह्यवास्तवत्वात्संसृतेः किंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राऽऽह अर्थेहीति ॥४॥ यतोविषयध्यानमनर्थहेतुरतोमनोनियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रि

श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोऽपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥१ स एषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहंक्रियाविमूढात्माकर्ताऽस्मीत्यभिमन्यते ॥ २ ॥ तेनसंसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः ॥ प्रासंगिकैःकर्मदोषैःसदसन्मिश्रयोनिषु ॥३॥ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ॥ ४ ॥ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि ॥ भक्तियोगेनतीव्रेण विरक्त्याचनयेद्वशम् ॥ ५ ॥ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्श्रद्धयान्वितः ॥ मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ॥ ६ ॥ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ॥ ब्रह्मचर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ॥ ७ ॥ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः ॥ विविक्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ॥ ८ ॥ सानुबंधेचदेहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ॥ ९ ॥

याणांपथिविषयमार्गे तीव्रेणदृढेन विरक्त्याचतीव्रया ॥५॥ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वेकारणानिवर्णयन्ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन्पुनःपुनरेकाग्रीकुर्वन्नात्मानमुपलभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यतइतिषष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेन भावेनप्रेम्णा ॥ ६ ॥ अप्रसंगतःसंगत्यागेन बलीयसाईश्वरेऽर्पितेन ॥ ७ ॥ विविक्तशरणएकांतवासी ॥ ८ ॥ असदाग्रहमहंममताम् प्रकृतेःपुरुषस्यचदृष्टंतत्त्वंयेनतेनज्ञानेन ॥ ९ ॥

---

१ सएवेतिक्वचित्पाठः २ कर्मभिर्धर्माधर्मैर्दोषैरागद्वेषादिभिः ३ स्वशिरश्छेदिरूपः ४ उपस्थितेनेतिक्वचित्पाठः

निवृत्तानिबुद्ध्यवस्थानानिजाग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतमन्यदर्शनंयस्य आत्मनाऽहंकारावच्छिन्नेनाऽऽत्मानंशुद्धमुपलभ्य एकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यांकरणकर्मत्वेदृष्टांतमाह चक्षुषाचक्षुरवच्छिन्नेनार्केणगगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक्शुद्धमात्मानंपश्यन् ॥ १० ॥ मुक्तलिंगंनिरुपाधिकमसतिमिथ्याभूतेऽहंकारेसदाभासंसद्रूपेणाऽऽभासमानंब्रह्मप्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्यबंधुमधिष्ठानम् असतःकार्यस्यचक्षुरिवप्रकाशकम् सर्वेषुकार्यकारणेष्वनुस्यूतम् अद्वयंपरिपूर्णम् ॥ ११ ॥ अहंकारोपहितेनशुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिंसदृष्टांतमाह यथेति जलेस्थितआभासःसूर्यप्रतिबिंबोयदागृहांतर्वर्तिभित्तौस्फुरतितदागृहकोणस्थितैःपुरुषैर्भित्त्यादौस्थलेस्थितेनस्वाभासेनसूर्यप्रतिबिंबेनयथाप्रथमंजलस्थआभासोऽवदृश्यतेलक्ष्यते गगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दः यथाचेत्यर्थः यथाचजलस्थे

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्याऽऽत्मनाऽऽत्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥ १० ॥ मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिपद्यते ॥ सतोबंधुमसच्चक्षुःसर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥ ११ ॥ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेनावदृश्यते ॥ स्वाभासेनतथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः ॥ १२ ॥ एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् ॥ १३ ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विहनिद्रया ॥ लीनेष्वसतियस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः ॥ १४ ॥ मन्यमानस्तदाऽऽत्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा ॥ नष्टेऽहंकरणेद्रष्टानष्टवित्तइवातुरः ॥ १५ ॥

नदिविस्थितःसूर्योलक्ष्यते ॥ १२ ॥ एवंभूतेंद्रियमनोमयैर्देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैःस्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिवृत्त्रिगुणोऽहंकारःसतोब्रह्मणआभासोयस्मिंस्तेनरूपेणलक्षितः अहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुत्पत्तेः अनेनचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्तिरूपआत्मालक्षितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानींसुषुप्तिसाक्षित्वेनशुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतोदर्शयति त्रिभिः भूतादिष्वसत्यसत्तुल्येऽव्याकृतेनिद्रयालीनेषुसत्सुयस्तत्रतदाविनिद्रोनिरहंक्रियस्तमात्मानंप्रतिपद्यतइतितृतीयेनान्वयः ॥ १४ ॥ ननुयदितदाविनिद्रोऽसावस्तितर्हिजाग्रत्स्वप्नयोरिवस्फुटःकिंनावभासतेतत्राऽऽह पूर्वंसद्द्रष्टाऽतोद्रष्टृत्वेनसविकल्पतयास्फुटंप्रतीतः सुषुप्तौतुभूतादेरहंकारविषयस्यलीनत्वात्तद्विषयेऽहंकारेनष्टेसतिस्वयमनष्टोऽपिमृषैवाऽऽत्मानंनष्टवन्मन्यमानोयः अन्यस्यनाशेऽन्यस्यनष्टतुल्यत्वेदृष्टांतः नष्टवित्तोयथाआतुरोविवशः नष्टवद्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननुसुषुप्तौनकिंचिदनुभूयते नैवम् सुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमितिविशेषज्ञानंविनाकेवलस्याऽऽत्मनःप्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननु प्रतिसंधानेसाहंकारस्यप्रतीतेःकथंनिरहंक्रियत्वंतत्राऽऽह साहंकारस्यद्रव्यस्यकार्यकारणसंघातस्यानुग्रहःप्रकाशकःअवस्थानंच द्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्यापिदृश्यत्वाच्चतद्द्रष्टाऽऽत्मातद्व्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः ॥ १६ ॥भक्तिविरक्तिभ्यांसत्यपिविवेकेप्रकृतिपुरुषयोःपरस्परत्यागाभावात्कथंमुक्तिरितिपृच्छति पुरुषमितिचतुर्भिः पुरुषव्यतिरेकेणप्रकृतेःस्वरूपलाभाभावात्प्रकृतिव्यतिरेकेणपुरुषस्याभिव्यक्त्यभावादित्यन्योन्यापाश्रयत्वान्नित्यत्वाच्चपुरुषंप्रकृतिःकदाचिन्नमुंचतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ व्यतिरेकाभावमात्रेदृष्टांतः यथाव्यतिरेकतोभावःसत्ता

एवंप्रत्यवमृश्यासावात्मानंप्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्यद्रव्यस्ययोऽवस्थानमनुग्रहः ॥ १६ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषंप्रकृतिर्ब्रह्मन्नविमुंचतिकर्हिचित् ॥ अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्चनित्यत्वादनयोःप्रभो ॥ १७ ॥ यथागंधस्यभूमेश्चनभावोव्यतिरेकतः ॥ अपांरसस्यचयथातथाबुद्धेःपरस्यच ॥ १८ ॥ अकर्तुःकर्मबंधोऽयंपुरुषस्ययदाश्रयः ॥ गुणेषुसत्सुप्रकृतेःकैवल्यंतेष्वतःकथम् ॥ १९ ॥ क्वचित्तत्त्वावमर्शेननिवृत्तंभयमुल्बणम् ॥ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनःप्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रयामयिभक्त्याचश्रुतसंभृतयाचिरम् ॥ २१ ॥ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनवैराग्येणबलीयसा ॥ तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२ ॥

नास्ति गंधस्यकदाचिदपक्षयदर्शनाद्दृष्टांतांतरम् अपामिति बुद्धेःप्रकृतेः परस्यपुरुषस्यच ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह अकर्तुरिति येगुणाआश्रयोयस्यसः तेषुप्रकृतेर्गुणेषुसत्सुपुरुषस्यकैवल्यंकथम् ॥ १९ ॥ अतएवक्वचिन्निवृत्तप्रायस्यापिसंसारभयस्यपुनरुद्भवोदृश्यतइत्याह क्वचिदिति ॥ २० ॥ नहिप्रकृतिसंबंधमात्रंबंधहेतुःकिंतुगुणबुद्ध्यातदासक्तिस्तन्निवृत्तौसत्यांमोक्षोघटते क्वचिदुद्भवस्तुसाधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्यसाधनातिशयंकथयन्परिहरति त्रिभिः निमित्तंफलम् तन्ननिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिंस्तेनिष्कामेनधर्मेण अमलात्मनानिर्मलेनमनसा श्रुतेनकथाश्रवणेनसंभृतयापुष्टया ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

१ अधिष्ठानंच २ पुरुषेत्यारभ्येत्यर्थइत्यंताटीकाप्राचीनतरएकस्मिन्पुस्तके

दह्यमानाऽभिभूयमानातिरोहिताभवति ॥ २३ ॥ एवंचसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह भुक्तोभोगोयस्याः नित्यशःसदादृष्टोदोषोयस्याः अतए
वपरित्यक्तासतीश्वरस्यापरतंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदप्राप्तस्य ॥ २४ ॥ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभवतीतिसदृष्टां
तमाह यथेतिद्वाभ्याम् प्रस्वापःस्वप्नः बह्वनर्थान्बिभर्तिपुष्णाति प्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ उपसंहरति यदैवमितित्रि
भिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले ॥ २७ ॥ प्रतिबुद्धार्थोविदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यंस्वसंस्थानंदेहादिव्यतिरिक्तंस्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनि

प्रकृतिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशम्॥तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः॥२३॥भुक्तभोगापरित्यक्ता
दृष्टदोषाचनित्यशः॥ नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच ॥ २४ ॥ यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थ
भृत्॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते॥२५॥ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसम्॥ युंजतोनापकुरु
तआत्मारामस्यकर्हिचित्॥२६॥ यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना ॥ सर्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभवना
न्मुनिः॥२७॥ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा॥ निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम्॥ २८॥
प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः॥ यद्गत्वाननिवर्तेतयोगीलिंगाद्विनिर्गमे ॥ २९ ॥ यदानयोगोप
चितासुचेतोमायासुसिद्धस्यविषज्जतेंऽग ॥ अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः॥ ३० ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशतितमोऽध्यायः॥२७॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रतिशयानंदम् ॥ २८ ॥ स्वदृशाआत्मज्ञानेनच्छिन्नाःसंशयामिथ्याज्ञानानियस्य लिंगाद्विनिर्गमेलिंगशरीरनाशेसतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदात्व
णिमादिसिद्धयोंऽतरायरूपाभवंतितासुयोगेनोपचितासुसमृद्धासुनयोगादभ्योहेतुर्यासांतासुयदासिद्धस्यचेतोनविषज्जते अंगहेमातः अथ
तदांऽतमतिक्रांतोऽत्यंतोयोऽहंतत्संबंधिनी यत्रयस्यांगतौमृत्योर्हासोनभवति विषक्तौतुसिद्धोपिमयावशीकृतइतिमृत्योर्हासोगर्वोभवतीत्यर्थः
॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयेटीकायांसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

१ अग्नेराविर्भावनिदानभूताप्यरणिःस्वतउत्पन्नेनाग्निनादह्यमानायथाविनश्यतितथासाधनदशायामविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमानाज्जातैर्ज्ञानादिसाधनैर्दह्यमानाप्रकृतिर्नश्य
तीत्यर्थः २ क्वचित्पुस्तकेमूलेदी०लिंगविनिर्गमेइतिपाठः ३ बहुपपु० अंबेतिपाठोमू०टीकायांच

अष्टाविंशेततोऽष्टांगयोगेनध्यानशोभिना ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंस्वरूपज्ञानमीर्यते ॥ १ ॥ भक्तिंसंक्षेपतःप्रोच्यसांख्यमाख्यायविस्तृतम् ॥ अथाऽऽहवैष्णवंयोगमष्टांगंकपिलोहरिः ॥ २ ॥ सबीजस्यसालंबनस्य प्रसन्नंसत् ॥ १ ॥ तत्रयमनियमानाहत्रिभिरक्षरद्वयाधिकैः शक्त्या स्वधर्माचरणम् ॥२॥ ग्राम्यस्त्रैवर्गिकोधर्मस्तस्मान्निवृत्तिः मितंचतन्मेध्यंशुद्धंचतस्यादनम् तत्रमितंनाम द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदितिस्मृतिप्रसिद्धम् विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्बाधंतस्यस्थानस्यसेवनम् ॥ ३ ॥ यावताऽर्थःप्रयोजनंतावन्मात्रस्यपरिग्रहः ॥ ४ ॥ आसनादीन्यंगान्याहत्रिभिः सतआसनस्यजयेनस्थैर्यम् ॥ ५ ॥ स्वधिष्ण्यानांप्राणस्थानानांमूलाधारादीनांमध्येएक

श्रीभगवानुवाच योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे ॥ मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्पथम् ॥ ॥ १ ॥ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्तनम् ॥ दैवाल्लब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनम् ॥ २ ॥ ग्राम्यधर्मनिवृत्तश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥ ३ ॥ अहिंसासत्यमस्तेयंयावदर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ॥ ४ ॥ मौनंसदासनजयस्थैर्यंप्राणजयःशनैः ॥ प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ॥ ५ ॥ स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राणधारणम् ॥ वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथाऽऽत्मनः ॥ ६ ॥ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथम् ॥ बुद्ध्यायुंजीतशनकैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ॥ ७ ॥ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसनम् ॥ तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ॥ ८ ॥ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलम् ॥ ९ ॥

स्मिन्देशेमनसासहप्राणस्यधारणंधारणा आत्मनोमनसःसमाधानमात्माकारता ॥ ६ ॥ अन्यैश्चव्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः ॥ ७ ॥ आसनादीनिप्रपंचयति शुचावितियावत्समाप्ति आसनंकुशाजिनचैलोत्तरंप्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेनयथासुखमितिवा समभ्यसेत्प्राणमितिशेषः ऊरूजंघांऽतराधायपादाग्रेजानुमध्यगे योगिनोयदवस्थानंस्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥ बाह्यवायोरंतःप्रवेशनंपूरकः प्रवेशितस्यधारणंकुंभकः धृतस्यबहिर्निःसारणंरेचकः प्रतिकूलेनवारेचककुंभकपूरकैः यद्वा इडयाऽऽपूर्यपिंगलयारेचनंपिंगलयाऽऽपूर्यइडयारेचनमित्येवंप्रतिकूलेन वाशब्दश्चार्थे स्थिरंसत्पुनरपिचंचलंयथानभवतितथाशोधयेत् ॥ ९ ॥

---

१ स्वस्तिकमासीनइत्यपिकेषुचित्पुस्तकेषुपाठः

ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसुवर्णंयथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात् ततश्चंचलंनस्यादितिभावः ॥ १० ॥ प्राणायामादीनांसमाधौद्वारका
र्याण्याह प्राणायामैरिति दोषान्वातश्लेष्मादीन् संसर्गान्विषयसंसर्गान् अनीश्वरान्रागादीन् वायुनासहमनसःस्थिरीकरणंधारणा स्थिर
स्यवृत्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधःसमाधिरितिभेदः ॥ ११ ॥ सुसमाहितंस्थिरंजातम् काष्ठांकलांमूर्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रेऽवलोकनंयस्य
एतच्चलयविक्षेपयोःपरिहाराय ॥ १२ ॥ ध्येयंहरिमाहसप्तभिः प्रसन्नंवदनांभोजंयस्यतंध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेय
स्य नीलोत्पलदलवच्छ्यामम ॥ १३ ॥ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत्पीतेकौशेयेवाससीयस्य श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्य भ्राजत्कौस्तुभेना

मनोऽचिरात्स्याद्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् ॥ १० ॥ प्राणा
यामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषान्[1] ॥ प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ११ ॥ यदामनःस्वं
विरजंयोगेनसुसमाहितम् ॥ काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः ॥ १२ ॥ प्रसन्नवदनांभोजंपद्म
गर्भारुणेक्षणम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामंशंखचक्रगदाधरम् ॥ १३ ॥ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवास
सम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् ॥ १४ ॥ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया ॥ परार्ध्यहार
वलयकिरीटांगदनूपुरम् ॥ १५ ॥ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्टरम् ॥ दर्शनीयतमंशांतंमनोनयन
वर्धनम् ॥ १६ ॥ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ संतंवयसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरम् ॥ १७ ॥
कीर्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः ॥ १८ ॥ स्थितंव्रजंतमा
सीनंशयानंवागुहाशयम् ॥ प्रेक्षणीयेहितंध्यायेच्छुद्धभावेनचेतसा ॥ १९ ॥

मुक्तासंश्लिष्टाकंधरायस्य ॥ १४ ॥ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतया परीतंव्याप्तम् परार्ध्यान्यमूल्यानिहारादीनियस्य ॥ १५ ॥
कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भक्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्य भक्तानांमनोनयनानिवर्धयतिहर्षयतीतितथा ॥ १६ ॥ अपीच्य
मतिसुंदरंभक्तविषयंदर्शनंयस्य कैशोरेतारुण्येवयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहेकातरंव्यग्रम् ॥ १७ ॥ कीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पु
ण्यश्लोकाबलिप्रमुखास्तेषांयशस्करम् समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेनापयातिनपर्यैतिवा ॥ १८ ॥ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य ॥ १९ ॥

[1] किल्बिषान्पापानि [2] तीर्थंसर्वदोषनिवर्तकम्

तदेवं समग्रध्यानमुक्त्वैकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धंपदं स्थितिर्येन तच्चित्तं विलक्ष्य विशेषेणलक्षीकृत्य एकत्रैकैकस्मिन्नंगइत्यर्थ ॥ २० ॥ तदेवपादादिक्रमेणाऽऽहत्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत् पादतलेरेखात्मकानि वज्रादीनिलांछनानि तैराढ्यंयुक्तम् उत्तुंगाश्चरक्ताश्चवि लसंतोनखास्तेषांचक्रवालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेन एतच्चसर्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते॥ २१॥ किंच यस्यशौचेनक्षालनेननिःसृतायाःसरित्प्रवरायागंगायाउदकेनतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्न्यधिकृतेनधृतेनशिवोऽपिशिवोऽभूत् अत्यधिकं सुखंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसिध्यःशमलशैलःपापपर्वतस्तस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलेनिसृष्टस्वलांछनरूपंवज्रंयेनतत् ॥ २२॥

तस्मिन्लब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् ॥ विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः ॥ २० ॥ संचिंतयेद्भग वतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् ॥ उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् ॥ २१ ॥ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोऽभूत् ॥ ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् ॥ २२ ॥ जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्यसुरवंदितयाविधातुः ॥ ऊर्वोर्निधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्यकुर्यात् ॥ २३ ॥ ऊरूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसुमावभासौ ॥ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबबिंबम् ॥ २४ ॥ नाभिह्रदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्राऽऽत्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ॥ व्यूढंहरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरम् ॥ २५ ॥

विभोर्जानुद्वयंतत्पर्यंतंजंघाद्वयमखिलस्यविधातुर्ब्रह्मणोजनन्यालक्ष्म्यासंलालितंस्पर्शचातुर्येणसंसेवितम् संसारित्वमिवप्रतीतंवारयति अभवस्येति हृदिकुर्याद्ध्यायेत् ॥ २३ ॥ सुपर्णस्यभुजयोःस्कंधयोरधिउपरि ओजसोबलस्यनिधीआधारौ अतसिकायाःकुसुमवत्कांत्या वभासमानौ व्यालंबिआगुल्फंलंबमानंयत्पीतांबरंवासस्तस्मिन्वर्तमानोयःकांचीकलापस्तेनपरिरंभःसंश्लेषोविद्यतेयस्यतद्विभोर्नितंबबिंबं चहृदिकुर्यादितिपूर्वेणैवान्वयः ॥ २४ ॥ अमुष्यहरेर्नाभिह्रदंध्यायेत् कथंभूतम् भुवनानांकोशस्यसमूहस्यगुहाऽधिष्ठानंयदुदरंतत्रस्थितम यत्रनाभिह्रदेआत्मयोनेर्ब्रह्मणोधिषणंधिष्ण्यमखिललोकात्मकंपद्मंव्यूढमुत्थितम् तथाहरिन्मणिवृषौमरकतमणिश्रेष्ठाविवयौस्तनौतयोर्द्वयं ध्यायेत् विशदहाराणांमयूखैर्गौरंश्वेतम ॥ २५ ॥

१ ज्ञात्वेत्यर्थः २ ध्येयत्वेनोपादेयंयद्भगवच्चरणारविंदंतद्विशेषणंवज्रांकुशादिकमित्यर्थः

ऋषभस्यश्रेष्ठस्यमहाविभूतेर्महालक्ष्म्या अधिवासंस्थानंवक्षःकंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठम् कौस्तुभमणिर्योभूषणार्थंधृतस्तस्याधिकं भूषणमर्थःप्रयोजनंयस्य कौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकुर्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांद्रष्टॄणांचमनोनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणम् ॥ २६॥ निर्णिक्तान्युज्वलीकृतानिबाहुवलयान्यंगदानियेषु अधिश्रिनालोकपालायेषु दशशतारंचक्रम् नसह्यंतेजोयस्य करसरोरुहेराजहंसमिव ॥ २७ ॥ अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्ताम् अस्यकंठेमालांमणिंचस्मरेत् मधुव्रतानांवरूथस्यगिरा उपघुष्टांनादिताम् चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम् तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्तिकौस्तुभमणिंस्वरूपंभगवान्हरिरिति

वक्षोऽधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानम् ॥ कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥ बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ॥ संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम् ॥ २७॥ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥ मालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे॥ २८॥ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदम् ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९॥ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसेव्यमानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् ॥ मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ॥ ३० ॥ तस्यावलोकमधिकंकृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्यायेच्चिरंविपुलभावनयागुहायाम् ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ भृत्येष्वनुकंपिताकृतानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्तिर्येनतस्य विस्फुरतीयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितावमलौकपोलौयस्मिंस्तत् उदाराउन्नतानासायस्मिंस्तत् ॥ २९ ॥ यच्चस्वयाभूत्याशोभयाऽलिभिःपरिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंपद्मंमधिक्षिपद्वर्ततेतद्ध्यायेत् तत्रकुंतलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेइवनेत्रेयस्मिन्नित्युपमानांतरम् उल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मिन् मनोमयंमनस्याविर्भवत् ॥ ३० ॥ कृपयाऽधिकमत्यर्थम् अक्षिभ्यांनिसृष्टंप्रयुक्तम् स्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तम् विपुलःप्रसादोयस्मिन् गुहायांहृदि ॥ ३१ ॥

अवनतायेऽखिललोकास्तेषांतीव्रशोकेनयान्यश्रूणितेषांसागरंविशोषयतीतितथातंहरेर्हासम् अस्यात्युदारंभूमंडलंचध्यायेत् कथंभूतम् निजमाययामकरध्वजस्यापिसंमोहनायरचितम् मुनिकृतेमुनीनामुपकाराय मुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तंकाममेवसंमोहयितुमित्यर्थः ॥ ३२॥ मंदहासध्यानमुक्त्वास्फुटहासध्यानमाह विष्णोःप्रहसितमुच्चैर्हसितंध्यायेत् कीदृशम् ध्यानायनमतिसुंदरतयाप्रयत्नंविनैवध्यानस्यविषयभूतम् सौंदर्यमेवाऽऽह बहुलयाऽधिकयाऽधरोष्ठस्यभासाकांत्याऽरुणीभूतास्तनवःसूक्ष्माद्विजाएवकुंदमुकुलानितेषांपंक्तिःस्फुरतियस्मिंस्तत् देहकुहरे हृदयाकाशेऽवसितस्यज्ञातस्य प्रेमरसेनाऽऽर्द्रयाभक्त्यातस्मिन्नेवाऽऽर्पितमनाःसन्पृथक्तद्व्यतिरिक्तंद्रष्टुंनेच्छेत् नचित्तंविचालयेदित्यर्थः॥३३

समाधिमाह एवमितिद्वाभ्याम् निर्बीजःसबीजश्चेतिद्विविधोयोगः तत्रनिर्बीजयोगे यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेदितिगीताद्युक्तमार्गेणक्रियमाणोऽपिदुष्करःसमाधिः सबीजेतुसुकरः तत्रहिपरमानंदमूर्तौहरौध्यायमानेऽयत्नतएवचित्तो

हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम्।संमोहनायरचितंनिजमाययाऽस्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य ॥ ३२ ॥ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्याऽऽर्द्रयाऽर्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ॥ ३३ ॥ एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावोभक्त्याऽऽर्द्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात् ॥ औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानस्तच्चापिचित्तबडिशंशनकैर्वियुंक्ते ॥ ३४ ॥ मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसायथाऽर्चिः ॥ आत्मानमत्रपुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥

परमोभवति तदुक्तम् हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्तइति अतःसएवोपक्षिप्तोयोगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्येति तदेवाऽयत्नसिद्धत्वंदर्शयति एवंध्यानमार्गेणहरौप्रतिलब्धोभावःप्रेमयेन तथाभक्त्याद्रवद्धृदयंयस्य प्रमोदादुद्गतानिपुलकानियस्य औत्कंठ्यप्रवृत्ताश्रुकलयाचमुहुरर्द्यमानआनंदसंप्लवेनिमज्जमानोदुर्ग्रहस्यभगवतोग्रहणेबडिशंमत्स्यवेधनमिवोपायभूतंचित्तमपिध्येयाद्वियुंक्ते तद्धारणेशिथिलप्रयत्नोभवतीत्यर्थः ॥३४॥ यर्हियदैवंनिर्विषयंभवत्यतएव मुक्ताश्रयंच ध्येयसंबंधंविनाध्यातर्यवस्थानासंभवात् नचपूर्ववच्छब्दादिर्विषयःस्यात् यतस्तत्रविरक्तंपरमानंदानुभवेन अतोनिर्वाणंलयमृच्छति वृत्तिरूपतांपरित्यज्यब्रह्माकारेणपरिणमतइत्यर्थः यथाऽर्चिर्ज्वालाऽऽश्रयविषयापगमेमहाभूतज्योतीरूपेणपरिणमते अत्रास्यांदशायामव्यवधानंध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखंडमात्मानमनुगतमीक्षते अत्रहेतुः प्रतिनिवृत्तोऽपगतोगुणप्रवाहोदेहाद्युपाधिर्यस्य ॥ ३५ ॥

---

१ इदमार्थिकम् प्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेपंक्तिःस्फुरणंयस्मिन्नितिपाठोस्ति २ प्रा०ए०पु०मू०टी० दहकुहरेइतिपा०अयमेवयुक्तइति

नचसुप्तोत्थितइवपुनःसंसरतीत्याह सोऽपिसएवपुरुषस्तस्मिन्महिम्निब्रह्मरूपेऽवसितोऽवसानंनिष्ठांप्राप्तः कया मनसोनिवृत्त्याचरमयाऽवि द्यारहितयेतिसुषुप्ताद्विशेषः तत्रह्यविद्याऽस्तिनत्विदानीम् अत्रहेतुः एतयायोगाभ्यासकृतयेत्यर्थः नन्वेवमपिसुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेकुतोब्रह्मै क्यंतत्राऽऽह दुःखयोःसुखदुःखयोर्हेतुत्वंभोक्तृत्वंचयत्पूर्वमासीत्तदप्यसत्यविद्याकृतेकर्तर्यहंकारेविधत्ते तन्निष्ठमेवपश्यतीत्यर्थः यतउपलब्ध परात्मकाष्ठोऽपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ॥ ३६ ॥ तस्यजीवन्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणःसिद्धोदेहमपिनविपश्यतिकुतःसुखदुःखे आसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंतत्स्थानादपेतंततोदैववशात्पुनरप्युपेतंवानविपश्यति यतःस्वरूपंप्राप्तः यतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत्तंदेहमि

सोप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्त्यातस्मिन्महिम्न्यवसितःसुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्वमप्यसतिकर्तरिदुःखयोर्य त्स्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥ देहंचतंनचरमःस्थितमुत्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोऽध्यगम त्स्वरूपम् ॥ दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ॥ ३७ ॥ देहोपिदैववशगःखलुकर्म यावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥ यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यःप्रतीयते ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेःपुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥

तिवा सतोप्यननुसंधानेदृष्टांतः वासःपरिकृतंकटितटेपरिवेष्टितंस्थितंगतंवामदिरामदेनांधोयथानपश्यति ॥३७॥ ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनि वृत्तीजीवनंवातत्राऽऽह देहोऽपीति दैवंपूर्वसंस्कारस्तद्वशेनगच्छन्यावत्स्वारंभकंकर्मास्तितावत्प्रतिसमीक्षतेजीवत्येव सासुःसेंद्रियः ननुतर्हित स्मिन्पुनःसंगःस्यात्तत्राऽऽह तंदेहंस्वाप्नदेहादितुल्यंसप्रपंचंपुत्रादिसहितंपुनर्नभजतेऽहंममेतिनाभिमन्यते अधिरूढःप्राप्तःसमाधिपर्यंतोयोगोये न अतएवप्रतिबुद्धंवस्त्वात्मतत्त्वंयेनसः ॥ ३८ ॥ प्रतिबोधप्रकारमाहषड्भिः यथेति अतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमतादपिपुत्रादेः मर्त्यःपित्रा दिः पुरुषोदेहादेर्द्रष्टा ॥ ३९ ॥

१ मित्राच्चेतिक्वचित्पाठः

पृथगवस्थानाभावेऽपिभेदंसदृष्टांतमाह यथोल्मुकादिदानींज्वलतःकाष्ठात् स्वसंभवादग्नेःसंभूतात् आत्मत्वेनाग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविवेकिनोहिधूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्ति उल्मुकात्पूर्वसिद्धादपितद्दाहकःप्रकाशकश्चाग्निःपृथगेवं ॥ ४० ॥ भूतादेर्द्रष्टातेभ्यःपृथक् तस्मादपिजीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितःपृथक् तथाप्रधानादपितत्प्रवर्तकोभगवान्पृथगित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उपाधितोविवेकमुक्त्वातस्यैक्यमाह सर्वभू

यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निःपृथगुल्मुकात् ॥ ४० ॥ भूतें द्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेषुचा त्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मताम् ॥ ४२ ॥ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनाना प्रतीयते ॥ योनीनांगुणवैषम्यात्तथाऽऽत्माप्रकृतौस्थितः ॥ ४३ ॥ तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकाम् ॥ दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधना नुष्ठाननामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ५ ॥

तेष्विति भूतेषुचतुर्विधेषु तदात्मतांमहाभूतात्मताम् ॥ ४२ ॥ धर्मभेदस्याप्यौपाधिकतांसदृष्टांतमाह स्वयोनिषुकाष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणवैष म्याद्दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौदेहे ॥ ४३ ॥ स्वांस्वांशस्यजीवस्यबंधहेतुंदैवींदेवस्यविष्णोःशक्तिंपराभाव्यतत्प्रसादेनैवजित्वास्वरूपेणब्रह्म त्वेनावतिष्ठते ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

---

१ एवंह्यत्रश्लोकेयथाशब्दस्योल्मुकशब्दस्यपौनरुक्त्यंपरिहृतम् तथाच स्वसंभवादात्मत्वेनाभिमतादपियथेदानींज्वलतःकाष्ठाद्यथाचविस्फुलिंगाद्यथाचधूमाद्यथाच पूर्वसिद्धादुल्मुकादग्निःपृथगितिमूलेयथाशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधेनान्वयः एतदर्थमेवद्विवारंयथाशब्दोपादानम् चक्रवर्तीतुयथाशब्दस्योल्मुकशब्दस्यचपौनरुक्त्यादेवंव्याख्ये यमितिप्रतिज्ञायउल्मुकाद्दह्यमानात्काष्ठाद्यथाग्निःपृथग्भवति यथाचोल्मुकात्पृथक्तथाविस्फुलिंगादपियथाविस्फुलिंगात्पृथक्तथाधूमादपित्वकार्यभूतादित्यन्वयंप्रदर्श्यय द्वाद्वितीययथाशब्दस्ययथावदित्यर्थः द्वितीयमुल्मुकादितिउल्मुकमतिज्वालयतीत्युल्मुकादित्यग्निविशेषणमितिव्याख्यातवान् २ भूतादेरित्यादितस्मादपीत्यादिचदृष्टांतद्व यम् तथाप्रधानादित्यादिदार्ष्टांतिकम् अनेनपुरुषप्रकृतिर्ब्रह्मणःकंहिचिन्नविमुंचतीतिप्रश्नोत्तरमुक्तंभवतीतिज्ञेयम् चक्रवर्तीतुदार्ष्टांतिकंयोजयतीत्यवतरणंदत्त्वाप्रधानादुल्मुक स्थानीयात् जीवसंज्ञिताज्जीवरूपोयः संज्ञितःसंज्ञांचेतनांप्राप्तस्तस्मादुल्मुकस्थानीयात् भूतेंद्रियांतःकरणाद्धूमस्थानीयादात्मापरमात्माऽग्निस्थानीयःपृथक् यतोद्रष्टा सहि दृश्यात्पृथगेव सहस्थितावप्यसंगीयतोभगवानचिंत्यैश्वर्यः भगवानेवब्रह्मसंज्ञांप्राप्तइतियोजयतिस्म

एकोनत्रिंशकेभक्तियोगस्तुबहुधोच्यते ॥ कालस्यचबलंघोरासंसृतिश्चविरक्तये ॥ १ ॥ उक्तानुवादपूर्वकंभक्तिमार्गभेदान्पृच्छतिद्वाभ्याम् लक्षणंमहदादीनांयथासांख्येषुतथाकथितम् येनलक्षणेन तत्पारमार्थिकंपरस्परविभक्तमित्यर्थः योभक्तियोगोमूलंप्रयोजनंयस्यतद्यन्मूलम् तत्कथितम् तस्यभक्तियोगस्यमार्गप्रकारंविस्तरतोमेब्रूहि ॥ १ ॥ २ ॥ येनसंसृतीनामाख्यानेनविगतरागोभवेत् ॥ ३ ॥ ईश्वररूपस्यमहाप्रभावस्य तत्वदात्मकस्य यद्धेतोर्यद्भयात्कुशलंपुण्यंकुर्वंति ॥ ४ ॥ अचक्षुषोऽज्ञस्य अतोमिथ्याभूतेदेहादावभिमतिरहंकारोयस्य अ

देवहूतिरुवाच लक्षणंमहदादीनांप्रकृतेःपुरुषस्यच ॥ स्वरूपंलक्ष्यतेऽमीषांयेनतत्पारमार्थिकम् ॥ १ ॥ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते ॥ भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशःप्रभो ॥ २ ॥ विरागोयेनपुरुषो भगवन्सर्वतोभवेत् ॥ आचक्ष्वजीवलोकस्यविविधाममसंसृतीः ॥ ३ ॥ कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते ॥ स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलंजनाः ॥ ४ ॥ लोकस्यमिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये ॥ श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकिलयोगभास्करः ॥ ५ ॥ मैत्रेयउवाच इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः ॥ आबभाषेकुरुश्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणाऽर्दितः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ॥ ७ ॥ अभिसंधाययोहिंसांदंभंमात्सर्यमेववा ॥ संरंभीभिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ॥ ८ ॥ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्यमेववा ॥ अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ॥ ९ ॥

तःकर्मस्वनुविद्धयाआसक्तयाधियाश्रांतस्य अतएवानाश्रयेऽपारेतमसिसंसारेचिरंप्रसुप्तस्यलोकस्यप्रबोधायत्वंयोगप्रकाशकोभास्करःकिलाविर्भूतोसि ॥ ५ ॥ श्लक्ष्णंसुंदरम् ॥ ६ ॥ मार्गैःप्रकारविशेषैः तानेवाऽऽह स्वभावभूतायेगुणास्तेषांमार्गेणवृत्तिभेदेन भावोऽभिप्रायः फलसंकल्पभेदाद्भक्तिभेदइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अभिसंधायसंकल्प्य संरंभीक्रोधी भिन्नदृक्भेददर्शीयोभावंभक्तिंकुर्यात्सत्रिविधोऽपितामसः ॥ ८ ॥ पृथग्भावोभेददर्शी ॥ ९ ॥

१ तत्स्वरूपम् २ परेषांब्रह्मादीनांपरस्यनियंतुः ३ आचक्ष्वेतिपूर्वक्रिययासंबंधः ४ अनुबद्धयेतिक्वचित्पाठोमू०टी०

कर्मनिर्हारंपापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरेतदर्पणंकर्मार्पणम् भगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमितिविधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्चादा
वर्चनंचत्रिष्वपिसमानम् तदेवंतामसादिभक्तिषुत्रयस्त्रयोभेदाः तासुयथोत्तरंश्रैष्ठ्यम् एवंचश्रवणकीर्तनादयोनवापिप्रत्येकंनवनवभेदाः तदे
वंसगुणाभक्तिरेकाशीतिभेदाभवति ॥ १० ॥ निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवेतामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेतिद्वाभ्याम् मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिपुरुषो
त्तमेमनोगतिरितियाभक्तिःसानिर्गुणस्यभक्तियोगस्यलक्षणमित्यन्वयः अविच्छिन्नासंतता ॥ ११ ॥ लक्षणंस्वरूपम् अहैतुकीफलानुसंधा
नशून्या अव्यवहिताभेददर्शनरहिताच ॥ १२॥ भक्तानांनिष्कामतांकैमुत्यन्यायेनाऽऽह सालोक्यंमयासहैकस्मिन्लोकेवासम् सार्ष्टिसमानै

कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टव्यमितिवापृथग्भावःससात्त्विकः ॥ १० ॥ मद्गुणश्रुतिमा
त्रेणमयिसर्वगुहाशये ॥ मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांऽभसोंऽबुधौ ॥ ११ ॥ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुण
स्यह्युदाहृतम् ॥ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे ॥ १२ ॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्यु
त ॥ दीयमानंनगृह्णंतिविनामत्सेवनंजनाः ॥ १३ ॥ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः ॥ येनातिव्रज्य
त्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते ॥ १४ ॥ निषेवितेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा ॥ क्रियायोगेनशस्तेननातिहिं
स्रेणनित्यशः ॥ १५ ॥ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः ॥ भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच ॥ १६ ॥
महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया ॥ मैत्र्याचैवाऽऽत्मतुल्येषुयमेननियमेनच ॥ १७ ॥

श्वर्यम् सामीप्यंनिकटवर्तित्वम् सारूप्यंसमानरूपताम् एकत्वंसायुज्यम् उतअपि दीयमानमपिनगृह्णंतिकुतस्तत्कामनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमि
तितर्हिभजंतेभक्तेरेवपरमफलत्वादित्याह सएवेति ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिःपरमफलंप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुभक्तावानुषंगिकमित्याह येनभ
क्तियोगेन मद्भावायब्रह्मत्वाय ॥ १४ ॥ एवंभूतायाभक्तेःसाधनान्याह पंचभिः निषेवितेनसम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेनस्वधर्मेणनित्यनैमित्ति
केन महीयसाश्रद्धादियुक्तेन क्रियायोगेनपंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेण शस्तेननिष्कामेन ॥ १५ ॥ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्शनादिभिः
सत्त्वेनधैर्येण असंगमेनवैराग्येण ॥ १६ ॥ १७ ॥

---

१ पूर्वोक्तलक्षणोभक्तियोगनामायोगः २ अंतमतिक्रांतोऽत्यंतःसएवाऽऽत्यंतिकः विनयादित्वाट्ठक् अनश्वरइत्यर्थः ३ गुणत्रयकार्यसंसारम् ४ मा० एक० पु० निषे
वितान्निमित्तेनेतिपा० अत्रकर्मधारयः तृतीयांतानामेतैःपरिसंशुद्धआशयइतिपंचमेनान्वयः

आर्जवेनाकौटिल्येन ॥ १८ ॥ मद्धर्मणोभगवद्धर्मानुष्ठातुःपुरुषस्याऽऽशयश्चित्तम् ॥१९॥ प्रयत्नंविनैवप्राप्तौदृष्टांतः वातोरथःप्रापकोयस्य गंधस्य आशयात्स्थानात् आरंक्तेआत्मसात्करोति अविकारिसमंयच्चेतः ॥ २० ॥ चित्तशुद्धिश्चसर्वभूतात्मदृष्ट्यैवभवतीतिवक्तुंकेवलप्रतिमादिनिष्ठांनिंदन्नाह अहमितिसप्तभिः अर्चैवविडंबनमनुकरणम् अर्चायांपूजाविडंबनमितिवा अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाःक्रमेणचतुर्भिर्निषिध्यंते ॥ २१ ॥ हित्वाउपेक्ष्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ द्रव्यैरुत्पन्नयाक्रियया भूतग्रामावमानिनस्तन्निंदकस्य ॥ २४ ॥ तर्हिकिमर्चादावर्चनमनर्थकमे

आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्चमे ॥ आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा ॥ १८ ॥ मद्धर्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः ॥ पुरुषास्यांजसाभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् ॥ १९ ॥ यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् ॥ एवंयोगरतंचेतआत्मानमविकारियत् ॥ २० ॥ अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा ॥ तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेऽर्चाविडंबनम् ॥ २१ ॥ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरम् ॥ हित्वार्चांभजतेमौढ्याद्भस्मन्येवजुहोतिसः ॥ २२ ॥ द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः ॥ भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति ॥ २३ ॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयाऽनघे ॥ नैवतुष्येऽर्चितोऽर्चायांभूतग्रामावमानिनः ॥ २४ ॥ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् ॥ यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५ ॥ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरम् ॥ तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणम् ॥ २६ ॥ अथमांसर्वभूतेषभूतात्मानंकृतालयम् ॥ अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याऽभिन्नेनचक्षुषा ॥ २७ ॥

वनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितंमांस्वहृदियावन्नवेद स्वकर्मकृत्कर्माविरोधेनयथावकाशम् अनेनकर्मनिष्ठायाअपिसएवावधिरित्युक्तंभवति ॥ २५ ॥ अंतराअंतरंभेदम् उत्अपि अरमल्पम् अल्पमपिभेदंयःपश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरामध्ये उदरंशरीरम् मृत्युरहंतस्यभयंविदधेकरोमि ॥ २६ ॥ अथअतःसर्वभूतेषुकृतालयंकृतावासम् तत्रहेतुः भूतानामात्मानमंतर्यामिणम् अभिन्नेनचक्षुषासमदर्शनेन ॥२७॥

---

१ आत्मप्रतिपादकशास्त्रश्रवणात् २ क०पु०सर्वात्मेतिपा० एतदवतरणेचसर्वात्मदृष्ट्येतिपा० मूलपाठेभूतानांतेषामेवात्मांतर्यामी

तत्रापियथोत्तरंमानाद्यतिशयःकर्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह जीवाइतिसार्धैःषड्भिः अजीवानामचेतनेभ्यः ततस्तेष्वपिप्राणभृतःप्राणवृत्तिमंतः सचित्ताज्ञानवंतः इंद्रियाणांवृत्तयोयेषु इंद्रियवृत्तयोवृक्षाणामपिसूक्ष्माःसंत्येव तथाहिमहाभारतेमोक्षधर्मेषुस्मर्यते तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाइत्यादि प्रसिद्धातुस्पर्शनेंद्रियवृत्तिरेव ॥२८॥ अतस्तेभ्यःस्पर्शवेदिभ्योरसवेदिनोमत्स्यादयःश्रेष्ठाः गंधविदोभ्रमरादयः शब्दविदःसर्पादयः॥२९॥ रूपभेदविदःकाकादयः उभयतोदंतायेषाम् अपादेभ्योबहुपादास्तेभ्यश्चतुष्पादाइत्यर्थः ततोद्विपान्मनुष्यः॥३०॥ ततस्तेषुवर्णाः ॥३१॥ संशयच्छेत्तामीमांसकः ततोऽपिकेवलात्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्यलक्षणमात्मनोधर्मम‌दोग्धानिष्कामइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ॥ ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥ तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः॥तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः ॥ २९ ॥ रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः॥तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात्॥३०॥ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः॥ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः॥३१॥अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत्॥ मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः॥ ३२ ॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः ॥ मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः॥ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात्॥ ३३॥ मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन्॥ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ॥ ३४ ॥ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः ॥ ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत्॥ ३५॥ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः॥ परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितम् ॥ ३६ ॥

अर्पिताअशेषाःक्रियाअर्थास्तत्फलान्यात्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरोऽव्यवहितःअकर्तुःकर्तृत्वाभिमानशून्यात् ॥ ३३ ॥ जीवानांकलयापरिकलनेन अंतर्यामितयाप्रविष्टइतिदृष्ट्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविपुरुषंपरमेश्वरम् ॥ ३५ ॥ यदन्यत्पृष्टंजीवस्यसंसृतीःकालस्यस्वरूपंचाऽऽचक्ष्वेतितदाह एतदितिसार्धेन एतत्सर्वंनियंतृयद्भगवतोरूपम् कीदृशम् प्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्व्यतिरिक्तंच एतदेवदैवमित्यभिधीयते कीदृशम् कर्मणोविचेष्टितंनानासंसृतिलक्षणंयस्मात्तत् दैवप्रेरितकर्मकृताःसंसृतयोविचित्राइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

---

१ तेचमर्कटादयः २ नियमनेन

एतदेवभगवतोरूपंकालइतिचाभिधीयते कीदृशम् रूपभेदस्यवस्तूनामन्यथात्वस्याऽऽस्पदमाश्रयःकारणम् उक्तंहि कालाद्गुणव्यतिकरइ
ति वक्ष्यतेचगुणव्यतिकरःकालइति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाऽऽह भूतानामितियावत्समाप्ति महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानाम्॥३७॥
भयहेतुत्वमाह यइति भूतैरेवभूतान्यत्तिसंहरति अधियज्ञोयज्ञफलदाता कलयतांवशीकुर्वताम्॥३८॥ ३९॥४०॥ यद्यस्माद्भीताः॥४१॥
यतोभीताःसरितःस्रवंति इंधेदीप्यतेसहगिरिभिर्भूः॥४२॥ अदोनभोयन्नियमाद्यस्याऽऽज्ञया महान्महत्तत्त्वमंकुरात्मकंस्वदेहंलोकत्वेनतनुते

रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते॥ भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम्॥३७॥योंऽतःप्रविश्यभूता
निभूतैरत्त्यखिलाश्रयः॥ सविष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौकालःकलयतांप्रभुः॥ ३८ ॥ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वे
ष्योनचबांधवः॥ आविशत्यप्रमत्तोऽसौप्रमत्तंजनमंतकृत्॥ ३९ ॥ यद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतियद्भया
त्॥ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात्॥ ४० ॥ यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह॥ स्वेस्वेकालेऽ
भिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ॥ ४१ ॥ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः॥ अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्न
मज्जतियद्भयात्॥४२॥नभोददातिश्वसतांपदं[1]यन्नियमाददः॥ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम्॥ ४३॥
गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिष्वस्ययद्भयात्॥ वर्ततेऽनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरम्॥ ४४॥ सोऽनंतोंऽतकरः
कालोऽनादिरादिकृदव्ययः॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांऽतकम्॥ ४५ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ २९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

विस्तारयति ॥ ४३ ॥ गुणाभिमानिनोगुणनियंतारोदेवाब्रह्मादयोऽस्यविश्वस्यसर्गादिषुप्रवर्तंते अनुयुगंवारंवारमित्यर्थः॥ ४४ ॥ जनेन
पित्रादिनाजनंपुत्रादिंजनयन्नादिकृत् मृत्युनांऽतकमपिमारयन्नंतकरः स्वयंत्वनादिरनंतोऽव्ययश्च॥४५॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृती
यस्कंधेटीकायामेकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

१ पदंस्थानमवकाशमितियावत् मार्गमित्यंकितांभ्रपु०पा०

त्रिशेतुकायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनांतामसीपापादधोगतिरुदीर्यते ॥ १ ॥ कालप्रभाववर्णनपूर्वकंवैराग्यायविचित्रकर्मकृतां संसृतिमध्यायत्रयेणप्रपंचयति तस्यैतस्यबलिनःकालस्य बलिनेतिवापाठः काल्यमानोविचाल्यमानोऽपि वायोर्विक्रमंयथामेघपंक्तिर्नवेद ॥ १ ॥ विक्रममेवाऽऽह यंयमर्थंदुःखेनप्रयासेनोपादत्तेआपादयतितंतमर्थंभगवान्कालोधुनोतिविनाशयति यत्कृतेयन्निमित्तम् ॥ २ ॥ शोकेहेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्यकलत्रादिसहितस्यदेहस्यसंबंधीनिगृहादीनि वसुद्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ ३ ॥ दुर्मतित्वंदर्शयन्दुःखंप्रपंचयति जंतुरितिचतुर्दशभिः ॥ ४ ॥ नारक्यांनरकाहारादिभिर्जातायाम् ॥ ५ ॥ निरूढमूलंप्रसृतमनोरथंहृदयंयस्य बहुमन्यतेकृता

कपिलउवाच तस्यैतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमम् ॥ काल्यमानोऽपिबलिनोवायोरिवघनावलिः ॥ १ ॥ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे ॥ तंतंधुनोतिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते ॥ २ ॥ यदध्रुवस्यदेहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ॥ ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ॥ ३ ॥ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् ॥ तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ॥ ४ ॥ नरकस्थोऽपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति ॥ नारक्यांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ निरूढमूलहृदयआत्मानंबहुमन्यते ॥ ६ ॥ संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनाधिना ॥ करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ॥ ७ ॥ आक्षिप्तात्मेंद्रियःस्त्रीणामसतीनांचमायया ॥ रहोरचितयाऽऽलापैःशिशूनांकलभाषिणाम् ॥ ८ ॥ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ॥ ९ ॥ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् ॥ पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयम् ॥ १० ॥ वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः ॥ लोभाभिभूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ॥ ११ ॥

र्थोऽहमितिश्लाघते ॥ ६ ॥ उद्वहनाधिनापोषणचिंतया ॥ ७ ॥ दुराशयत्वमाह आक्षिप्तआत्माइंद्रियाणिचयस्य कया असतीनांपुंश्चलीनामपिरहसिरचितयासंभोगादिरूपया मधुरभाषिणांशिशूनामालापैश्च सुखवन्मन्यतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ कूटाःवित्तशाठ्यादिबहुलाधर्मायेषु दुःखप्रधानेषु ॥ ९ ॥ येषांपोषणेनाधोयातितान्पुष्णाति शेषभुगितिभोगोऽपितस्यदुर्लभइत्यर्थः ॥ १० ॥ वार्तायांजीविकायाम् निःसत्त्वोऽशक्तः परार्थेपरस्वे ॥ ११ ॥

अकल्पोऽसमर्थः ॥ १२ ॥ पूर्वंयथाऽऽद्रियंतेतथाऽऽदरंनकुर्वंति कीनाशाःकृपणाःकृषीवलाः गोजरंवृद्धंबलीवर्दम् ॥ १३ ॥ भ्रियमाणः पुष्यमाणः ॥ १४ ॥ अवमत्याऽवज्ञयोपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तम् गृहपालःश्वा आहरन्भुंजानः आमयावीरोगी ॥ १५ ॥ उत्तारोबहिर्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्य कासश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्य घुरघुरइतिशब्दंकरोति ॥ १६॥ परिवीतःपरिवेष्टितः वाच्य

कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः ॥ श्रियाविहीनःकृपणोध्यायन्श्वसितिमूढधीः ॥ १२ ॥ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तथा ॥ नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् ॥ १३ ॥ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः॥जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे॥१४॥ आस्तेऽवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन्॥आमयाव्यग्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः॥१५॥वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः॥कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते ॥ १६ ॥ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः ॥ वाच्यमानोऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः ॥१७॥ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माऽजितेंद्रियः॥ म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः ॥१८॥ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ ॥ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति ॥ १९ ॥ यातनादेह[1]आवृत्यपाशैर्बद्ध्वागलेबलात् ॥ नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा ॥ २० ॥ तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥ पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोऽघंस्वमनुस्मरन् ॥ २१ ॥ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैःसंतप्यमानःपथितप्तवालुके ॥ कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोऽपिनिराश्रमोदके ॥ २२ ॥ तत्रतत्रपतन्श्रांतोमूर्छितःपुनरुत्थितः ॥ पथापापीयसानीतस्तं[2]मसायमसादनम् ॥ २३ ॥

मानोबंधोतातेत्याहूयमानः ॥ १७ ॥ अस्तधीर्नष्टमतिः ॥ १८ ॥ मृतस्यपुण्यपापाभ्यांद्वेगतीतत्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा ॥ १९ ॥ आवृत्यनिरुध्य ॥२० ॥ तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नंहृदयंयस्य आर्तःसंश्चलतीतिद्वितीयेनान्वयः ॥ २१ ॥ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तः तप्तावालुकायस्मिन् निर्गतआश्रमोविश्रामस्थानमुदकंचयस्मिन् ॥ २२ ॥ यमसादनंनीतोभवति ॥ २३॥

---

१ यातनायोग्येदेहे २ अंधकारप्रचुरेण तरसेत्यपिक्वचित्पाठः

तत्रैवविशेषमाह अध्वनःसंबंधिनांयोजनानांनवतिंनवचसहस्राणिपापाधिक्येद्वाभ्यांवानीतःसन् ॥ २४॥ यातनाःसंक्षेपतोदर्शयति चतुर्भिः आदीपनंप्रज्वलनंप्राप्नोति स्वेनकृत्तमन्येनवाकृत्तंछिन्नंयत्स्वस्यमांसंतस्यभक्षणमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आत्मनोवैशसंपीडाम् ॥ २६ ॥ भिदापनंभेदप्रापणम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ नचैतदसंभावितमत्रापिदृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति ॥ २९ ॥ उभयंकुटुंबंस्वंदेहंच ॥ ३०॥ पापार्जितंधनंभुंजतेबहवःकेवलंनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणयद्भृतंतत्स्थूलंस्वकलेवरमिहैवहित्वा कुशलादितरत् पापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य

योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनः॥त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः॥२४॥ आदीपनंस्वगात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः॥ आत्ममांसादनंक्वापिस्वकृत्तंपरतोऽपिवा॥२५॥ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारःश्वगृध्रैर्यमसादने॥ सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम्॥ २६ ॥ कृंतनंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनम्॥ पातनंगिरिशृंगेभ्योरोधनंचांबुगर्तयोः॥ २७॥ यास्तामिस्रांधतामिस्रारौरवाद्याश्चयातनाः॥ भुंक्तेनरोवानारीवामिथःसंगेननिर्मिताः॥ २८ ॥ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते॥यायातनावैनारक्यस्ताइहाप्युपलक्षिताः॥ २९ ॥ एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा॥ विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम्॥३०॥एकःप्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वकलेवरम्॥ कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम्॥ ३१ ॥ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमान्॥ भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः॥३२॥केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः॥यातिजीवोऽधतामिस्रंचरमंतमसःपदम्॥३३॥अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः॥क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्रावजेच्छुचिः ॥३४॥ ॥इतिश्रीभा॰महा॰तृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेकर्मविपाकोनामत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३०॥

॥ ३१ ॥ ननुपापमपिविहायगच्छतुतत्राऽऽह दैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्यशमलंपापंदैवेनेश्वरेणप्रापितंभुंक्ते ॥ ३२ ॥ ननुकुटुंबपोषणंविहितमेवतत्राऽऽह केवलेनेति तमसोनरकस्यचरमंपदंस्थानम् ॥ ३३ ॥ पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्तेरधस्तादर्वाग्यावत्योयातनाः आदिशब्देनश्वसूकरादियोनयश्चयास्ताःसर्वाःक्रमेणसंप्राप्यभोगेनक्षीणपापःशुचिःसन्नत्रपुनर्नरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

१ दूतैःकृतमितिशेषः २ आत्ममांसस्यादनंप्राप्नोति किंतदात्ममांसम् यत्स्वकृत्तंपरतः परेणवाकृत्तमित्यन्वयः ३ ध्वांतंनरकम् अध्वानमित्यंकितांधपु॰पा॰ अत्राध्वाननरकमार्गमित्यर्थः

एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहांतरा ॥ मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेराजसीगतिः ॥ १ ॥ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंतदेवविशेषतोदर्शयति कर्मणा पूर्वकृतेन दैवमीश्वरस्तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्तकंयस्य प्रविष्टोभवति ॥ १ ॥ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवति बुद्बुदंवर्तुलाकारम् कर्कंधूर्बदरीफलंतदाकारंकठिनम् पेशीमांसपिंडाकारम् अंडंवायोन्यंतरे ॥ २ ॥ बाह्वंघ्र्यादीनामंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचछिद्राणिचतेषामुद्भवः ॥ ३॥ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतःप्रावृतः ॥ ४ ॥ मातुर्जग्धेनभक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चैधमानाधातवोयस्य जंतूनांसंभवोयस्मिंस्तस्मिन्नसंमतेगर्तेशे

श्रीभगवानुवाच कर्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये ॥ स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः ॥ १ ॥ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् ॥ दशाहेनतुकर्कंधूःपेश्यंडंवाततःपरम् ॥ २ ॥ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः ॥ नखलोमास्थिचर्माणिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः॥ षड्भिर्जरायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ॥ ४ ॥ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते ॥ शेतेविण्मूत्रयोर्गर्ते सजंतुर्जंतुसंभवे ॥ ५ ॥ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ॥ मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः ॥ मातृभुक्तैरुपस्पृष्टःसर्वांगोत्थितवेदनः ॥ ७ ॥ उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्चबहिरावृतः ॥ आस्तेकृत्वाशिरःकुक्षौभुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥ ८ ॥ अकल्पःस्वांगचेष्टायांशकुंतइवपंजरे॥तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् ॥ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्मकिंनामविंदते ॥ ९॥ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः ॥ नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः ॥ १० ॥

ते तथाचमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यते स्त्रीणांतथांऽत्रसुषिरेसानिबद्धोपजायते क्रमंतेभुक्तपीतानिस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तैराप्यायितदेहोऽसौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवैइति ॥ ५ ॥ तत्रत्यैःकृमिभिःखादद्भिः सौकुमार्यात्कोमलत्वेनक्षतानिसर्वांगानियस्य ॥ ६ ॥ उल्बणैर्दुःसहैः सर्वेष्वंगेषूत्थितावेदनायस्य आस्तइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७॥ उल्बेनजरायुणा भुग्नंकुटिलीभूतंपृष्ठंशिरोधराग्रीवाचयस्य ॥ ८ ॥ दैवात्पूर्वकर्मवशात् लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घदुरंतमनुच्छ्वासंयथाभवतितथातत्रस्थितःसन् ॥ ९ ॥ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितः सोदरःसमानोदरजन्माविष्ठाभूःकृमिरिवेति ॥ १० ॥

१ मर्माणीतिक०पा०

नार्थमानोयाचमानउपतप्यमानइतिवा ऋषिर्देहात्मदर्शी भीतःपुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयोर्बंधनभूताधातवोयस्यसः विक्लवयाव्याकुलया ॥ ११ ॥ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्तेर्भगवतश्चरणारविंदमकुतोभयंसोऽहंशरणंव्रजामि भुविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमेऽनुरूपायोग्यायेनेदृशीगर्भवासलक्षणागतिर्दर्शितातस्य ॥ १२ ॥ ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवातवतस्यचविशेषोयेनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्रमातुर्देहेभूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिणतांमायामवलंब्याऽऽश्रित्यकर्मभिरावृतस्वरूपइवबद्धइवचयआस्ते सोऽहम् यस्त्वत्रैवाऽऽस्तेतंनमामि कथंभूतमित्यपेक्षायांतुशब्दोक्तंविशेषंदर्शयति आतप्यमानेहृदयेऽवसितंप्रतीतमेवमप्यविकारम् कुतः वि

नाथमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः॥ स्तुवीततंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः॥ ११॥ जंतुरुवाच तस्योपसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तनानातनोर्भुविचलच्चरणारविंदम् ॥ सोऽहंव्रजामिशरणंत्यकुतोभयंमेयेनेदृशीगतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा॥ १२ ॥ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम्॥ आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितंनमामि ॥ १३ ॥ यःपंचभूतरचितेरहितःशरीरेच्छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम्॥ तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम्॥ १४॥

शुद्धंनिरुपाधिम् तत्कुतः अखंडोबोधोयस्यतम् ॥ १३ ॥ ननुत्वमपिवस्तुतःशुद्धएव असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेः तत्कथंयुवयोरयंविशेषस्तत्राऽऽह यःपंचभिर्भूतैरचितेशरीरेअयथामिथ्यैवच्छन्नोनवस्तुतः यतस्तेनशरीरेणरहितोऽसंगोऽतोऽयथैवेंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणिचगुणाश्चअर्थाश्चचिदाभासश्चतदात्मकःसोऽहंतंवंदे कथंभूतम् तेनशरीरेणाविकुंठोमहिमायस्यतम् अवगुंठेतिपाठेऽवसन्नंगुंठनमावरणंयस्यसमहिमायस्येत्यर्थः तत्रहेतुः प्रकृतिपुरुषयोःपरंनियंतारम् कुतः ऋषिंसर्वज्ञंविद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतोविशेषइतिभावः॥ १४

१ अत्रात्मनेपदमार्षम् भगवत्कृपाममभूयादितिस्वस्मिन्नाशिषःकुर्वन्नितिचक्रवर्तिकृतव्याख्यानेस्वात्मनेपदंयुक्तमेव २ देहात्मानौपश्यतीतिदेहात्मदर्शी उभयस्वरूपज्ञ इत्यर्थः ऋषिरात्मदर्शीतिचक्रवर्ती आत्मपरमात्मगुणस्वरूपगुणज्ञइत्यर्थइतिबालबोधिन्याम्

ननुज्ञानेनायंबंधोनिवर्तिष्यतेकिंपरमेश्वरवंदनेनतत्राऽऽह यस्यमाययानष्टस्मृतिःसन्संसारसंबंधिनिपथितदभिश्रमेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्नयं जीवोमहतस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहंविनापुनःकयायुक्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रपद्येतसंभजेत अभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टि उरूणिगुणनिमित्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविनाज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः॥१५॥ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतत्त्रिकालविषयंज्ञानंतत्त्वंविनाकतमोमय्यदधात्नकोऽपिकिंतुसदेवईश्वरएव नन्वन्यःप्रकृष्टोजीवोदधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मपदवीमनुवर्तमानावयमितितद्व्यतिरेकेणनकोपिसमर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुचांतर्यामिरूपोऽनुवर्तितोंऽशोयेनतंभजेम॥१६॥

यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्याकयामहदनुग्रहमंतरेण ॥ १५ ॥ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः॥ तंजीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम॥ १६ ॥ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशतप्तदेहः॥इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भगवन्कदानु॥१७॥ येनेदृशींगतिमसौदशमास्यईशसंग्राहितःपुरुदयेनभवादृशेन॥स्वेनैवतुष्यतुकृतेनसदीननाथःकोनामतत्प्रतिविनांऽजलिमस्यकुर्यात्॥ १८ ॥ पश्यत्ययंधिषणयाननुसप्तवध्रिःशारीरकेदमशरीर्यपरःस्वदेहे॥ यत्सृष्टयाऽऽसंतमहंपुरुषंपुराणंपश्येबहिर्हृदिचचैत्यमिवप्रतीतम्॥ १९॥

स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपस्तस्मिन्पतितस्तत्रजठराग्निनाभृशंतप्तोदेहोयस्यातएवकृपणधीरितोविवराद्विर्वासितुंनिर्गंतुमिच्छन्स्वमासान्गणयन्नसौकदानुअहोबहिर्निर्वास्यते॥ १७॥ तत्कृतमुपकारंस्मरन्नाह येनेदृशींगतिंज्ञानम् भवादृशेनेतिनिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैवस्वयंतुष्यतु अंजलिमात्रंविनातत्कृतोपकारेप्रत्युपकारंकःकुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ ईदृशींगतिमित्यनेन जात्यंतरविलक्षणंज्ञानंप्रापितवानित्युक्तंतदेववैलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरःपश्वादिःसप्तवध्रिर्जीवःस्वदेहेशारीरकेशरीरभवेसुखदुःखेकेवलंननुपश्यति अहंपुनर्यत्सृष्टयाधिषणयायद्दत्तेनविवेकज्ञानेनदमशरीरी दमइत्युपलक्षणम् शमदमादियुक्तशरीरवानासमभवंतमेवचपुराणमनादिंपुरुषंपूर्णंबहिश्चहृदिचपश्येपश्यामीत्यन्वयः कथम् अपरोऽक्षतयाप्रतीतंचैत्यमिव अहंकारास्पदंभोक्तारमिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ टीकायांदशत्वपिपुस्तकेष्वासमभवमितिव्याख्यानदर्शनात्प्राचीनतमपुस्तकेतथापाठदर्शनाच्चायमेवपाठःनतीयतेनत्वासेति छंदोभगस्त्वार्षः २ त्वयेतिशेषः

विवेकज्ञानकृतंसंसारोद्वेगमनुवदन्मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोऽहमितिद्वाभ्याम् हेविभोबहुदुःखवासंयथाभवतितथागर्भेवसन्नपिसोऽहंगर्भाद्वहिर्ननिर्गंतुमिच्छामि तत्रहेतुः अंधकूपप्रायेयत्रबहिरुपयातंगतंप्राणिनंदेवस्यतवमायोपसर्पतिव्याप्नोति यदनुयांमायामनुमिथ्यामतिर्देहेऽहंबुद्धिःसंसृतिचक्रंचकलत्रपुत्रादिसंबंधादुपसर्पति ॥ २० ॥ तस्मादत्रैवस्थितोऽपिविगतविक्लवोऽव्याकुलःसन्सुहृदाआत्मनासारथिरूपयाबुद्ध्यैवाऽऽत्मानंतमसःसंसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रंनानागर्भवासरूपमेतद्व्यसनंदुःखंयथामेमाभविष्यन्नभविष्यतितथा काऽत्रतवसाधनसाम

सोऽहंवसन्नपिविभोबहुदुःखवासंगर्भान्ननिर्जिगमिषेबहिरंधकूपे॥यत्रोपयातमुपसर्पतिदेवमायामिथ्यामतिर्यदनुसंसृतिचक्रमेतत् ॥ २० ॥ तस्मादहंविगतविक्लवउद्धरिष्यआत्मानमाशुतमसःसुहृदाऽऽत्मनैव ॥ भूयोयथाव्यसनमेतदनेकरंध्रंमामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः॥२१॥ कपिलउवाच एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यःस्तुवन्नृषिः ॥ सद्यःक्षिपत्यवाचीनंप्रसूत्यैसूतिमारुतः ॥ २२ ॥ तेनावसृष्टःसहसाकृत्वावाक्शिरआतुरः॥विनिष्क्रामतिकृच्छ्रेणनिरुच्छ्वासोहतस्मृतिः॥२३॥पतितोभुव्यसृङ्मूत्रेविष्ठाभूरिवचेष्टते॥रोरूयतिगतेज्ञानेविपरीतांगतिंगतः ॥ २४ ॥ परच्छंदंनविदुषापुष्यमाणोजनेनसः॥अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः॥ २५ ॥ शायितोऽशुचिपर्यंकेजंतुस्वेदजदूषिते ॥ नेशःकंडूयनेंऽगानामासनोत्थानचेष्टने॥ २६॥ तुदंत्यामत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः॥ रुदंतंविगतज्ञानंकृमयःकृमिकंयथा॥ २७॥

र्थ्यमत्राऽऽह उपसादितौहृदयंप्रापितौविष्णोःपादौयेनमयासः ॥ २१ ॥ दशमासाःपरिच्छेदकायस्येतिप्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणम् ऋषिर्जीवःसद्यस्तत्क्षणमेव अवाचीनमवाङ्मुखम् सूतिहेतुर्मारुतःक्षिपतिनुदति ॥२२॥ अवसृष्टोऽधःक्षिप्तःसन् ॥ २३ ॥ रोरूयतिरोरूयते ॥ २४ ॥ परस्यच्छंदमभिप्रायमविदुषा अनभिप्रेतंस्तन्यार्थेरोदनेउदरव्यथांप्रकल्प्यनिंबरसपानमुदरव्यथयारोदनेस्तनपानमित्यादि ॥ २५ ॥ आसनोत्थानचेष्टनेचानीशःसन्रोरूयतीत्यनुषंगः ॥ २६ ॥ आमाकोमलात्वग्यस्यतम् विगतंगर्भेजातंज्ञानंयस्य ॥ २७ ॥

---

१ यावत्स्तुवन्नास्तेतावत्सूतिमारुतःसद्यःप्रसूत्यैतमत्राङ्मुखंक्षिपतीत्यन्वयः अंकितांभपुस्तकेतु एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यंसपर्युषिमितिद्वितीयांतपाठोदृश्यतेपरंतुदशस्वपिप्राचीनपुस्तकेष्वंकितपुस्तकेषुचसनास्ति २ परच्छंदमविदुषेतिक्वचित्पाठः

शैशवंपंचवर्षाणि ततःपौगंडंयौवनादर्वाक् तत्रचाध्ययनादिदुःखम् यौवनेदुःखमाहसार्धैस्त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वेनशुचार्पितोव्याप्तः अ
ज्ञानादिद्धोदीप्तोमन्युर्यस्यसः ॥ २८ ॥ देहेनसहैववर्धमानेनाभिमानेनमन्युनाचविग्रहंविरोधंकरोति आत्मनोंऽतायनाशाय ॥ २९ ॥
अज्ञानंप्रपंचयति भूतैरारब्धेदेहे असदाग्रहोऽहंममेतिमतिंकरोति ॥ ३० ॥ तदर्थंदेहार्थम् यद्येनकर्मणाबद्धः योदेहः अनुयातिपुनःपुनरा
यात्यनुवर्ततइतिवा कुतः अविद्याकर्मभ्यांबद्ध्यतइतितथा ॥ ३१ ॥ यद्यसद्भिरास्थितोऽधिष्ठितःसंस्तेषांपथिरमते पथिसन्मार्गेआस्थितोऽ
पियद्यसद्भिःसहरमतइतिवा तर्हियातनादेहआवृत्त्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणतमोनरकंप्रविशति ॥ ३२ ॥ असत्संगंनिंदति सत्यमितित्रिभिः

इत्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच ॥ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचाऽर्पितः ॥ २८ ॥ सहदेहेनमा
नेनवर्धमानेनमन्युना॥करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचाऽऽत्मनः॥२९॥ भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोऽ
सकृत् ॥ अहंममेत्यसद्ग्राहःकरोतिकुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिम् ॥ योऽनुया
तिददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ॥ ३१ ॥ यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः ॥ आस्थितोरमतेजंतुस्तमो
विशतिपूर्ववत् ॥ ३२ ॥ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा ॥ शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षय
म् ॥ ३३ ॥ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु ॥ संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ॥ ३४ ॥ नतथाऽ
स्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ॥ ३५ ॥ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृ
ष्ट्वातद्रूपधर्षितः ॥ रोहिद्भूतांसोऽन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः ॥ ३६ ॥ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ॥
ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ॥ ३७ ॥

बुद्धिःपरमपुरुषार्थविषया श्रीर्धनधान्यलक्षणा ह्रीर्लज्जा यशःकीर्तिः क्षमासहिष्णुत्वम् शमोबाह्येंद्रियनिग्रहः दमोमनोनिग्रहः भगउन्नतिः
यत्संगाद्येषामसतांसंगात् ॥ ३३ ॥ खंडितात्मसुदेहात्मबुद्धिषु योषितांक्रीडामृगवदधीनेषु ॥ ३४ ॥ यथाचयोषित्संगिनांसंगतोबंधस्तथाऽ
न्यप्रसंगतोनभवेत् ॥ ३५ ॥ योषित्संगस्यानर्थहेतुतांप्रपंचयति प्रजापतिरितिसप्तभिः रोहिद्भूतांमृगीरूपांसतीमृक्षरूपीमृगाकारःसन् हतत्रपो
निर्लज्जः ॥ ३६ ॥ तेनब्रह्मणासृष्टामरीच्यादयस्तैःसृष्टाःकश्यपादयस्तैरपिसृष्टादेवमनुष्यादयस्तेषुकोनुपुमानखंडितधीरनाकृष्टमनाः ॥ ३७ ॥

१ ऋश्येतिक्वचित्पाठः २ बुद्धिरित्यादिसंगादित्यंताटीकैकस्मिन्पा० पु० तत्रैवभगइत्यत्रभवइतिमूलेटीकायांचपाठः

दिशांजयिनःशूरानपि ॥ ३८ ॥ प्रतिलब्धआत्मरूपोलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याःप्रमदानिरयद्वारंवदंतियोगिनः ॥ ३९ ॥ शनैःशुश्रूषादिमिषेणोपयातियायोषिद्रूपामायातांमृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ॥ ४० ॥ मुमुक्षुंस्त्रियंप्रत्येतदेवाऽऽह यामन्यतेइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतींयांममायांवित्तादिप्रदंपतिंमन्यतेतंदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युंविद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतः पूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतोऽतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ॥४१॥ तांपत्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ॥ ४२॥

बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् ॥ याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलम् ॥३८॥ संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य ॥ ३९ ॥ योपयातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता॥तामीक्षेताऽऽत्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ॥४०॥ यांमन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीम् ॥ स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ॥ ४१ ॥ तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ॥ दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ॥ ४२ ॥ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन् ॥ भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ॥ ४३ ॥ जीवोह्यस्यानुगोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधोऽस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ॥ ४४ ॥

तदेवंजीवस्यसंसृतिःप्रपंचितातत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशंक्यते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनम् नित्यस्यचकथंजन्ममरणे भोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणंचनेष्यते तत्कुतःपुनरपितस्यकर्मसंभवइति तत्रलोकांतरगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन् अविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ॥ ४३ ॥ जन्ममरणसंभवमाह जीवोजीवोपाधिर्लिंगदेहोऽस्यात्मनोऽनुगोऽनुवर्ती भूतेंद्रियमनोमयःस्थूलभूतादिविकारोदेहोभोगायतनंतयोर्निरोधःकार्यायोग्यतातदस्यजीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ॥ ४४ ॥

१ तदेत्यारभ्यस्वयंपुमानित्यंताटीकाबहुषुप्राचीनपुस्तकेषुनास्ति दृश्यतेचानुपयुक्ता उत्तरश्लोकटीकायांतामित्यादिनागतार्थत्वात् २ अत्रमूलेचतमितिकेषुचित्पु०पा०

एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिदर्शनेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवतितदैवचक्षुषइंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्यदाऽयोग्यतातदैवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यताएवंस्थूलदेहवैकल्येलिंगस्यवैकल्यंतदेवजीवस्यमरणंनस्वतइत्यर्थः क्वचिदेकःश्लोकोऽधिकःपठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्यस्थूलशरीरस्यद्रव्येक्षायांयदाऽयोग्यतातत्पंचत्वंमरणम् अहंमानादिदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्यस्थूलशरीरस्यदर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोर्द्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेऽयोग्यता शेषंसमानम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादितस्मान्मरणात्संत्रासोनकार्योजीवनेचनकार्पण्यंदैन्यंकार्यम् संभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने

द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा ॥ (तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा ॥) तदैवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ॥ ४६ ॥ तस्मान्नकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः ॥ बुद्ध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ॥ ४७ ॥ सम्यग्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया ॥ मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेजीवगतिर्नामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ कपिलउवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे ॥ काममर्थंचधर्मान्स्वान्दोग्धिभूयःपिपर्तितान् ॥ १ ॥ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मुखः ॥ यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयाऽन्वितः ॥ २ ॥

॥ ४७ ॥ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वेकथंजीवितमतआह सम्यक्पश्यतिविचारयतीतिसम्यग्दर्शनातयाबुद्ध्यामायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्य तस्मिन्नासक्तिंत्यक्त्वाविचरेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ॥ इ० तृ० टी० एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशेसात्त्विकैर्धर्मैरूर्ध्वंगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्यततश्चपुनरागतिः ॥ १ ॥ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ताइदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवाऽऽवसन्स्वान्धर्मान्दोग्धि दोह्यमाह काममर्थंच तान्दुग्धान्धर्मान्भूयःपिपर्तिपूरयत्यनुतिष्ठति ॥ १ ॥ सोऽपिभगवदाराधनरूपाद्धर्मात्पराङ्मुखः सन्प्राकृतानपिदेवान्पितॄंश्चयजते ॥ २ ॥

१ द्रव्योपलब्धीतितदैवचक्षुषइत्यनयोरर्धयोर्मध्येतर्दित्यारभ्ययदेत्यंतइत्यर्थः २ टीकानुरोधेनायमेवपाठोयुक्तइतिभातिनतुधर्मांश्चेति दृष्टश्चायमेकस्मिन्प्रा०पु०

ततः किं तत्राऽऽह तेषां श्रद्धयाऽऽक्रांता व्याप्ता मतिर्यस्य पित्रर्थं देवार्थं च व्रतं नियमो यस्य सोमपाः तत्र सोमं पीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ लोके तिष्ठत्यपि पुण्यक्षयात्पातमुक्त्वा लोकानामपि लयमाह यदा चाऽऽहरहः प्रलये ॥४॥ भगवद्धर्मनिष्ठानां तत्प्राप्तिमेव गतिमाह त्रिभिः ये तु कामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्दुह्यंति न दुहंति निःसंगा अनासक्ताः न्यस्तानीश्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं यांति तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकारणम् ॥ ७ ॥ परमेश्वरदृष्ट्या

तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ॥ गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥ यदा चाहींद्रशय्यायां शेतेऽनंतासनो हरिः ॥ तदा लोका लयं यांति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४ ॥ ये स्वधर्मान्न दुह्यंति धीराः कामार्थहेतवे ॥ निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ॥ ५ ॥ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः ॥ स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखम् ॥ परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ॥ ७ ॥ द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ॥ तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ॥ ८ ॥ क्ष्मांऽभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः ॥ अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ ९ ॥ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ॥ १० ॥

हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण तत्प्राप्तिमाह द्विपरार्धावसान इति त्रिभिः परस्य हिरण्यगर्भस्य परचिंतकाः परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः ॥ ८ ॥ क्ष्मादीनि पंच महाभूतानि मनश्चेंद्रियाणि चार्थाश्च शब्दादयो भूतादिश्चाहंकार एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्मांडं प्रतिसंहर्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरम् पराख्यं द्विपरार्धलक्षणं कालम् ॥ ९ ॥ परेत्य दूरं गत्वा भगवंतं हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टा ये योगिनोऽमृतं परमानंदरूपं प्रधानमुत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सहोपयांति न तु पूर्वम् यतस्तदाऽगताभिमानाः तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति ॥ १० ॥

---

१ यर्हि यदा स्वयंभूर्विशति तदा तेनैव साकं योगिन उपयांतीत्यग्रिमेणान्वयः

भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतंप्राप्नुवंतिनक्रमेणातस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह अथतस्मात् भावेनप्रेम्णा ॥ ११ ॥ एवंतावद्भगवद्भक्तानां निरंतरमेवतत्प्राप्तिर्भगवदभेदेनहिरण्यगर्भोपासकानांतुक्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासनेतुब्रह्मादयोऽप्यावर्ततेकिमुतान्यइत्याह आद्यइतिचतुर्भिः योवेदगर्भःसोऽपिगुणव्यतिकरेजातेयथापूर्वंब्रह्मपदाधिकृतःसन्प्रजायतेइतितृतीयेनान्वयः नकेवलंसएवैकःकिंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिर्योगेश्वरादिभिश्चसह ॥ १२ ॥ जन्मनिहेतुद्वयम् भेददृष्ट्याऽभिमानेनकर्तृत्वादितिच यथापूर्वत्वेहेतुः निःसंगेननिष्कामेनकर्मणेति॥१३॥ किंकृत्वाऽत्रप्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यपश्चात्प्रलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावताररूपंपुरुषंसंसृत्यप्राप्यतेऽपिऋषिप्रमुखाःस्वक

अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयम्॥श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि॥ ११॥ आद्यःस्थिरचराणां योवेदगर्भःसहर्षिभिः॥ योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः॥ १२ ॥ भेददृष्ट्याऽभिमानेननिःसंगेनापि कर्मणा॥कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभम्॥ १३॥ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना॥जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते ॥ १४॥ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेऽपिधर्मविनिर्मितम्॥ निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति॥१५॥ येत्विहासक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयाऽन्विताः॥ कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः॥ १६॥ रजसाकुंठमनसःकामात्मानोजितेंद्रियाः॥ पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः॥ १७॥ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः॥कथायांकथनीयोरुविक्रमस्यमधुद्विषः॥ १८॥ नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधाम्॥ हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः॥ १९॥

र्मनिर्मितमैश्वर्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारेणपुनरायांतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिस्तदाकाम्यकर्मिणांकिंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाहषड्भिः येत्विहकर्मस्वासक्तमनसःसंतोऽप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वंतितेऽर्यम्णोदक्षिणेनपथाधूममार्गेणपितृलोकंव्रजंतीतिपंचमेनान्वयः मध्येतन्निंदा ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरतिसंसारंमेधायस्य कथनीयाउरवोविक्रमायस्यतस्यमधुद्विषःकथायांविमुखाःसंतोयेत्रैवर्गिकाः येचाच्युतस्यकथासुधांहित्वाऽसतांगाथाःशृण्वंतितेनूनंदैवेनविहताइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

---

१ केषुचित्पुस्तकेषुपुरुषर्षभइतिपाठोदृश्यते तत्रपुरुषर्षभोब्रह्मा

पितृलोकात्पुनःप्रजामनुस्वपुत्रादिषुप्रजायंते गर्भाधानादारभ्यश्मशानांताःक्रियाःकृतवंतः यथोक्तकारिणइत्यर्थः ॥ २० ॥ कथंप्रजायंते तदाह ततस्तेपुनरिमंलोकंप्रतिपतंति विभ्रंशितउदयोभोगसाधनंयेषाम् ॥ २१ ॥ परमेष्ठिनंपरमेश्वरम् सर्वभावेनातिप्रीत्या तस्यगुणानाश्रयतेयाभक्तिस्तया ॥२२॥ भजनेचज्ञानवैराग्येस्वतएवभवतइत्याह वासुदेवइति ॥२३॥ तदेवोपपादयति यदाऽस्यभक्तस्यचित्तंभगवद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनिश्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषुनविगृह्णाति ॥२४॥ तदैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानंस्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतम् समंचतद्दर्शनंच तत्कुतः निःसंगम् संगाद्धिवैषम्यंभवति निःसंगत्वेहेतुः हेयोपादेयरहितम् तत्कुतः पदंव्यवसितमारूढम् परमानंदोऽहमितिनिश्चयंप्राप्तमित्यर्थः

दक्षिणेनपथाऽर्यम्णःपितृलोकंव्रजंतिते ॥ प्रजामनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः ॥ २० ॥ ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति ॥ पतंतिविवशादेवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः ॥ २१ ॥ तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनम् ॥ तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजम् ॥ २२ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः ॥ जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३ ॥ यदाऽस्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः ॥ नविगृह्णातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत ॥ २४ ॥ सतदैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानंनिःसंगंसमदर्शनम् ॥ हेयोपादेयरहितमारूढंपदमीक्षते ॥ २५ ॥ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् ॥ दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते ॥ २६ ॥ एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः ॥ युज्यतेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः ॥ २७ ॥ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणम् ॥ अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा ॥ २८ ॥

॥ २५ ॥ समेष्वर्थेष्वित्युक्तंतदेवसाम्यंदर्शयति ज्ञानमात्रमेवपरब्रह्मादिशब्दैःप्रसिद्धम् दृश्यादिभिर्दृश्यद्रष्टृकरणरूपेणपृथक्प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेनसमेष्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननुज्ञानमात्रमात्मनःस्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेतिकिमनेकसाधनसाध्येनयोगेनप्राप्यतेतदाह एतावानिति युज्यतेप्राप्यते प्रपंचसंगव्युदासएवयोगफलमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ननुकथंप्रत्यक्षादिप्रतीतःप्रपंचोव्युदसितुंशक्यतेप्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैःपराङ्मुखैः शब्दादिधर्मोयस्यतेनार्थरूपेणज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवावभाति नत्वर्थःपृथगस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

---

१ अविषमज्ञानरूपामित्यर्थः २ यद्योऽर्थःकृत्स्नशःसाकल्येनसर्वत्रासंगोऽनासक्तिस्तद्रूपः ३ शब्दादिधर्मिणाऽर्थरूपेणाकाशाद्यर्थरूपेणैकंज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवभ्रांत्यावभातीत्यन्वयः

अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्यदर्शयति यथेति अहंरूपोऽहंकारः सचत्रिवृत्त्रिगुणात्मकः पुनश्चभूतरूपेणपंचविधः इंद्रियरूपेणैक.दशविधश्च स्वराड्जीवरूपः तस्यजीवस्यवपुरंडंजगच्च यतोयेभ्योमहदादिभ्यः तथाऽवभाति ॥ २९ ॥ननुतर्हिजनःकिमित्येवंनप्रत्येतितत्राऽऽह एतद्ब्रह्म ॥ ३० ॥ उक्तमेवार्थंसुखप्रतिपत्त्यर्थंसंक्षेपेणानुवदति इतीति हेगुर्विपूज्ये ॥ ३१ ॥ अनेनचज्ञानयोगेनभगवानेवप्राप्योयथाभक्तियोगेने त्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थःप्रयोजनम् कोऽसौ भगवच्छब्दोलक्षणंज्ञापकोयस्य तदुक्तं गीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ॥ ३२ ॥ ननुज्ञानयोगस्याऽऽत्मलाभःफलंशास्त्रेणावगम्यतेभक्तियोगस्यतुभजनीयेश्वरप्राप्तिः

यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट्॥ एकादशविधस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः ॥ २९ ॥ एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः॥ समाहितात्मानिःसंगोविरक्त्या[1]परिपश्यति ॥ ३० ॥ इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनम्॥ येनानुबुध्यते[2]तत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ॥ ३१॥ ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः॥ द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दलक्षणः॥ ३२ ॥ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः ॥ एकोनानेयतेतद्वद्भगवान्शास्त्रवर्त्मभिः ॥ ३३ ॥ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः ॥ आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ॥ ३४ ॥ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि॥ धर्मेणोभयचिह्नेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान्॥ ३५ ॥ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ॥ ईयतेभगवानेभिःसगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ॥ ३६ ॥ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम्॥ कालस्यचाव्यक्तगतेर्योऽतर्धावतिजंतुषु॥ ३७॥

कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनांरूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिरेकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नाना प्रतीयतेचक्षुषाशुक्लइतिरसनेनमधुरइतिस्पर्शनेनशीतइत्यादितथाभगवानेकएवतत्तद्रूपेणावगम्यते ॥ ३३ ॥ शास्त्रमार्गानेवप्रपंचयति क्रिययेतित्रिभिः क्रिययापूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ॥ ३४ ॥ उभयचिह्नेनसकामनिष्कामलक्षणेन तमेवाऽऽह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ॥३५॥ एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक्स्वप्रकाशः ॥ ३६ ॥ तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वाभक्तियोगाद्युपसंहरति प्रावोचमितिद्वाभ्याम् चतुर्विधंत्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउत्पत्तिनिधनादिकरोति ॥ ३७ ॥

१ विरक्तइत्यपिक्कचित्पाठः २ येनावबुध्यतइत्यपिक्कचित्पाठः

अंगहेमातः ॥ ३८ ॥ उपदेशेऽनधिकारिणोदर्शयति नैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचाराय धर्मध्वजायदांभिकाय ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्याम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमित्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोपिमत्पदवीमेति हिनिश्चितम् ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ॥ ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते ॥ १ ॥ विस्रस्तंमोहरूपंपटलमावरणंयस्याःसा तत्त्वान्येवविष

जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥ यास्वंगप्रविशन्नात्मा[1]नवेदगतिमात्मनः[2] ॥ ३८ ॥ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीतायकर्हिचित् ॥ नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ॥ ३९ ॥ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे ॥ नाभक्तायचमेजातुनमद्भक्तद्विषामपि ॥ ४० ॥ श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे ॥ भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाऽभिरतायच ॥ ४१ ॥ बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयताम्[3] ॥ निर्मत्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ॥ ४२ ॥ यइदंशृणुयादंबश्रद्धयापुरुषःसकृत् ॥ योवाऽभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ॥ ४३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः ॥ विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिम् ॥ १ ॥ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोऽतःसलिलेशयानंभू[4] ... समयंवपुस्ते ॥ गुणप्रवाहंसदशेषबीजदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः ॥ २ ॥

यस्तेनांकितासिद्धिःसांख्यज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रंप्रवर्तकम् ॥ १ ॥ अथेतिवाक्यांतरे अजोऽपितववपुःकेवलंदध्यौन ... घस्यतवजठराब्जाज्जातःसभवानेवविश्वस्यसर्गादिविधत्तेनतुतवसर्गादिकर्ताकश्चिदस्ति सएवंभूतस्त्वंमेमयाक ... यः कथंभूतंवपुः सत्व्यक्तम् तत्रहेतुः अंतःसलिलेशयानम् कीदृशम् भूतानींद्रियाणिचअर्थाश्चशब्दादयअ ... त्यर्थः कुतः गुणानांप्रवाहोयस्मिंस्तत् कुतः अशेषस्यकार्यकारणस्यबीजंकारणम् ॥ २ ॥

१ आत्माजीवः २ गतिंस्वरूपयाथात्म्यम् ३ दीयतेइत्यपिक्वचित्पाठः ४ अथेतिवाक्यारंभे इतिभा०ए०पु० पा०

कथंभूतोभवान्सर्गादिविधत्ते गुणप्रवाहरूपेणविभक्तंवीर्यंशक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्तेनसाक्षादित्
शक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्तेतत्राऽऽह अवितथाभिसंधिःसत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानाम्
नुकथंविचित्रान्भोगानेकएवविदध्यात्तत्राऽऽह अतर्क्याःसहस्रमपरिमिताःशक्तयोयस्य ॥३॥ किंच प्रलयेऽ
जठरेणकथंधृतः ननुशिशौमयिकिमेतदुच्यतेतत्राऽऽह वटपत्रइति अंघ्रिपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपि
॥ ४ ॥ अथवानत्वंमयाऽपत्यांतरमिवजठरेभृतःकिंतुवराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतोसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहप
नांदुष्टानाम् निदेशभाजामाज्ञाऽनुवर्तिनांविभूतयेसमृद्धये आत्मपथोपलब्धयेज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ॥ ५ ॥ अतर

सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मे
शक्तिः ॥३॥ सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् ॥ विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतस्ममायाशिशु
रंघ्रिपानः ॥ ४ ॥ त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभोविभूतये ॥ यथावतारास्तवसूकरादयस्त
थायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् ॥ श्वादोऽ
पसद्यःसवनायकल्पतेकुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ॥ ६ ॥ अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाऽग्रेवर्ततेना
मतुभ्यम् ॥ तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ॥७॥ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोतस्या
त्मनिसंविभाव्यम् ॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भम् ॥ ८ ॥

कैमुत्यन्यायेनाऽऽह यन्नामधेयस्यश्रवणमनुकीर्तनंचतस्मात् क्वचित्कदाचिदपि श्वानमत्तीतिश्वादःश्वपचःसोऽपिसवनायसोमयागायकल्पते
योग्योभवति अनेनपूज्यत्वंलक्ष्यते ॥ ६ ॥ तदुपपादयति अहोबतेत्याश्चर्ये यस्यजिह्वाऽग्रेतवनामवर्ततेसश्वपचोऽप्यतोऽस्मादेवहेतोर्गरीया
न् यद्यस्माद्वर्ततेअतइतिवा कुतइत्यतआह तएवतपस्तेपुःकृतवंतः जुहुवुर्होमंकृतवंतः सस्नुस्तीर्थेषुस्नाताः आर्यास्तएवसदाचाराः ब्रह्मवेद
मनूचुरधीतवंतः त्वन्नामकीर्तनेतपआद्यंतर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः यद्वा जन्मांतरेतैस्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्नामकीर्तनमहाभाग्योद
यादवगम्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्स्रोतसिप्रत्याहृतेआत्मनिमनसिसंविभाव्यंसंचिंत्यम् वेदागर्भेयस्यसः ॥ ८ ॥

अविक्लवयागंभीरयावाचा ॥ ९ ॥ तेतवसुसेव्येनसुखसेव्येन मेमयोदितेन आस्थितेनानुष्ठितेन परांकाष्ठांजीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसिप्राप्स्य सि ॥ १० ॥ यायाःयास्यसि अतद्विदोमन्मतमविद्वांसः ॥ ११ ॥ अनुमतोऽनुज्ञातः ॥ १२ ॥ सरस्वत्याआपीडपुष्पमुकुटतुल्ये सरस्वत्येतिपाठेमुकुटेनेवसंवेष्टिते बिंदुसरसिसमाहिताबभूव ॥ १३ ॥ कथंभूतासतीसमाहितातदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणमवगाहःस्नानंतेनकपिशान्पिशंगान्स्वतएवकुटिलानलकान्केशांस्तथाऽऽत्मानंदेहंचीरधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती ॥ १४ ॥ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितम

मैत्रेयउवाच इतिदर्शितोभगवानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् ॥ वाचाऽविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ॥ ९ ॥ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे ॥ आस्थितेनपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥ १० ॥ श्रद्धत्स्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः ॥ येनमामभवंयायान्मृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ॥ ११ ॥ मैत्रेयउवाच इतिप्रदर्श्यभगवान्सतींतामात्मनोगतिम् ॥ स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ ॥ १२ ॥ साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता ॥ १३ ॥ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालकान् ॥ आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम् ॥ १४ ॥ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितम् ॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि ॥ १५ ॥ पयःफेननिभाःशय्या [...]परिच्छदाः ॥ आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच ॥ १६ ॥ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामार[...] दीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः ॥ १७ ॥ गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्रुमैः ॥ कूजद्वि[...]त्तमधुव्रतम् ॥ १८ ॥

तिशयितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरविरहातुरासतीवदनंकिंचिदनिर्वाच्यंशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः [...] ननिभामृदुशुभ्राःशय्याआस्तरणान्याभांति दंतघटितामंचकाश्च स्वर्णमयाःपरिकराः आसनानिपीठानि[...] ॥ १६ ॥ १७ ॥ बहुभिरमरद्रुमैरम्यम् ॥ १८ ॥

१ अभयमितिकेषु० पु० पाठः २ इतिप्रदिश्यभगवानुशतीमात्मनोगतिमित्यंकितांभपु० रा०

 यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिम् ॥ १९ ॥ आखंडलइंद्रस्तस्ययायोषितस्तासामपीप्सितमंप्रा
॥ २० ॥ सुतद्वियोगस्यदुःसहतामाह वनमिति नष्टेवत्सेवत्सलागौरिवाभूत् ॥ २१ ॥ विरहकृतध्यानफल
र ॥ २२ ॥ ततःस्वसुतःकपिलोयदाहतद्भगवतोरूपंध्यायतीतदाऽऽत्मानंचविश्वतोमुखंसर्वगतंध्यायतीब्रह्म
नुषंगः केनध्यायती विशुद्धेनाऽऽत्मनामनसा ॥ २३ ॥ विशुद्धौकारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेणयोगेनवैराग्येण
नच युक्तानुष्ठानंचगीतासूक्तम् युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वमावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहे

यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः॥वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम्॥ १९
ममप्याखंडलयोषिताम्॥ किंचिच्चकारवदनंपुत्रविश्लेषणातुरा॥ २० ॥ वनंप्रव्रजितेपत्
रा॥ ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टेवत्सेगौरिववत्सला॥ २१ ॥ तमेवध्यायतीदेवमपत्यंकपिलंहरिम्
तोवत्सनिस्पृहातादृशगृहे ॥ २२ ॥ ध्यायतीभगवद्रूपंयदाहध्यानगोचरम् ॥ सुतःप्रसन्नवदनंसमस्तव्यस्त
चिंतया॥ २३ ॥ भक्तिप्रवाहयोगेनवैराग्येणबलीयसा॥ युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना॥ २४ ॥ वि
शुद्धेनतदाऽऽत्मानमात्मनाविश्वतोमुखम् ॥ स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यव
स्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये॥ निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः॥ २६ ॥ नित्यारूढसमाधित्वात्प
रावृत्तगुणभ्रमा॥ नसस्मारतदाऽऽत्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः॥ २७॥

॥ २४ ॥ विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्यास्वरूपप्रकाशेनतिरोभूतम् मायागुणैर्विशेषणंपरिच्छेदोयस्य ॥ २५ ॥ कथंभूतेब्रह्मणि आत्मनां
जीवानांसंश्रयेभगवति तस्याजीवन्मुक्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः तदाचनिवृत्ताजीवापत्तिर्जीवभावोयस्यातस्याभावस्तत्त्वंतस्मात् विगतक्लेशा
प्राप्तनिर्वृतिश्चसत्यात्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ ननुतथापित्रिगुणानांविद्यमानत्वात्कथमस्मरणंतत्राऽऽह नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठः
समाधिर्यस्यास्तस्याभावस्तत्त्वंतस्मात् परावृत्तःशांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याःसा ॥ २७ ॥

१ ततइत्यारभ्यषड्विंशश्लोकटीकास्थजीवानांसंश्रयेभगवतीत्यंतेनग्रंथेनसार्धश्लोकत्रयस्ययथायोग्यंपदयोजनयाव्याख्यानंबोध्यम्

परतःपराभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिःपोषःपोषणंयस्य आधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवादकृशः मलैरवच्छन्नोपिबभौ॥२८॥दैवगुप्तमारब्धक
र्मपालितम् ॥ २९ ॥ निर्वाणंनित्यमुक्तम् ॥ ३० ॥ हेवीरविदुर उपेयुषीप्राप्ता ॥ ३१ ॥ हेसौम्यतस्यास्तन्मर्त्यंशरीरंसरिद्भूत् कथंभूतम् यो
गेनविधूताविलीनामार्त्यादेहिकाधातुमलायस्य ॥ ३२ ॥ कपिलोऽपिययावित्युक्तंतदेवप्रपंचयति कपिलोऽपीतित्रिभिः समनुज्ञाप्याऽनुज्ञां

तद्देहःपरतःपोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात्॥ बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः ॥ २८ ॥ स्वांगंतपोयोगम
यंमुक्तकेशंगतांबरम्॥ दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः॥ २९ ॥ एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम्॥
आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह॥३०॥तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतम्
सासंसिद्धिमुपेयुषी॥३१॥तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित्॥स्रोतसांप्रव
विता॥३२॥कपिलोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात्॥ मातरंसमनुज्ञाप्
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः॥ स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेत
स्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः॥त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैसमाहितः॥३
तवानघ॥कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः॥३६॥यइदमनुशृणोति
योगगुह्यम्॥भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदम्॥३
णेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३३॥समाप्तोऽयंतृ

संप्रार्थ्य ॥ ३३ ॥ दत्तमर्हणमर्घ्यंनिकेतनंचयस्मै ॥ ३४ ॥ उपशांत्यर्थंसमाहितआस्ते॥३५॥प्रकरणार्थमुप
एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह यइति सुवर्णकेतौगरुडध्वजे उपलभतेप्राप्नोति ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीभ
यांभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स

१ स्वाचारेणयोगप्रवृत्त्याविमोक्षायेत्यर्थइतिबालबोधिन्याम्.

॥ इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कंधः समाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 13:28
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 13:53:11
,PAGES=183
,TYPE=STD
,NAME=S0003192
,Book Name=M-2888-SHRIMAD BHAGWAT TRITIYE
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,